

Fərhad Cabbarov

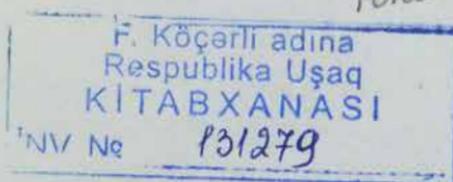
**QARABAĞDA VƏ ZƏNGƏZURDA
İLK ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI
MÜNAQİŞƏSİ
(1905-1906)**

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Fərhad Cabbarov

QARABAĞDA VƏ ZƏNGƏZURDA
İLK ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI
MÜNAQIŞƏSİ (1905-1906)

Bakı-2022

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Elmi redaktor:
akademik Nailə Vəlixanlı

Cabbarov F.R. Qarabağda və Zəngəzurda ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsi (1905-1906). Bakı: "Təhsil", 2022, 200 səh.

Zəngin arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları əsasında yazılan bu monoqrafiya Qarabağda və Zəngəzurda 1905-1906-cı illər münaqişəsinin necə həyata keçirildiyi, iki xalq arasında bu günə qədər davam edən gərginliyin, ədavətin necə qızışdırıldığı haqqında suallara cavab verir. Əsərdə, həmçinin, erməni terroruna qarşı müqavimətin təşkil olunması, Qarabağ və Zəngəzurdakı hadisələrin Azərbaycan cəmiyyətində siyasi birləşmə, milli həmrəylik proseslərinə təsiri məsələlərinə də geniş yer ayrılmışdır.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
I Fəsil. Qanlı illər astanasında	8
II Fəsil. Qırğınların birinci mərhələsi (fevral-avqust, 1905-ci il).....	21
III Fəsil. Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında qırğınlar (1905-ci ilin payızı-1906-cı il)	58
IV Fəsil. 1906-cı il Şuşa qırğınları.....	79
V Fəsil. Qırğınlar vaxtı zərər çəkən müsəlmanlara yardımın təşkili	129
VI Fəsil. Qarabağ və Zəngəzur hadisələrinin Azərbaycan cəmiyyətində siyasi təşkilatlanma prosesinə təsiri.....	146
Sözdardı	162
İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat	169
Adlar göstəricisi	180

*"Qarabağda baş verən iğtişaş və hadisələri
təfərrüatı ilə yazsaq, neçə cilddən
ibarət böyük bir tarix kitabı ortaya qoyular."*
Mirzə Rəhim Fəna

ÖN SÖZ

Tarixdə "erməni-müsəlman davası", "erməni-müsəlman qırğını" kimi məşhur olan 1905-1906-cı illər münaqişəsi Cənubi Qafqazda baş vermiş ilk böyük millətlərarası toqquşma idi. Minlərlə insanın həyatına son qoymuş bu ikiillik silahlı qarşıdurmanı təşkil edən, onu həyata keçirən "Daşnaksutyun" partiyasının təmsalında erməniliyin ən radikal hissəsi və erməni-qriqorian kilsəsi olmuşdu. Qırğınlar zamanı daşnakların əsas hədəfi "Böyük Ermənistan" ideyasının gerçəkləşməsində başlıca maneə olan Cənubi Qafqazın ən böyük xalqı – azərbaycanlılar idi. Cənubi Qafqazın dörd quberniyasında – Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis quberniyalarında ermənilər dinc müsəlman əhalisinə qarşı terror həyata keçirmiş, regionda ilk dəfə olaraq kütləvi qırğınlar törətmişlər. Münaqişənin miqyasına və qurbanların sayına görə müasirləri tərəfindən "dava" adlandırılan bu silahlı qarşıdurmanın mahiyyətini, ermənilərin istifadə etdiyi metodları və vasitələri (ağır silahlardan istifadə, ərazilərin tutulması, iqtisadi zərərin vurulması, əhalinin yaşayış yerlərindən qovulması) dərindən təhlil edərkən, 1905-1906-

cı illərdə əsl müharibənin getdiyi açıq-aşkar görünür. Özünün silahlı qüvvələrini yaradan "Daşnaksutyun" partiyası qırğınlar zamanı 100 minə yaxın adamı səfərbərliyə almış və onların saxlanılmasına 100 min rubl sərf etmişdi¹. Beləliklə, bu böyük, yaxşı silahlanmış qüvvə Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşurdu.

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlayan, daha sonra Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində davam edən erməni-azərbaycanlı qırğınlarının ən ağır və şiddətli hadisələri Qarabağda və Zəngəzurda baş vermişdi. 1905-ci ilin avqustundan etibarən 1906-cı ilin sonunadək bu bölgələrin müsəlman əhalisi misli görünməmiş terrora, zorakılığa məruz qalmış, öz yurd yerlərini tərk edərək, qaçqınlıq həyatını yaşamağa məhkum olmuşdu. Həmin illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə qiymət verən Üzeyir bəy Hacıbəyli deyirdi: *"Bu şuriş [qarşıdurma, çaxnaşma – F.C.] degil. Buna iğtişaş adı qoymaq olmaz. Bu davadır, şər baqaidə [şər qaydası ilə – F.C.] icra olunan bir müharibədir ki, burada bir tərəfin məqsədi digər tərəfi məhv və nabud [yox etmək – F.C.], digər tərəf isə özünü axırıncı qan damcısı qalanadək müdafiə etməkdir"*².

Lakin Qarabağda və Zəngəzurda azərbaycanlıları məhv etmək, onların yaşadığı torpaqları tutmaq və gələcəkdə erməni əhalisini burada məskunlaşdırmaq iddiasında olan erməni terrorçuları bütün cəhdlərə

¹ "Daşnaksutyun" Erməni İnqilab Partiyasının təşkili və inqilabi fəaliyyəti haqqında məlumatlar (tarixsiz) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 259, v. 8 arx.

² Üzeyir. Şuşa qırğınları / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009, s. 104.

baxmayaraq, buna nail ola bilmədilər. Azərbaycanlıların ciddi müqaviməti, bütün məhrumiyyətlərə rəğmən göstərdikləri mərdlik, dirəniş ermənilərin planlarını alt-üst elədi.

Sonrakı dövrlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar, o cümlədən Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən bütün qarşıdurma və müharibələrin başlanğıcı olmuş 1905-1906-cı illər münaqişəsinin yenidən öyrənilməsi və dərk edilməsi millətlərarası ziddiyyətlərin kökünün araşdırılması, sələflərin bu ziddiyyətlərin həlli yolunda təcrübələrinin qiymətləndirilməsi baxımından olduqca vacibdir. Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə arxivlərində qorunan sənədlər, dövrə mətbuat materialları əsasında yazılan bu monoqrafiya Qarabağda və Zəngəzurdakı millətlərarası münaqişənin necə həyata keçirildiyi, iki xalq arasında bu günə qədər davam edən gərginliyin, ədavətin necə qızışdırıldığı haqqında suallara cavab verir. Əsərdə həmçinin erməni terroruna qarşı müqavimətin təşkil olunması, Qarabağ və Zəngəzurdakı hadisələrin Azərbaycan cəmiyyətində siyasi birləşmə, milli həmrəylik proseslərinə təsiri məsələlərinə də geniş yer ayrılıb.

Kitabın əlyazması ilə tanış olmuş, öz dəyərli məsləhətlərini vermiş elmi redaktor, akademik Nailə Vəlixanlıya təşəkkürümü bildirirəm. Arxiv sənədlərinin, fotoşəkillərin seçilməsində göstərdikləri köməyə görə Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Kino-Fotosənədləri Arxivinin, Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin, Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin, Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivinin,

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondunun və Azərbaycan Milli Kitabxanasının əməkdaşlarına, həmçinin professor Ədalət Tahirzadəyə, dosent Səbuhi Əhmədova, dağistanlı professor Hacı-Murad Donoqoya, Azərbaycan Fotoqraflar Birliyinin sədri Mirnaib Həsənoğluya səmimi təşəkkürümü bildirirəm. Türkiyə Respublikası Başbakanlıq Osmanlı Arxivindən sənədləri təqdim etdiyinə görə dosent Vasif Qafarova, "İrşad" və "Həyat" qəzetlərindəki məqalələrin transliterasiyasında böyük zəhmət çəkmiş Səyyarə Nəsirovaya və İlahə Xantəmirovaya xüsusi minnətdarlığımı ifadə edirəm.

Kitabda aşağıdakı qısaltmalar qəbul olunub:

ARDTA – Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi.

ARPIİİSSA – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi.

BOA – Türkiyə Respublikası Başbakanlıq Osmanlı Arxivi.

GMDTA – Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi.

RDTA – Rusiya Dövlət Tarix Arxivi.

RFDA – Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi.

arx. – arxası.

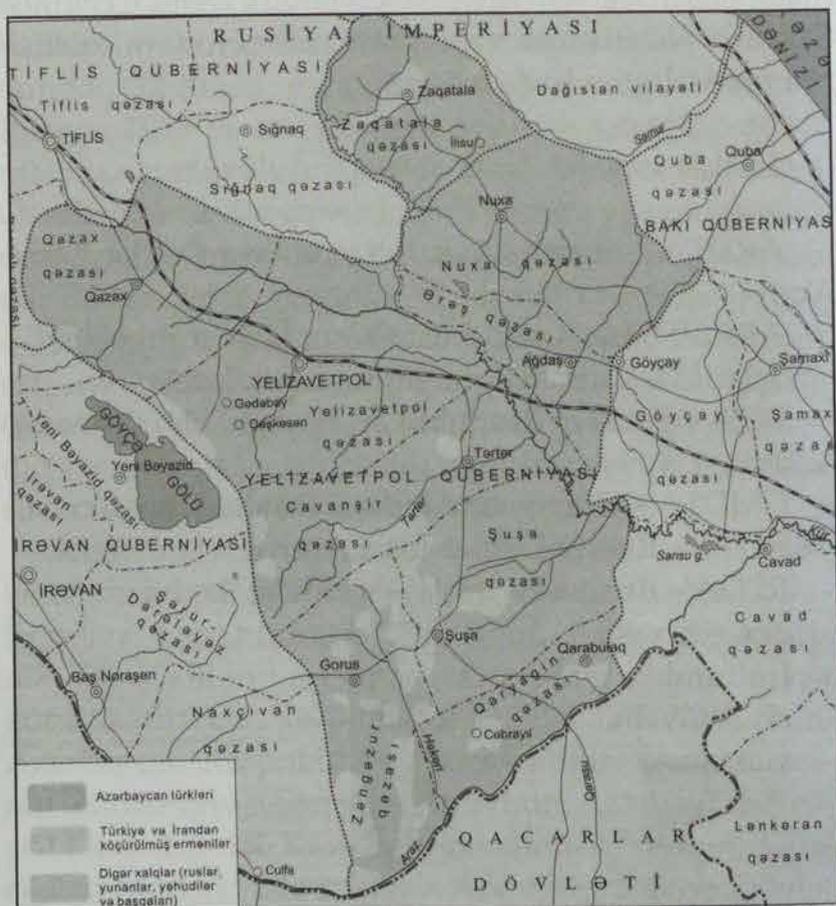
f. – fond.

siy. – siyahı.

v. – vərəq.

I Fəsil. Qanlı illər astanasında

Öyrənilən dövrdə Qarabağ və Zəngəzur bölgəsi inzibati cəhətdən Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə daxil idi. 1868-ci ildə yaradılan bu quberniya Yelizavetpol, Nuxa, Ərəş, Qazax, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət idi. Sonuncu dörd qəza Qarabağın və Zəngəzurun tarixi-coğrafi torpaqlarını əhatə edirdi. Bu ərazi Yelizavetpol quberniyası-

Yelizavetpol quberniyasının xəritəsi

nın, demək olar ki, yarıya qədərini, daha dəqiq desək, 41,26 %-ni təşkil edirdi. Quberniyanın ümumi sahəsi 44136 km² olduğu halda¹, onun 18209 km²-i Qarabağ və Zəngəzurun ərazisinin payına düşürdü².

1897-ci il siyahıyaalınmasına görə, Yelizavetpol quberniyasında yaşayan 878415 nəfərdən 415721 nəfəri, yəni quberniya əhalisinin 47,33 %-i Qarabağın və Zəngəzurun sakini idi. Qəzalar üzrə bu rəqəmlər belə bölünürdü:

Cədvəl 1. 1897-ci il siyahıyaalınmasına görə Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin say tərkibi³

Cəbrayıl qəzası	66360 nəfər
Cavanşir qəzası	72719 nəfər
Zəngəzur qəzası	137871 nəfər
Şuşa qəzası	138771 nəfər
Cəmi	415721 nəfər

Quberniya tərkibindəki üç şəhərdən (Yelizavetpol [keçmiş Gəncə], Nuxa [indiki Şəki] və Şuşa) yalnız biri – Şuşa Qarabağ bölgəsinə aid idi və eyniadlı qəzanın mərkəzi sayılırdı. Şuşa qəzasında yaşayan 138771 nəfərdən 25881 nəfəri, yəni cəmi 18,65 %-i Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı⁴. Beləliklə, Qarabağda və Zəngəzurdə əhalinin əksəriyyəti kəndlərdə yaşayırdı, əsasən

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXIII, Елисаветпольская губерния, 1904, с. III.

² Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. I. Санкт-Петербург, 1836, с. 20.

³ Первая Всеобщая перепись населения..., с. 1.

⁴ Там же.

əkinçilik və qismən yarımköçmə maldarlıqla məşğul olurdu. Qeyd edilməlidir ki, bu hal Yelizavetpol quberniyasının bütün digər qəzaları üçün də xarakterik idi.

Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin etnik tərkibinə gəldikdə, müəyyən dövrə qədər Azərbaycan türkləri burada mütləq üstünlüyə malik idilər. Lakin XIX əsrdən başlayaraq Rusiya imperiyasının apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində İranda və Türkiyədə yaşayan erməni əhalisi kütləvi şəkildə Qarabağda və Zəngəzurda yerləşdirildikdən sonra bu bölgələrin etnik mənərəsində köklü dəyişikliklər baş verdi.

Ardıcıl aparılan köçürmələr, həmçinin təbii artım Qarabağda və Zəngəzurda ermənilərin sayının çoxalmasına gətirib çıxardı. Əgər 1836-cı ilə aid məlumatlara görə Qarabağ əyalətində (o zaman Zəngəzur mahalı bu əyalətin tərkibinə daxil idi) 17413 erməni qeydə alınmışdısa¹, artıq 1897-ci ildə onların sayı 172872 nəfərə çatmışdı². Lakin bu artıma baxmayaraq, ermənilər heç vaxt bölgədə mütləq üstünlüyə malik olmamışlar. Bunu aşağıda təqdim olunan cədvəldən izləmək mümkündür:

¹ Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. IV. Санкт-Петербург, 1836, с. 365.

² Первая Всеобщая перепись населения..., с. 1.

Cədvəl 2. 1897-ci il siyahıyaalınmasına görə Qarabağda və Zəngəzurda azərbaycanlı və erməni əhalisinin say tərkibi¹

Qəzalar	Azərbaycanlılar	Əhalinin ümumi sayına nisbəti (%-lə)	Ermənilər	Əhalinin ümumi sayına nisbəti (%-lə)
Cəbrayıl	49189	74	15746	24
Cavanşir	52041	72	19551	27
Zəngəzur	71206	52	63622	46
Şuşa, o cümlədən Şuşa şəhəri	62868	45	73953	53
Cəmi	10778	42	14420	56
	235304	57	172872	42

Beləliklə, cədvəldən göründüyü kimi, tarixi Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarını əhatə edən dörd qəzadan ikisində (Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında) azərbaycanlılar mütləq, birində (Zəngəzur qəzasında) nisbi üstünlüyə malik idilər və yalnız Şuşa qəzasında köçürmənin nəticəsi olaraq cüzi fərqlə ermənilərdən geridə qalırdılar.

Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilər Rusiya imperiyasının dəstəyi ilə geniş imtiyazlar qazanmış, iqtisadi, ictimai-siyasi, təhsil, mədəniyyət sahələrində böyük üstünlüklər əldə etmişdilər. Bir çox başqa bölgələrdə olduğu kimi, Qarabağda və Zəngəzurda da məhz rusların vasitəsi ilə inzibati, polis, məhkəmə idarələrində erməni məmurları çoxluq təşkil

¹ Первая Всеобщая перепись населения..., с. 3.

edirdilər, erməni tacirləri və sahibkarları azərbaycanlılardan fərqli olaraq daha əlverişli mövqə tuturdular. Ermənilərin xeyriyyə cəmiyyətləri, milli məktəbləri, öz dillərində qəzetləri mövcud idi. Azərbaycanlılar isə bu üstünlüklərdən heç birinə malik deyildilər. Şəhər özünüidarəçiliyində müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılması, onların dövlət qulluğuna qəbul olunmasında maneələr, azərbaycanlı sahibkarların iqtisadi mövqelərinin zəifliyi, ana dilində təhsil almaq, maarifi, mətbuatı inkişaf etdirmək üçün geniş imkanların olmaması ermənilərin bu sahələrdə əldə etdiyi üstünlüklərlə tərs mütənəsb idi. Azərbaycan cəmiyyətində qətiləşmiş fikrə görə, ermənilərin Cənubi Qafqazın tam sahiblərinə çevrilməsi məhz Rusiyanın siyasəti nəticəsində mümkün olmuşdur və azərbaycanlıların bu cür düşünməyə ciddi əsasları var idi. Rusiyanın həyata keçirdiyi ayrı-seçkilik siyasəti çox vaxt müsəlman əhalisinə qarşı diskriminasiya tədbirlərində və ermənilərə aşkar himayədarlıqda özünü göstərirdi, bu isə obyektiv olaraq Cənubi Qafqazın köklü əhalisi olan azərbaycanlılarla buraya köçüb gəlmiş ermənilər arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olurdu. Hələ 1845-ci ildə rus zabiti Prujanovski Qafqazın baş hakimi A.İ.Neyqardta təqdim etdiyi Qarabağdakı vəziyyətə dair məktubunda yazırdı ki, buranın müsəlmanları ermənilərin üstün mövqelərdə olmasından narazıdırlar və deyirlər ki, *“Qarabağın ağaları bizik, ermənilər isə bizim nöqərlərimizdir”*¹. Maraqlıdır ki, neçə illər sonra da Azərbaycan cəmiyyətində ermənilərə münasibətdə bu

yanaşma üstünlük təşkil edirdi. Üzeyir bəy Hacıbəyli 1906-cı ildə yazdığı bir məqalədə iki xalq arasında ziddiyyətlərin və münaqişələrin səbəblərini izah edərkən deyirdi: *“Ermənilər ilə qədimi bir xüsumətimiz [düşmənçiliyimiz – F.C.] yoxdur. Zira dostluq və düşmənçiliyə gəldikdə tariximiz bizi öylə ərk ilə böyütmüşdü ki, biz erməninizi özümüzdə dost və ya düşmən hesab etməyə layiq bilmirdük. Biz ermənilərə öz nöqərlərimizə, əlaltımız olan adamlara baxan kimi baxırdıq. Bu da məlumdur ki, özünü ağa yerində tutan bir kəs nöqərilə xüsumətdə bulunmağı öz şan və heyriyyətinə sər ola bilməz. Ermənilər isə qul ağasına düşmən olan kimi bizi öyləcə düşmən olub qədimdən bəri qəlblərində bizə qarşı xüsumət və ədavət hissləri bəsləyirdilər...”*¹

Lakin bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, istər Qarabağ və Zəngəzurda, istərsə də Cənubi Qafqazın digər yerlərində azərbaycanlılarla ermənilər arasında irimiqyaslı münaqişələr, qanlı toqquşmalar baş verməmişdi.

İki xalq arasında münasibətlərin düşmənçilikdən və ədavətdən uzaq olduğunu vurğulayan Əhməd bəy Ağaoğlu məqalələrinin birində belə bir maraqlı fikirlə çıxış edirdi: *“Biz müsəlman türk deyilizmi? Ata-baba qədimül-əyyamdan öz mürvət, insaf, mərdanəlik və şücaətimizlə iftixar etməyirizmi? Min illərdən bəri ermənilər bizim takti-hökumətimizdə olmayıbmi? Hansı əsrdə, hansı vaxtda biz onlara qəsd edib onlar ilə düşmənçilik etmişik? Biz əksinə olaraq həmişə onların can, mal, ərz [torpaq – F.C.] və namus, din və məzhəblərini himayət edib özləri ilə də yeganəlik və bəradərliklə dolanmamışıqmı?”*²

¹ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II. Составила и подготовила к печати Н.Г.Богданова. Москва-Ленинград, 1937, с. 21, 25.

¹ Üzeyir. Bəyani-həqiqət / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri, s. 139.

² Ağayev Ə. Müsəlmanlar barəsində təzə bir iftira və böhtan və

“Qafqazda milli ədavət varmı?” adlı başqa bir məqaləsində Ə. Ağaoğlu yazırdı: “Milli ədavət, yəni ümumilikdə ermənilər, türklər, gürcülər arasında ədavət hələ mövcud deyil və ola da bilməz... O yerdə ki, türklər, ermənilər, gürcülər yan-yanıya yaşayır, özləri öz ixtiyarlarına, təbiətlərinə, təbii duyğularına, ənənələrinə, tarixi və məişət tərbiyələrinə buraxılıblar, orada onlar əmin-amanlıqda, dostcasına, həmrəy yaşayırlar... Bizim “kulturtregerlərin”¹ hələ ayağı dəyməyən istənilən şəhərcikdə olun və siz ermənilərlə azərbaycanlılar kimi bu qədər fərqli irqlər arasında mədəniyyət, adət-ənənə, hətta dil ümumiliyinə heyran qalacaqsınız... İndi isə həmin kənddən və ya şəhərcikdən “kulturtregerlərin” olduğu şəhərə gəlin. Burada siz artıq başqa mənzərə ilə rastlaşacaqsınız: işıqlı fon arxasından “millətçiliyin” qaranlıq cizgiləri görsənir. Və şəhər nə qədər “inkışaf etmiş”, orada “kulturtregerlər” nə qədər çox olursa, onda həmin cizgilər daha da tündləşir, daha da çoxalır”².

Göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu millətçiliyin, millətlərarası ziddiyyətlərin daha çox iri şəhərlərə xas olduğuna diqqəti cəlb edirdi. Əhalisinin böyük əksəriyyətinin kəndlərdə yaşadığı, sənayenin nisbətən zəif inkişaf etdiyi, iri sənaye şəhərlərinin olmadığı Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində bu problemlər özünü o qədər də qabarıq göstərmirdi.

Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı münasibətlərin müəyyən dövrədək sülh şəraitində

---

bu iftira və böhtan üzrə olunan qorxulu bir intriqa / “Həyat”, 16 iyun 1905-ci il, № 9, s. 2.

¹ Kulturtreger (almanca) – mədəniyyəti yayan, missioner. Ə. Ağaoğlunun bir çox əsərlərində bu ifadə yerli əhalini öz asılılığına salanlara, onu istismar edənlərə aid edilir.

² Агаев А. Есть ли национальная рознь на Кавказе? / “Каспий”, 29 ноября 1902 г., № 257, с. 1.

davam etməsini öz xatirələrində Yusif Vəzir Çəmən-zəminli də yazırdı: “Erməni-türk münasibətinə gəldikdə o zaman heç də kəskin bir məsələ deyildi. Geniş kütlə qaradaşcasına yaşayır, ortada da heç bir münaqişəli məsələ yox idi: erməni əməkçiləri – dərzilər, bənnalar, dülgərlər... türk arasında işlərdilər, kirvəlik edərdilər. Geniş kütlə erməniyə “dinayrı qaradaş” deyərdi. Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi: türklərin nəzir eləyib, kilsə həyatında qurban kəsdiyini və ermənilərin türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm. Xalqın belə qaradaşcasına yaşamasına baxmayaraq burjuaziya və ona nökrəçilik edən ziyalılar “uzaq görmək” istədi. Tarixə dalaraq yekə-yekə ideyalar buldular, axırda qaş qayırdıqları halda göz tökdülər...”¹

Rusiya imperiyasının ermənilərə və onların əsas siyasi-ideoloji mərkəzi – qriqorian kilsəsinə himayədarlıq siyasəti XIX əsrin ortalarında davam etdi. Rus hakimiyyətinin yaratdığı əlverişli imkanlardan yararlanan ermənilər özləri üçün daha böyük güzəştlər tələb etməyə, Cənubi Qafqazda erməni muxtariyyətinin, daha sonra dövlətinin yaradılması ideyasını, mifik “Böyük Ermənistan”ın bərpası şüarlarını təbliğ etməyə başladılar. Bu proses Türkiyədəki ermənilər arasında genişlənən separatçı hərəkətlə eyni vaxta təsadüf etmiş və Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilərə də təsirsiz ötürməmişdi. Erməni ziyalıları və ruhaniləri arasında baş qaldıran separatçılıq, ekstremizm Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı maraqlarına və siyasətinə təhlükə yaratdığı üçün imperiya hökuməti ermənilərə dair siyasətini dəyişməyə məcbur oldu. XIX əsrin 70-90-cı illərində Rusiyanın hakim dairələri erməni-qriqorian

---

¹ Çəmən-zəminli Yusif Vəzir. Əsərləri: 3 cildə. C. 3. Bakı, 2005, s. 402.

kilsəsinin hökmranlığını, onun maddi resurslarını (həmin resursların böyük qismi erməni ekstremizminin dəstəklənməsinə sərf olunurdu) məhdudlaşdıran, millətçilik ideyalarının təbliğ olunduğu ruhani məktəbləri üzərində nəzarəti təmin edən bir sıra tədbirlər həyata keçirildilər. Buna cavab olaraq erməni kilsəsi, sahibkarları və ziyalıları tərəfindən dəstəklənən "Hnçak" və "Daşnaksutyun" partiyalarının hökumətə qarşı açıq mübarizəsi başladı, Qafqazdakı rus məmurlarına qarşı terror aktları törədildi, hökumət əleyhinə qiyamlar hazırlandı. 1904-cü ildə ermənilər öz mübarizə mərkəzlərini Osmanlı dövlətindən Cənubi Qafqaz hüduklarına köçürməklə Rusiya imperiyasına açıq müharibə elan etdilər¹. Qarabağda və Zəngəzurda xeyli sayda erməni əhalisinin yaşaması burada müxtəlif ekstremist təşkilatların, o cümlədən "Daşnaksutyun" partiyasının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradırdı. Hələ millətlərarası münaqişədən əvvəl ermənilər silahlı iğtişaşlar hazırlamaq məqsədilə Yelizavetpol quberniyasında geniş işlər görməyə başladılar. Polis məlumatlarına əsasən, yerli erməni hərəkətinin başında duran şuşalı vəkil A.Arakelov Avropaya və İrana səfərləri zamanı ermənilər arasında təbliğat aparır, terror və iğtişaşlar törətmək üçün onlardan ianələr toplayırdı². Bundan əlavə, ermənilər quberniya ərazisini silah qaçaqmalçılığının əsas mərkəzlərindən birinə çevirdilər. Silah

¹ Киракосян Н.Б. Создание и деятельность партии "Дашнакцупюн" (1890-1907 гг.) / История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. Москва, 1997, с. 177.

² Polis Departamentinin Tiflis Mühafizə Şöbəsinin rəisinə məktubu (13 fevral 1904-cü il) / ARPİİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 37a, v. 41.

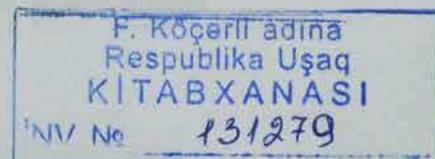
İrandan Culfaya və Yevlaxa gətirilir, buradan digər şəhərlərə daşınır, bir hissəsi isə elə Yelizavetpol quberniyasında qalırdı¹. Silah anbarlarını aşkarlamaq cəhdləri ermənilərin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Məsələn, bir sıra uğurlu axtarışlar apararaq, ermənilərin evlərində silah və qeyri-leqal ədəbiyyat aşkarlamış polis zabiti Podşivalov 1904-cü ildə Şuşada ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi².

1904-cü ilin noyabrında Zəngəzur qəzasının Xınzirək kəndində 80-100 nəfərdən ibarət erməni inqilab komitəsi yaradıldı. Bu komitənin keşiş Ter-Mosesovun və kəndxuda S.Karakozovun başçılıq etdiyi üzvləri hər il 80 qəpikdən 2 rubla qədər üzvlük haqqı ödəyir, toplanan vəsaitə isə silah və patronlar alınır. Komitənin digər üzvü, misgər M.Şazadov isə xalça almaq adı ilə kəndləri gəzərək inqilabi ideyaları təbliğ edir, cinayətkar məqsədlər üçün pul toplayır və patronlar alır. Bundan əlavə, komitə üzvləri kəndləri gəzərək hərbi mükəlləfiyyətli kişiləri səfərbərlik elan olunduğu təqdirdə hökumətə itaətsizlik göstərməyə çağırırdılar.

Həmin komitədə üzvlərin "əməyinin" ödəniş sistemi də nizama salınmışdı. Məsələn, təbliğatçılar hər ay 120 rubl, pul toplayanlar 25-30 rubl əməkhaqqı alırdılar. Komitənin sərəncamında olan terrorçular isə aylıq deyil, hər törədilən qətlə görə maaş alırdılar, buna görə də ölüm hökmü verilən hər bir adamın canı müəyyən məbləğlə ölçülürdü. Komitənin tələblərinə tabe olma-

¹ Polis Departamentinin Tiflis Mühafizə Şöbəsinin rəisinə məktubu (13 fevral 1904-cü il) / ARPİİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 37a, v. 42.

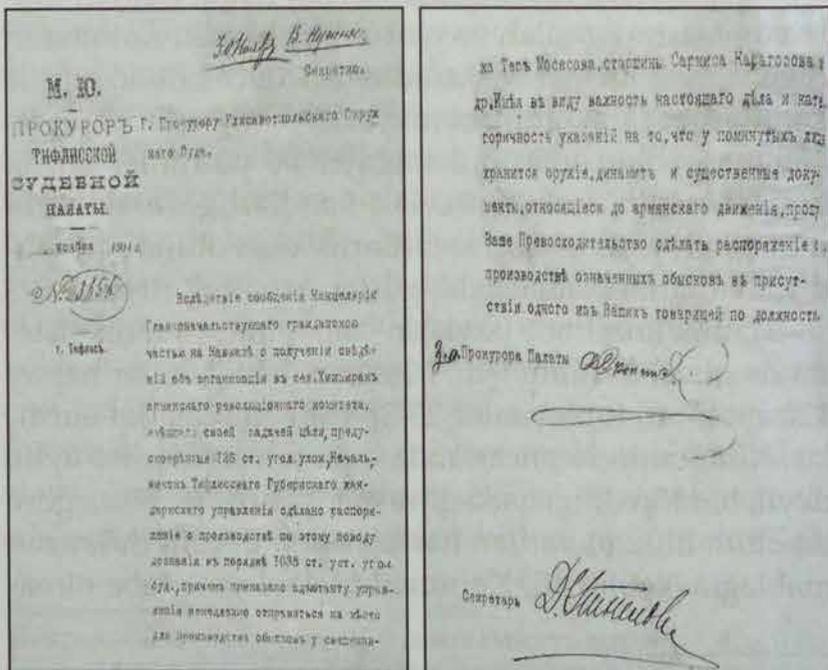
² Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Polis Departamentinə məktubu (18 oktyabr 1904-cü il) / ARPİİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 61, vv. 39-40.

dıqlarına görə Zəngəzur qəzasının Xınzirək kəndinin sakinləri, erməniəsilli A.Qulkazarov, A.Kamandatov, O.Petrosov və b. terror aktları nəticəsində qətlə yetirildilər. Bir qrup terrorçu Cəbrayıl qəza rəisinə qarşı da sui-qəsd hazırlayırdı, lakin onları zərərsizləşdirmək mümkün olmuşdu. Polis və jandarmeriyanın məhz bu uğurlu əməliyyatı erməni komitəsinin fəaliyyətini ifşa etməyə imkan verdi. Ter-Mosesovun və S.Karakozovun evində aparılan axtarışlar vaxtı silah anbarı və dinamit aşkar edildi. Görülən tədbirlər nəticəsində məlum oldu ki, komitənin fəaliyyəti təkcə bir kəndi

deyil, artıq bütün Zəngəzur qəzasını əhatə edir. Xınzirək komitəsi özündən yuxarı Şuşa komitəsinə tabe idi, ona isə keşiş T.Ter-Arutyunov başçılıq edirdi. Bundan başqa məlum oldu ki, bəzi yerli məmurların Xınzirək komitəsinin mövcudluğundan xəbəri olub, lakin onlar daşnaklardan qorxduqlarından komitənin ifşa olunması üçün heç bir tədbir görməyiblər¹.

Beləliklə, Cənubi Qafqazın ermənilər yaşayan bütün digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda və Zəngəzurd da ekstremizm meyillərinin artması müşahidə olunurdu. Birinci rus inqilabı (1905-1907) ərəfəsində hıçqaçıların və daşnakların siyasi nümayişlər, mitinqlər, polis və ordu ilə silahlı toqquşmalar, rus məmurlarına qarşı terror təşkil etmək yolu ilə Cənubi Qafqazda kütləvi iğtişaşlar törətmək planı mövcud idi. Bununla yanaşı Bakıda və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində Azərbaycan əhalisinə qarşı təxribatlar artır, müsəlmanların dini hissləri təhqir edilir, dinc sakinlərə qarşı hücumlar təşkil olunur və qətlər törədilirdi². Ermənilərin təxribatları birmənalı olaraq cavab reaksiyasının veriləcəyinə və iğtişaşların törədilməsi üçün əlverişli məqamın yaranmasına hesablanmışdı. Bununla ermənilər iki məqsədə çatmağa çalışırdılar – dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı terrora başlamaq və hökumətlə mübarizəni yeni səviyyəyə qaldırmaq. Beləliklə, erməni ekstremistləri uzun müddət Osmanlı dövlətində sınaqdan keçirdikləri taktikanı – müsəl-

Tiflis Məhkəmə Palatası prokurorunun Zəngəzur qəzasının Xınzirək kəndində erməni inqilab komitəsinin fəaliyyəti haqqında məktubu. Noyabr, 1904-cü il

¹ Zəngəzur qəzasının Xınzirək kəndində erməni inqilab komitəsi haqqında məlumatlar (1904-1905-ci illər) / ARDTA: f. 183, siy. 3, iş 102, vv. 1-27.

² Джаббаров Ф.Р. Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX вв. Баку, 2018, с. 240-243.

manlara qarşı qətl və zorakılığın hökumət əleyhinə mübarizə ilə paralel aparılmasını indi də Cənubi Qafqazda tətbiq etmək niyyətində idilər. Cəmiyyət böyük, qanlı münaqişə astanasında idi...

II Fəsil. Qırğınların birinci mərhələsi (fevral-avqust, 1905-ci il)

1905-ci il fevralın 6-da ermənilər Bakının mərkəzində şəhərin varlı sakini Ağarza Babayevi qətlə yetirdilər. Bu amansız qətl hadisəsi müsəlmanlar arasında böyük əks-səda doğurmuş və iki millət arasında uzun müddət müşahidə edilən gərginliyi son həddə çatdırmışdı. Şübhəsiz ki, bu qətl hadisəsi öz-özlüyündə azərbaycanlıların qəzəbinin əsas səbəbi ola bilməzdi, baxmayaraq ki, ermənilər həm o vaxt, həm də indi həmin hadisəni məhz bu cür qələmə verməyə çalışıblar. A.Babayevin amansızcasına öldürülməsi azərbaycanlıların səbr kasasını daşdıran son damla olmuşdu. Ermənilərin əvvəllər törətdiyi çoxsaylı təxribatlar, dinc sakinlərin qətlə yetirilməsi artıq vəziyyəti gərginləşdirmişdi və buna görə arxiv sənədlərinin birində qeyd edildiyi kimi, *"Babayevin ölüm xəbəri ildırım sürəti ilə bütün şəhərə, xüsusilə müsəlman məhəllələrinə yayıldı və azərbaycanlı əhalini həyəcanlandırdı"*¹. Şəhərdə dörd gün davam edən atışma və qətlər başladı. 400-ədək insan tələf olmuş, 300-ə qədər isə yaralanmışdı. Şəhərə külli miqdarda maddi ziyan dəymişdi. Nəhayət, fevralın 9-da tərəflər arasında sülh əldə olunmuşdu².

Bakıdakı fevral qırğınlarından sonra həm cəmiyyət, həm də hökumət Cənubi Qafqazın başqa yerlərində oxşar hadisələrin təkrarlanmaması üçün ciddi

¹ Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin şəhərdə 6-9 fevral qırğınları haqqında məruzəsi (28 fevral 1905-ci il) / ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 4, v. 114.

² Fevral qırğınları haqqında ətraflı bax: Джаббаров Ф. Армянский экстремизм..., с. 283-323.

səylər göstərməyə başladı. Lakin ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı Bakı, Yelizavetpol, Tiflis və İrəvan quberniyalarında buna nail olmaq çox çətin idi. Bakıdakı hadisələrin təsiri ilə ikitərəfli münasibətlərdə yaranan gərginlik, müxtəlif şayiələr, qəzetlərdə çap olunan qızıışdırıcı yazılar vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Rəsmi dairələrin etirafına görə, Qarabağın və Zəngəzurun daxil olduğu Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət daha təhlükəli idi, çünki millətlərarası ədavət burada nəinki şəhər, həmçinin kənd əhalisini də ayağa qaldıra bilirdi. Yelizavetpol quberniyasında lazımı sayda qoşunların olmaması isə hökumətin gələcək münaqişənin qarşısını vaxtında almaq imkanlarını məhdudlaşdırırdı¹.

Əvvəlki fəsildə göstərildiyi kimi, XX əsrin başlanğıcından etibarən Yelizavetpol quberniyası ərazisində erməni ekstremizminin fəallaşması müşahidə olunurdu, bu isə Bakıda baş vermiş qırğınlar fonunda çox ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilirdi. Rəsmi məlumatlara görə, ermənilər fəal şəkildə silahlanır, azərbaycanlılar isə onların təxribatçı hərəkətlərindən narahatlıq keçirərək gözləmə mövqeyini tuturdular². Gərginlik xüsusilə Şuşa və Cavanşir qəzalarında daha çox müşahidə olunurdu, Cavanşir qəzasında ermənilər azərbaycanlıları açıq şəkildə təhdid edirdilər³. Həmçinin yuxarıda deyildiyi kimi, baş verə biləcək münaqişənin qarşısını almaq üçün yerli hakimiyyətin sərəncamında

¹ Tiflis Məhkəmə Palatası prokurorunun fevral qırğınlarının təhqiqatı ilə bağlı Bakıya səfərinin nəticələri haqqında raportu (20 fevral 1904-cü il) / ARDTA: f. 1, siy. 2, iş 1, v. 8.

² Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (14 may 1905-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 12, v. 6.

³ Yenə orada, v. 9.

kifayət qədər hərbi qüvvə yox idi. Hətta 1905-ci il fevralın 10-da Yelizavetpol qubernatoru N.A.Lutsau Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakimi vəzifəsini icra edən Y.D.Malamadan Xankəndindəki qoşunların bir hissəsinin Yelenendorf (indiki Göygölə) göndərilməsini xahiş etdikdə, ona cavab verilmişdi ki, Xankəndindəki qüvvələr Bakıya ezam olunublar, qalanlar isə Şuşada sabitliyi qorumaq üçün lazımdır¹. Lakin vəziyyətin nəzarətdən çıxacağından ehtiyat edən N.A.Lutsau iki gün sonra – fevralın 12-də yenidən eyni xahişlə müraciət etmiş və bu dəfə Y.D.Malamanın sərəncamı ilə Xankəndindəki kazak alayının bir dəstəsi Yelizavetpolə göndərilmişdi². Fevralın 21-də oradan Yelenendorfə yola salınan həmin dəstənin əsgərlərini hökumət may ayında Gorusda baş verən iğtişaşların yatırılmasında istifadə etdi³.

Qarabağda ilk erməni-azərbaycanlı toqquşması 1905-ci ilin fevralında baş verdi və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində olduğu kimi, burada da ilk hücum edən tərəf yenə ermənilər oldu. Şuşa qəzasında bir nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi. Cinayəti qisas zəminində Bakıda 6-9 fevral qırğınları vaxtı qardaşı öldürülən bir erməni törətmişdi. Martda daha bir azərbaycanlının həyatına son qoyuldu. Bu qətl hadisələri haqqında

¹ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakiminə məktubu (10 fevral 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 104, v. 7.

² Yelizavetpol qubernatorunun Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakiminə məktubu (12 fevral 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 104, v. 9.

³ Qafqaz Hərbi Dairəsinin dairə general-kvartirmeysterinin Qafqaz canişininin dəftərxanasına məktubu (23 may 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 104, v. 18 arx.

məlumat verən Yelizavetpol qubernatoru N.A.Lutsau qeyd edirdi ki, hər iki qətl zamanı bir nəfərin öldürülməsi ermənilərin kütləvi iğtişaşlar törətməkdən qorxduqlarını göstərir. N.A.Lutsaunun fikrincə, ermənilər azərbaycanlıların sayca üstün olduqlarını bildikləri üçün onları tək-tək öldürməyə çalışırdılar¹.

Həmin vaxt ən irimiqyaslı toqquşmalar Cəbrayıl qəzasında baş verdi. Qırğınlardan əvvəl ermənilər azərbaycanlılara hökumətə qarşı mübarizəyə qoşulmağı təklif etdilər². 1905-ci il iyunun 16-da Ağoğlan monastırında keçirilən mitinqə dəvət olunan Azərbaycan kəndlərinin nümayəndələrinə ermənilər tərəfindən belə bir çağırış edilmişdi: *“Əgər, sizlərdə himmət və qeyrat olsa, nə qədər silah və pul lazım olsa, bizdə hazırdır. Yüz əziyyətlə cəm etdiyimiz sursatı, hərbi ləvazimatı sizlə bərabər məsrəf edərik. Yoxsa ki, əksinə, həmən hərbi silahlar sizə qarşı işlənilib bəlalərin hamısı sizə toxunacaqdır. Əlbəttə, deyilən işlərə sizdən yardım olmasa, bəla ildirimləri sizi odlayıb əziz vətəninizi xarabalığa döndərəcəkdir. Doğma evləriniz də məzarlığa çevriləcəkdir. Bu məzaristanın da qəmli guşələrində dəfn olunan siz və övladlarınız olacaq”*³.

¹ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (14 may 1905-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 12, v. 6.

² Bakıdakı fevral qırğınları ərəfəsində də ermənilər bu üsula əl atmışdılar. Müsəlmanlara ünvanlanmış xüsusi vərəqələrdə onlara hökumət əleyhinə çıxışlara qoşulmaq təklif olunurdu. İmtina edəcəkləri təqdirdə isə müsəlmanlar terrorla hədələnilirdilər. Ermənilərin bu təxribatçı çağırışlarına müsbət cavab verilməməsi azərbaycanlılara qarşı ədavətin daha da güclənməsinə səbəb oldu (bu barədə ətraflı bax: Джаббаров Ф. Армянский террор против азербайджанцев накануне межнационального конфликта 1905-1906 гг. / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2018. Bakı, 2018, s. 154-157.

³ Ordubadi M.S. Qanlı illər. Ərəb əlifbasından çevirən, sadələş-

Azərbaycanlılar ermənilərin bu təklif və təhdidlərini rədd edərək, onlarla birgə inqilabi hərəkətə qoşulmaqdan və daşnaklarla həmrəy olmaqdan imtina etdilər. Mitinqə dəvət olunan Azərbaycan əhalisinin nümayəndələri ermənilərə belə cavab verdilər: *“Müsəlman milləti sizin əsgərləriniz deyil! Və sizin azuqə və silahlarınıza ehtiyacımız yoxdur. Zira, bizim hərəkət xəyalımız olsa, azuqə əskik deyil. Məgər yatmışıq ki, bizə azuqə verib padşahımızın üzünə ağ edəsiniz?! Bizim təriqətimiz hər halda, bu işlərin əksini tövsiyə edir”*¹.

Azərbaycanlıların imtina cavabından sonra daşnaklar Divanəli, Veysəlli kəndlərində qırğın törədib onları yandırdılar, kənd sakinləri yaşayış yerlərini tərk edərək qaçqın düşdülər². Lakin Cəbrayıl qəzasının Qacar kəndində ermənilər müqavimətə rast gəldilər. Qonşu kəndlərdən yardım alan yerli müdafiə dəstələri nəinki ermənilərin hücumunun qarşısını aldılar, habelə Xəzəz dağının ələ keçirilməsi nəticəsində onlar üzərində strateji üstünlük əldə etdilər. Həmin dağdan erməni dəstələri atəşə tutulur və geri çəkilməyə məcbur edilirdilər. Onları izləyən azərbaycanlılar ermənilərin məskunlaşdığı Əfşar kəndinə hücum edərək, kəndi dağıtmış və üç nəfəri ələ keçirmişdilər³. Erməni-azərbaycanlı qırğınlıqlarına həsr olunmuş “Qanlı illər” (orijinalda “Qanlı sənələr”) əsərinin müəllifi, tanınmış ədib Məmməd Səid Ordubadinin yazdığına görə, Qacar kəndi uğrunda döyüşlərdə ermənilər 150 nəfər,

dirən və çapa hazırlayan Əkrəm Bağirov. Bakı, 2012, s. 32.

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 32.

² Yenə orada, s. 33.

³ Yenə orada, s. 35.

azərbaycanlılar isə 12 nəfər itki vermişdilər¹.

Qacar kəndində olduğu kimi, ermənilər Xırmancıq kəndində də məğlubiyyətə düşər oldular və bura Azər-

"Qanlı sənələr" əsərinin müəllifi
Məmməd Səid Ordubadi
(1872-1950)

baycan özünümüdafiə qüvvələri tərəfindən ələ keçirildi². Cəbrayıl qəzasındaki toqquşmalar vaxtı Əfşar və Xırmancıqdan başqa, ermənilərin yaşadığı Düdükçü, Haxulu, Ağbulaq, Dolanlar, Xoşəndam kəndləri də dağıldı³. Beləliklə, 1905-ci ilin birinci yarısında Yelizavetpol quberniyasında ən şiddətli toqquşmalar Cəbrayıl qəzasında baş verdi

və burada ermənilər məğlub edildilər. M.S.Ordubadi bunun səbəbini belə izah edirdi: "Bu uyezdə [qəzada – F.C.] ermənilərin məğlubiyyətinə Şuşa şəhəri ümdə səbəb olmuşdur. Zira ermənilər ümumi qüvvələrini yığıb müsəlmanları dağıtmaq üçün şəhərə toplanmışdılar. Digər tərəfdən, Cəbrayıl müsəlmanları müharibədə kamil ustad mərtəbəsində olduqlarından erməniləri son dərəcə sarsıtdılar..."⁴

1905-ci ilin yayında ümumən Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlər yenidən kritik həddə çatdı və növbəti zorakılıq dalğası artıq qaçılmaz

görünürdü. Bunun əsas səbəbi daşnakların 1905-ci il may-iyun aylarında Naxçıvanda və İrəvanda törətdikləri qırğınlar və bu qırğınlar zamanı məğlub olmaları idi. Məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq, yeni qırğınlara başlamaq üçün ermənilər növbəti təxribatlara əl atdılar. Bu dəfə yeni zorakılıq və qətlər üçün daşnaklar Bakı, Tiflis, Yelizavetpol, İrəvan kimi iri şəhərləri yox, Cənubi Qafqazın əyalətlərini, o cümlədən Qarabağ və Zəngəzur bölgələrini seçdilər. Məhz burada ermənilər özlərinin əsas məqsədlərinə daha tez və rahat çatmağa ümid edirdilər. Həmin məqsəd yerli Azərbaycan əhalisini buradan qovmaq və erməni əhalisinin yaşaması üçün əraziləri ələ keçirməkdən ibarət idi. Sözsüz ki, iri şəhərlərdə (həm də quberniya mərkəzi olan şəhərlərdə) bu məqsədə nail olmaq daha çətin idi, çünki burada azərbaycanlılardan və ermənilərdən başqa həm də rus (Tiflisdə isə həmçinin gürcü) əhalisinin faiz nisbəti yüksək idi. Qarabağda və Zəngəzurda isə azərbaycanlılar və ermənilər sayca çoxluq təşkil edirdilər. Daşnaklar belə bir məqamı da nəzərə alırdılar ki, əyalətlər onların terror əməlləri üçün daha əlverişli yerlərdir, belə ki, quberniya mərkəzlərindən fərqli olaraq burada polis və qoşunların sayı az idi.

1905-ci ilin avqustunda erməni-azərbaycanlı münaqişəsində növbəti mərhələnin başlaması ilə qanlı toqquşmalar daha geniş miqyas alaraq, Cənubi Qafqazın yeni-yeni şəhər və qəzalarını əhatə etdi. Daşnaklar öz qüvvələrini artırır, yeni quldur dəstələri yaradır, silahlanırdılar. Onlar özlərinin "məğlubedilməzliyinə", həmçinin cəzasız qalacaqlarına arxayın olaraq, Azərbaycan əhalisinə qarşı terrorun həm miqyasını, həm də coğrafiyasını genişləndirmək qərarına gəldilər. Və

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 35.

² Yenə orada, s. 39-40.

³ Yenə orada, s. 42.

⁴ Yenə orada, s. 42-43.

ziyyət artıq o həddə çatmışdı ki, millətlərarası qırğının qaçılmaz olduğunu hamı dərk edirdi. Məsələn, Yelizavetpol vitse-qubernatoru V.N.Baranovski məlumat verirdi ki, quberniyadakı vəziyyət narahatlıq doğurur və toqquşmalar gözlənilir¹.

1905-ci il avqustun ikinci yarısında Şuşa qəzasında erməni-azərbaycanlı qırğınları baş verdi. Qırğınların məhz burada başlanması təsadüfi deyildi. Rusiya hökumətinin apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində qədim Azərbaycan şəhəri, Qarabağ xanlığının keçmiş paytaxtı Şuşa ermənilərin kütləvi məskunlaşdığı şəhərə çevrildi. Bu siyasət nəticəsində ermənilərin sayı artdı və XIX əsrin sonunda onlar Şuşa əhalisinin 56%-ni (14420 nəfər), azərbaycanlılar isə 42%-ni (10778 nəfər) təşkil edirdilər². XX əsrin əvvəlində Şuşa erməni millətçi ekstremizminin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Yelizavetpol qubernatorunun 1903-cü ildə yazdığı kimi, məhz Şuşada *"erməni inqilabçılarının təbliğati özünə o qədər möhkəm yuva qurub ki, onların cinayətkar fəaliyyəti ilə mübarizə get-gedə hökumət üçün ciddi vəzifəyə çevrilir"*³. 1904-cü ilə aid jandarm hesabatlarında isə Şuşa *"ermənilərin baş mərkəzi qərargahının yerləşdiyi"* şəhər adlanırdı⁴. Buna baxmayaraq, Şuşadakı erməni hərəkəti ilə mübarizə üçün heç bir əməli

tədbir görülmürdü. Belə ki, Yelizavetpol qubernatoru N.A.Lutsaunun erməni hərəkəti haqqında məlumatlar toplamaq məqsədilə gizli agentlərin cəlb edilməsinə vəsaitin ayrılması və ya Tiflisdən Şuşaya xüsusi xidmət orqanlarının agentinin ezam edilməsi haqqında vəsatəti cavabsız qaldı¹.

Əhalisi müxtəlif etnoslardan ibarət digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Şuşada da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər və azərbaycanlılar kompakt şəkildə məskunlaşmışdılar. Şəhərin yuxarı hissəsində əsasən ermənilər, aşağı hissəsində isə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Bununla belə, Şuşa sırf etnik prinsip əsasında iki hissəyə bölünməmişdi, ermənilər müsəlman,

Şuşa şəhərinin ümumi görünüşü

¹ Yelizavetpol vitse-qubernatorunun məlumatı (sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 35.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи..., с. 1, 3.

³ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakiminin dəftərxanasının müdirinə məktubu (sentyabr 1903-cü il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 93, v. 6 arx.

⁴ Şuşa şəhərinə dair jandarm hesabatları (1904-cü il) / RFDA: f. 102 OO 1906-cı il, siy. 235, iş 40, v. 28.

¹ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakiminin dəftərxanasının müdirinə məktubu (sentyabr 1903-cü il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 93, vv. 6 arx.-7.

Татарскій базаръ. Шуша.

Şuşa şəhərinin ümumi görüntüləri

müsəlmanlar isə erməni məhəllələrində yaşayıb, işləyir, ticarətlə məşğul olurdular¹. Lakin şəhərin yuxarı hissəsində yaşamaq kimi strateji üstünlük ermənilərə Şuşanın azərbaycanlı əhalisini terrorla təhdid etmək və müsəlmanları yaşadığı yerlərdən zorla çıxarmaq üçün əlverişli zəmin yaradırdı. 1905-1906-cı illər qırğınlarının tarixinə dair qiymətli əsər yazmış Mir Möhsün Nəvvabın sözlərinə görə, Şuşada ermənilərin qarşıya qoyduğu məqsəd "bütün müsəlmanların ev-əşiyini tarmar etmək, özlərini qətlə yetirmək, Şuşa qalası kimi möhkəm bir şəhəri ələ keçirmək, ondan sonra isə tədarük etdikləri bütün silahla ruslara qarşı müharibə elan edib azadlığa nail olmaq idi"². Bu məqsədə çatmaq üçün ermənilər ciddi-cəhdlə iğtişaslara hazırlaşdılar. M.M.Nəvvab bu barədə yazırdı: "...ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkmirdilər. Sadələvh müsəlmanlar isə onların bu hiylələrinə inanıb heç bir tədbir görmürdülər. Amma bu hiyləgər tayfa gizləncə tədarük görüb yollar üzərində, gizli yerlərdə

¹ Şuşanın erməni məhəlləsi ilə müsəlman məhəlləsi arasındakı fərq barədə Y.V.Çəmənşəminli yazırdı: "Hər gün uzaq erməni məhəlləsinə getmək məcburiyyətində bulunurduq [Y.V.Çəmənşəminli bu məhəllədə yerləşən Şuşa real məktəbində təhsil alırdı – F.C.]. Yalnız məktəb deyildi, bütün hökumət müəssisələri də orada idi. Poçta bir məktub vermək üçün də ora getməli idi. Şəhər idarəsi bütün vəzifədarlarını oraya sərəf edirdi: küçələr daşlanmış, işığı bol, kitabxana və qiraətxanası, başqa mədəni müəssisələri vardı. Şəhər idarəsinə seçilmiş hacılar və kərbəlayılar savadsız olduqları üçün türk hissəsi xarabə halda idi. Küçələrin daşlanmaması, fənərlərin olmaması bir yana, lağım-lar belə örtülməmişdi; kanalizasiya erməni-türk hüddudunda bitirdi." (Çəmənşəminli Yusif Vəzir. Əsərləri: 3 cildə. C. 3. Bakı, 2005, s. 401-402).

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Tərtib edənləri, əski əlifbadan çevirən və işləyənləri K.Şərifli və A.Ramanzadə. Bakı, 1993, s. 26.

"1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərinin müəllifi
Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918)

və hüündür qayalarda sən-
gərlər yaradırdılar. Onlar
müsəlmanlarda olan si-
lahları ələ keçirmək üçün
belə bir hiylə işlətdilər.
Əgər tüfəng bazarda 20
manata satılırdısa, onlar
100 manata, tapança 6
manata olduğu halda, 30
manata alırdılar. Sadədil
müsəlmanlar silahların
ermənilər tərəfindən belə
baha qiymətə alındığını
görüb, evlərində nə qədər
silah və sursat var idisə,
tamamən ermənilərə sat-
dılar... Ermənilər öz qar-
şılıqlarına qoyduğu məqsədə
çatmaq üçün durmadan
səngərlər tikir, müxtəlif
tədarüklər görür, vilayətlərdən və kəndlərdən Şuşaya kömək
gətirirdilər. Odur ki, şəhər erməni tayfası ilə dolmuşdu"¹.
Öz səhvi ucbatından silahlanma baxımından əlveriş-
siz vəziyyətdə qalan Azərbaycan tərəfi qısa müddətdə
müdafiə məqsədilə tədbirlər görməyə başladı. Şuşadan
Quliyev soyadlı bir nəfər Gəncəyə, şəhər əsilzadələrin-
dən Xudadat bəy Rəfibəyova, İsmayıl xan Ziyadxano-
va və Ələkbər bəy Xasməmmədova teleqram vuraraq,
onlardan ermənilərə müqavimət göstərmək üçün dər-

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 27, 30.

hal silah göndərilməsini xahiş etmişdi¹. M.M.Nəvva-
bın "bir neçə nəfər tədbirli adam"² adlandırdığı və çox
güman Şuşanın nüfuzlu müsəlmanlarından olan bəzi
şəxslər ermənilərin baha qiymətə aldıkları silahları
sonra azərbaycanlıların özlərinə qarşı çevirəcəklərini
əhaliyə izah etməyə başladılar: "Hər məhəlləyə xüsusi
adamlar təyin edildi ki, hər kəsin erməni tayfasına silah sat-
masına imkan verməsin. Hər ailəyə tapşırıldı ki, öz imka-
nı daxilində bir və ya iki tüfəng, tapança və patronlar alıb
evində hazır saxlasınlar. Odur ki, müsəlmanlar satdıqları
silahların əvəzinə, birə-beş satdıqlarından da baha qiymətə
yeni sursatlar almaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Bun-
dan sonra müsəlmanlar ermənilərin hiyləsindən ağah olub
bir balaca ayıldılar. Evlərdə lazım olan ərzaq tədarükü də
görməyə başladılar. Kənd yerlərində yaşayan camaatı da er-
mənilərin bu hiyləsindən xəbərdar etdilər və silah almalarını
məsləhət gördülər"³.

Beləliklə, irimiqyaslı qırğınlar ərəfəsində Şuşada
yaşayan azərbaycanlılar özlərinin müdafiəsi üçün bir
qədər gec də olsa, müəyyən tədbirlər gördülər. Sonrakı
hadisələr də göstərdi ki, məhz bu tədbirlər düşmənin
Şuşada tam üstünlük qazana bilməməsində mühüm
rol oynadı.

Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda olduğu kimi, Şu-
şadakı qırğının da müjdəçisi iki millət arasında baş
vermiş epizodik toqquşmalar oldu. Avqustun 8-də üç

¹ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quber-
niyasında köməkçisinin Qafqazın polis rəisinin dəftərxanasına
məlumatı (4 sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 29.

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman
davası, s. 27.

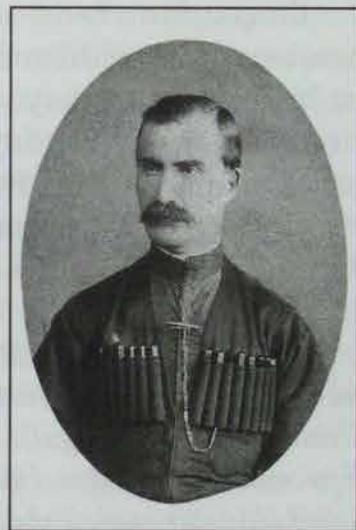
³ Yenə orada, s. 28.

erməni Şuşada fanarçı Məmmədhüseyn Usub oğlunu qətlə yetirdi. Azərbaycanlılar bir neçə gün ərzində qatillərin təhvil verilməsini ermənilərdən tələb etsələr də, buna nail ola bilmədilər. Ermənilər bildirdilər ki, müsəlmanlar qırğına başlamaq üçün fanarçını özləri öldürüblər. Artan gərginlik köçdən qayıdan Cinni kəndinin azərbaycanlı kəndliləri ilə Daşanlı kəndinin erməniləri arasında baş verən atışma haqqında xəbərdən sonra daha da kəskinləşdi. Atışma vaxtı hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu. Bununla əlaqədar Şuşaya yaxın kəndlərin azərbaycanlı əhalisi erməni terrorunun qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Onlar yollarda quldurluq edən silahlı erməni dəstələrini güdür, terrorçuları tutur və tərksilah edirdilər¹.

Şuşada millətlərarası ədavət elə bir həddə çatmışdı ki, irimiqyaslı qanlı toqquşmaların alovlanması üçün bir bəhanə belə kifayət edirdi. Avqustun 16-da başlanan qırğınlar bunu sübut etdi. Yelizavetpoldan və Tiflisdən Sankt-Peterburqa göndərilən raportlardan və teleqramlardan qarşılıqlı sərbəh olan hadisənin tam aydın olmadığı görünürdü. Ermənilərin iddiasına görə, toqquşmalar Zarıslı kəndinin sakinlərinin bir ermənini yaralamasından sonra başlamışdı. Belə bir ehtimal da var idi ki, silahı təhvil verməkdən imtina edən həmin ermənini bir kazak yaralamışdı. Yaralı erməni, gah pristavı, gah da həkimi axtara-axtara bir neçə dəfə

¹ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 7-7 arx.; Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin məruzəsi (sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 65.

şəhərin ən gur küçələrini gəzdi. Kilsə zənglərinin səsi ilə küçəyə çıxan ermənilər dərhal evlərinə qayıdıb, tüfəngləri ilə birlikdə yenidən erməni bazarının yanındakı meydana topladılar. Burada müsəlmanların erməniləri öldürməsi, şəhər kənarında dörd nəfərin qətlə yetirilməsi və s. haqqında qızıxdırıcı çıxışlar oldu¹. Qarabağda erməni-azərbaycanlı qırğınlarına həsr olunmuş əsərin müəllifi Mirzə Rəhim Fəna yazırdı ki, "Daşnaksutyun" partiyasının üzvləri "vaveyla salib erməni

"1905-ci il hadisəsi" əsərinin müəllifi Mirzə Rəhim Fəna (1844-1933)

camaatına fitnəkar və həyəcanlı xitabələr edirlər: ey erməni tayfası, nə durmusunuz, müsəlmanlar davanı başlayıb, hər yerdə bir erməni qətlə yetirirlər. Elə bu gün bir erməni İrəvan darvazasından kənarında, müsəlman tərəfində olan erməni qəbiristanlığında öldürülmüşdür. Siz hələ yatıbsınız, sabah hansı erməni qətlə yetiriləcəkdir? Düşünmək gərəkdir! Hər kəs özünü ölmüş hesab etsin, biz öz canımızdan keçib davanı başlayırıq, kimdə qeyrat varsa ardımızca gəlsin..."²

¹ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 7 arx.; К событиям в Шуше / "Каспий", 28 августа 1905 г., № 166, с. 3; Муслим. Шушинские события / "Каспий", 2 сентября 1905 г., № 169, с. 3.

² Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi. Tərtib edəni, mətni sadələşdirən və qeydlərin müəllifi A. Hacıyeva. Bakı, 2009, s. 13.

Bu çıxışların təsiri altında azğınlaşan ermənilər iki azərbaycanlıni öldürmüş, bundan sonra şəhərin erməni hissəsində azərbaycanlılara məxsus ticarət yerlərini dağıtmağa və yandıрмаğa başlamışlar. Hadisələrin şahidi olmuş M.M.Nəvvab bu barədə yazırdı: *“Ermənilərin bazarında on beşə qədər müsəlman dükanı var idi. Ermənilər hücum edən kimi bu dükanların hər birində bir və ya iki müsəlman var idi. Hücum başlayan kimi onların bir parası qaçdı, bir parası isə yaxın dostluq etdikləri erməni dükan sahiblərinin dükanına və evlərinə pənah gətirdilər. Ermənilər isə onları güllə ilə qarşılayıb hamısını öldürdülər. Ermənilər müsəlman dükanlarının qapılarını açıb içəridəkiləri öldürüb, mal-dövlətlərini qarət və talan etdilər. Quru meyvələri isə yemək üçün səngərlərdə vuruşan qımdatlara [erməni komitələrinə – F.C.] göndərdilər”¹. Ermənilərin törətdiyi qəddarlığı M.M.Nəvvab daha sonra belə təsvir edirdi: *“Bu qırğında ermənilər əllərinə keçən müsəlmanları böyük işgəncə ilə öldürərək onların burun-qulağını, cinsi əlaqə üzvlərini kəsərək başlarına mıx və mismar çalmışdılar. Meyitləri ip ilə sürüyüb dərələrə, xəndəklərə ataraq gizləyir, üstlərində olan pulları isə götürürdülər. Ələ keçən cəsədlərin çoxunda beş-on yerindən yara aldığıni görürdülər. Bəzi cəsədləri isə ermənilər od vurub yandırır dılar”².**

Şəhərdə qırğınlar törətməklə bərabər ermənilər yüksəkliklərdə möhkəmlənərək Şuşaya aparən şosse yolunu atəşə tuturdular. Azərbaycanlılar atəşlə cavab verir və öz məhəllələrindəki erməni evlərini yandırır dılar. Eyni zamanda azərbaycanlılar da səngərlər qurub ermənilərlə döyüşürdülər. Həmin günlərdə Abbas

bəy Talib bəy oğlu, Mir İbrahim Ağamirzadə, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu, Məşədi Abış Bəylər bəy oğlu, Axund Molla Şükür, Nəcəfqulu ağa Cavanşir, Şeyx Hüseyn, Axund Molla Qasım Şuşanın müsəlman məhəllələrinin müdafiəsinə başçılıq edirdilər¹. Məhz müsəlman səngərlərindən aparılan atəş erməniləri öz yaşadıkları evləri qoyub qaçmasına səbəb oldu.

Qırğının ilk günündə zərərçəkənlərin dəqiq sayını müəyyən etmək mümkün olmadı. Ermənilərin hadisələr haqqında iddialarına inansaq belə, görərik ki, onlar ilk fürsətdən istifadə edib, dərhal azərbaycanlıları öldürməyə başladılar. Kilsə zəngi ilə küçədə toplaşanlar sonra öz evlərinə qaçır və oradan artıq silahla çıxırdılar. Deməli, qırğına hazırlıq əvvəlcədən gedirdi və ermənilər azərbaycanlılar üzərinə hücumə öz həmyerlilərinin yaralanması faktı ilə bəraət qazandırmaq istəyirdilər. Yeri gəlmişkən, bu insidentin təfərrüatları beləcə naməlum qaldı və erməninin azərbaycanlılar yoxsa başqaları tərəfindən yaralandığı dəqiq bilinmədi. Maraqlıdır ki, gərginliyi daha da artırmaq üçün bu hadisə qəsdən şişirdildi. Belə ki, erməninin yüngül yaralandığını və yarasının sarındığını görən həkim Maşuryants bu az əhəmiyyətli hadisənin kütləyə lazımı təsir göstərməyəcəyindən qorxub, sarğını cırmış və *“azərbaycanlılar bizimlə belə rəftar edirlər”* sözləri ilə qan içində olan erməni ilə birlikdə küçələri gəzməyə başlamışdı². Şəhərdəki qətləri davam etdirən ermənilər Şuşanın erməni və müsəlman məhəllələri arasın-

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 32.

² Yenə orada.

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 34-36.

² Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 2 сентября 1905 г., № 169, с. 3.

da sərhəd rolunu oynayan küçəyə ağ neft töküb yandırmışdılar. Bu, müsəlmanların erməni məhəllələrinə keçməməsi üçün edilmişdi. Arxiv sənədlərində ermənilərin müsəlman evlərini necə yandırmaları haqqında belə bir məlumat var: *“qoca kişilərin arxasında gizlənən oğlan uşaqları azərbaycanlıların evlərinə yaxınlaşır, darvazaların və hasarın taxta hissələrinin altına əskilər qoyur, onların üstünə ağ neft tökür və yandırır dılar. Uşaqların xüsusi ləvazimatı – əskilərlə dolu çantaları və ağ neftlə dolu butulkaları var idi”*¹. Azərbaycanlıların qətləri və qarətlər polisin və şəxsən pristav Quramovun tam etinasızlığı və fəaliyyətsizliyi şəraitində baş verirdi. Quramovun gözləri qarşısında ermənilər yoldan keçən, habelə erməni bazarında alver edən azərbaycanlılara atəş açırdı və onları öldürürdülər².

Şuşadakı qırğın haqqında Bakıya təzadlı xəbərlər gəlirdi. Məsələn, avqustun 16-da Bakıda Şuşa hadisələri haqqında teleqram alınanda, Bakı Barışıq Komitəsinin³ üzvləri qərara gəldilər ki, Şuşanın şəhər başçısına, qəzanın qazisinə və erməni yeparxiyasının rəisinə teleqram vurulsun, narahatlıq ifadə edilsin və qan tökülməsinə son qoymaq üçün nüfuzlu şəxslərin cəlb edilməsi xahiş olunsun⁴. Şuşanın şəhər başçısı Q.S.Kalantarovdan Bakının şəhər başçısı Kamil bəy Səfərəliyevə göndərilən cavab teleqramında vəziyyətin kritik olduğu, əhəlinin tabe olmadığı və atışmanın

¹ Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokuroru A.A.Skulskinin məruzəsi (25 avqust 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 64.

² Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 2 сентября 1905 г., № 169, с. 3.

³ 1905-ci ilin iyununda Bakıda millətlərarası toqquşmaların qarşısını almaq məqsədilə yaradılmışdı.

⁴ “Каспий”, 18 августа 1905 г., № 161, с. 4.

davam etdiyi bildirilirdi¹.

Qırğının ikinci günü – avqustun 17-də Azərbaycan tərəfi erməni terrorundan qorunmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. M.R.Fənanın sözlərinə görə, azərbaycanlılar ermənilərin gözlənilməz hücumundan düşükləri *“təşviş və süstlük halından”* tədricən çıxır və qüvvələrini səfərbər etməyə çalışırdılar: *“...onlar [azərbaycanlılar – F.C.] tamamilə əmin oldular ki, düşmən zərərət etmir, bu durumda onu zəif sanmaq nadanlıqdır, belə düşməyə qəti cavab vermək gərək. Həmin an ağsaqqallar məhəllə-məhəllə gəzib, bir-birindən adamların, silahların sayını öyrənməyə və səngərlər qurmağa başladılar. Müsəlmanların ürəyində bir ümid qığılcımı parladı: sayları az olsa da, düşməyə müqavimət göstərməyə davam etməlidirlər”*². Evlərin yandırılmasına cavab olaraq azərbaycanlılar da eyni üsula əl atdılar, özü də bu işdə onlar ermənilərdən daha fəal görünürdülər. Azərbaycanlıların ən böyük uğurlarından biri avqustun 17-də ermənilərin atəş nöqtəsinə çevirdikləri kilsənin ələ keçirilməsi oldu³. Rəsmi sənədlərin birində qeyd olunurdu ki, müsəlmanlar döyüşərək, *“qorxu bilmədən erməni məhəllələrinə aparən sıldırım yollarla dırmaşırdılar”*⁴. Həmin gün ətraf yerlərdən Şuşa müsəlmanlarının köməyinə gələn soydaşları da ermənilərə əhəmiyyətli zərbələr endirmişdilər. M.R.Fəna 200 nəfərdən artıq süvarinin gəldi-

¹ “Каспий”, 19 августа 1905 г., № 162, с. 3.

² Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi, s. 39.

³ Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 6 сентября 1905 г., № 172, с. 3.

⁴ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 8.

yini vurğulayır və belə bir faktı qeyd edirdi ki, Şuşa, ətrafında ermənilər yaşayan uca bir dağın zirvəsində inşa edildiyindən ətrafdan gələn müsəlman atlılarına ermənilər müxtəlif yerlərdə pusqular qururdular¹. Döyüşlər nəticəsində Azərbaycan özünümüdafiə dəstələri şəhərin yuxarı hissəsində daha əlverişli mövqe tutan erməniləri geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bu isə erməni məhəllələrinin bütünlüklə ələ keçirilməsi ilə nəticələyə bilərdi. Azərbaycan tərəfinin üstünlüyü əldə etməsi ermənilər üçün o qədər gözlənilməz olur ki, M.R.Fənanın təbirincə, *"bu vəziyyətdən bütün Ermənistan [Şuşanın erməni məhəllələri nəzərdə tutulur – F.C.] bir-birinə dəyir. Nə əfv diləməyə, nə yanğının qarşısını almağa, nə də ki müqavimət göstərməyə imkan tapmırlar, hamısı məhv olacağını düşünür"*². Şuşa ermənilərinin köməyinə qoşunlar və kazaklar çatdılar. Onlar top atəşi ilə müsəlmanları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Şuşa qırğınları başlayan vaxtdan qoşunlara xas olmayan bu cəldlik və operativlik ilk növbədə hökumət dairələrinin öz maraqları ilə izah edilirdi. Məsələ onda idi ki, Şuşanın ermənilər yaşadığı yuxarı hissəsində bütün hökumət orqanları, poçt, teleqraf yerləşirdi. Buna görə müsəlmanlar erməni məhəllələrini ələ keçirməyə yaxın olduğu məqamda hökumət qurumları Şuşanın bu hissəsində dağıntı və yanğınların ola biləcəyindən ehtiyatlanaraq onu müdafiə etdilər.

Avqustun 17-də Şuşada qan tökülməsinin qarşısını almağa cəhd göstərildi: erməni tərəfi azərbaycanlılara Şuşanın erməni hissəsində görüşmək təklifini verdi və qəza rəisi M.İ.Pivovarovdan danışıqlarda

vasitəçi olmağı xahiş etdi. Azərbaycanlılar erməni məhəllələrinə getməyəcəklərini bildirərək, şahzadə Fətəli mirzənin evində görüşməyi təklif etdilər. Bu ev məşvərət üçün daha əlverişli yer idi və buraya həm erməni, həm də müsəlman məhəllələrindən keçərək gəlmək olurdu. M.İ.Pivovarov bu şərti ermənilərin diqqətinə çatdıranda, onlar razılığa gəlmək üçün daha kimisə dəvət etməli olacaqlarını bildirdilər. Vəziyyəti belə görə qəza rəisi tərəflərin atəşkəsi dayandırmaqda maraqlı olmadıqları qənaətinə gəlir. M.İ.Pivovarovun sözlərinə görə, ermənilər özlərinin müdafiəsi üçün hər dəfə rus qoşunlarının köməyindən istifadə olunmasını tələb edirdilər, lakin o, razı olmurdu, çünki azərbaycanlıların ermənilər üzərində üstünlük qazandıqları hələ ki görünmürdü. Bununla belə, qəza rəisi etiraf edirdi ki, hər iki tərəfə qarşı sərt tədbir görmək üçün lazımı qüvvələrə malik deyil¹.

Avqustun 18-də tərəflər atəşkəsə nail olmağa cəhd göstərdilər. Təşəbbüs yerli hakimiyyətdən və ermənilərdən gəlmişdi. M.İ.Pivovarov öz raportunda yazırdı ki, avqustun 18-i səhər azərbaycanlıların qalib gələcəyi aydın olanda, o, Yelizavetpol vitse-qubernatoru V.N.Baranovskinin tapşırığı ilə Şuşanın müsəlman məhəlləsinə "qaçaraq", ermənilərin müsəlmanlarla istənilən yerdə görüşməyə razı olduqlarını xəbər verdi. Azərbaycan tərəfi itkilərdən və evlərinin yandırılmasından qəzəblənmiş müsəlmanları sülhə dəvət etməyin çətin olacağını bildirdi; axşama qədər gözləmək, səhər isə atəşin dayandırılması üçün tədbirlər görül-

¹ Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi, s. 40.

² Yenə orada, s. 48.

¹ Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 4 arx.

dükdən sonra danışıqlara başlamaq təklif olundu. M.İ.Pivovarovun çoxsaylı xahişlərindən, yalvarışlarından sonra müsəlman ruhaniləri və şəhərin nüfuzlu adamları söz verdilər ki, gündüz saat 4-dək atəşin dayandırılması üçün var-qüvvə ilə çalışacaqlar. Bununla yanaşı, azərbaycanlılar tələb edirdilər ki, erməni tərəfi də atəş açmasın¹.

Lakin ermənilər atəşi dayandırmırdılar, buna görə də Azərbaycan nümayəndələri atəşkəs haqqında danışıqların gedəcəyi şahzadə Fətəli mirzənin evinə gəlmədilər. Avqustun 19-da Yelizavetpol vitse-qubernatoru V.N.Baranovski Şuşaya gəldi. Balıca kəndindən keçərkən, ermənilər vitse-qubernatoru atəşə tutdular, buna görə o, Xocalı stansiyasına qayıtmalı olur və gecni orada keçirir. Şuşaya yalnız kazakların müşayiəti ilə gəlib çıxma bilən² vitse-qubernator nüfuzlu azərbaycanlılar vasitəsilə, həmçinin Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkovun tapşırığı ilə avqustun 20-də Tiflisdən Şuşaya gələn şeyxülislam Ə.Axundzadənin köməyiylə³ hücumları dayandırmaları və atəşkəsə razılıq vermələri üçün müsəlmanları dilə gətirməyə çalışır⁴.

Həmin gün Şuşanın nüfuzlu bəylərindən olan Cavad ağa Cavanşir M.İ.Pivovarov və erməni yepiskopu

¹ Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 5.

² Муслим. Шушинские события / "Каспий", 7 сентября 1905 г., № 173, с. 3.

³ К событиям в Шуше / "Каспий", 27 августа 1905 г., № 165, с. 3-4.

⁴ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 8.

ilə birlikdə əvvəlcə şəhərin erməni hissəsinə, sonra isə quberniya qazisi və arximandrit ilə müsəlman hissəsinə gəldilər. Şəhəri gəzəndən sonra sülh əldə olundu, lakin bu sülh uzun sürmədi. Həmin gün iki azərbaycanlının və iki erməninin evləri yandırıldı¹.

Avqustun 20-də güclü atışma yenidən alovlandı. Qüvvələr nisbətinin onların xeyrinə olmasından ruhlanan azərbaycanlılar erməni təxribatlarına bərdəfəlik son qoymaq qərarına gəldilər. Səhər saat 9-a yaxın vitse-qubernator V.N.Baranovski müsəlmanları atəşkəsə getməyin lazım olduğuna inandırdı. Özünün sonrakı məruzələrinin birində o, yazırdı: "Şuşada azərbaycanlılar nəinki mənə kömək edir, həm də öz davranışları ilə cəngavərlik nümayiş etdirirdilər"². Digər tərəfdən, zorakılığın artmasından ehtiyatlanan V.N.Baranovski təkid elədi ki, erməni ruhaniləri əllərində xaç və dini bayraqlarla Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə

Cavad ağa Cavanşir
(1852-1930)

Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 5 arx.

¹ Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 5 arx.

² Yelizavetpol vitse-qubernatorunun Qafqaz polisinin rəisinə məktubu (31 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 29.

getsinlər¹. M.M.Nəvvab ermənilərin müsəlman məhəlləsinə gəlişini belə təsvir edir: *"Xəlifə [ermənilərin dini başçısı nəzərdə tutulur – F.C.]... kilsə paltarını geyib böyük xaçı, kilsələrin böyük keşişləri, hər biri bir İncili əlinə alıb kilsə paltarları əyinlərində, keşişlərin əllərində qiymətli bayraq, neçə ruslar qabaqda papaqları ağacın başında, naçalnik [qəza rəisi nəzərdə tutulur – F.C.] onların dalında və ermənilərin nümayəndələri bunların dalınca musiqi çala-çala gəldilər meydana doldular. Xəlifə qabaqca, keşişlər əllərində xaç və İncil və bayraqlar bir parası ağlaya-ağlaya məscid həyatına daxil oldular ki, bizi əfv edin, bağışlayın"*². Məsciddə Şuşa qazisi Hacı Hüseyn Oruczadə və digər din xadimləri ilə görüşən erməni nümayəndələri barışıq istədilər. Daha sonra müsəlman və erməni din xadimləri, şəhərin hörmətli adamları məsciddən çıxaraq, birlikdə erməni məhəllələrinə qalxdılar³. Həmin gün axşama yaxın şəhərdə sakitlik bərqərar oldu, tərəflər əsirləri və meyitləri dəyişdilər⁴. Hadisə şahidinin dediyinə görə, yürüş iştirakçıları məsciddən çıxanda erməni mövqelərindən açılan atəş nəticəsində bir azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bu cür xainliyə baxmayaraq, ədavətə son qoymağı vəd edən müsəlmanlar təxribata cavab vermədilər. Bununla yanaşı, barışıqdan sonra

¹ Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 6.

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 45.

³ Yenə orada, s. 46.

⁴ Şuşa qəzası rəisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə raportu (21 avqust 1905-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 5 arx.-6; Yelizavetpol vitse-qubernatorunun Qafqaz polisinin rəisinə məktubu (31 avqust 1905-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 29.

ermənilər real məktəbinin binasının tikintisində çalışan 17 İran təbəəsini də öldürdülər¹.

1905-ci il avqustun 26-da Qafqaz canişininə göndərdiyi hesabatda Yelizavetpol vitse-qubernatoru V.N.Baranovski Şuşa qırğınlarına və quberniyadakı ümumi vəziyyətə dair öz fikirlərini bölüşdü. Onun sözlərinə görə, millətlərarası toqquşmaya azərbaycanlılarla ermənilər arasındakı əsrlər boyu davam edən düşmənçilik səbəb olub. Bu ədavətin kökündə birincilərin ikincilərə qarşı nifrəti dayanır, çünki azərbaycanlılar erməniləri qorxaq, namərd millət hesab edirlər. V.N.Baranovski yazırdı ki, bu münasibətlər ədavətə gətirib çıxarırdısa da, kütləvi iğtişəşlər baş vermirdi. Lakin ermənilər komitələrdə birləşəndən, öz güclərinə arxayın olandan və camaat arasında müsəlmanlara müqavimət göstərməyin mümkünlüyünü təlqin edəndən sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. *"Bu mənada ermənilər son illər ərzində böyük uğurlar əldə etdilər, bununla kifayətlənməyərək özlərini həddindən artıq təkəbbürlü aparmağa başladılar və başıpozuqların rəhbərliyi altında həddlərini çox aşdılar"*. V.N.Baranovskinin qənaətinə görə, diyarda iğtişəşlərə son qoymaq üçün yeganə yol erməni komitələri üzvlərinin amansız təqibi olmalıdır².

Digər məlumatda Yelizavetpol vitse-qubernatoru erməni zabitlərinin rəhbərliyi ilə ermənilərdən ibarət milisin yaradılması haqqında qəzetlərdə yayılan informasiyadan öz narahatlığını bildirirdi. Onun fikrincə, bu tədbir Yelizavetpol quberniyasında çoxluq

¹ Муслим. Шушинские события / "Каспий", 6 сентября 1905 г., № 172, с. 4.

² Yelizavetpol vitse-qubernatorunun Qafqaz canişininə məruzəsi (26 avqust 1905-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, vv. 28-29.

Şuşada barışıq əldə olunandan sonra çəkilmiş fotosəkil. Oturanlar arasında soldan altıncı – Cənubi Qafqaz şeyxülislamı Axund Əbdüssalam Axundzadə, yeddinci - Şuşa qazisi Hacı Hüseyn Oruczadə. Avqust, 1905-ci il

təşkil edən azərbaycanlıların narazılığına səbəb olacaq: "Əhali onsuz da dəhşətli dərəcədə çox silahlanıb, özü də ermənilər silahı xaricdən əldə edirlər, azərbaycanlılar isə silahı onlardan zorla alırlar"¹. V.N.Baranovskinin qeyd etdiyi etnik prinsip əsasında milis yaratmaq planı ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü və canişinin polis hissəsi üzrə köməkçisi general Y.N.Şirinkin tərəfindən dəstəklənmişdi.

Y.N.Şirinkin canişinə ünvanladığı teleqramdan (24 avqust 1905-ci il) göründüyü kimi, generalla görüşən erməni ziyalılarının nümayəndələri Zəngəzur, Cavanşir, Şuşa, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Cəbrayıl, Şamaxı, Göyçay, Nuxa, Qazax, Ərəş, Sürməli, İrəvan

¹ Yelizavetpol vitse-qubernatorunun Qafqaz canişininə məruzəsi (26 avqust 1905-ci il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 29.

və Borçalı qəzalarının erməni kəndlərində yerli mühafizə dəstələrinin yaradılmasına icazə istədilər. Nümayəndələr bunu onunla əsaslandırirdilər ki, guya həmin kəndlər hökumət qoşunlarının dislokasiya yerlərindən uzaqda yerləşir və ermənilər özlərini müdafiə etmək istəyirlər¹. Diqqəti cəlb edən odur ki, bu cür milis dəstələrinin ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı Cənubi Qafqazın bütün qəzalarında yaradılması planlaşdırılırdı. Heç şübhəsiz, belə bir planın reallaşması millətlərarası ədavətin daha da kəskinləşməsinə gətirəcəkdi. Görünür, bunu anlayan canişin general Y.N.Şirinkin müsbət mövqeyinə baxmayaraq, ermənilərin xahişini dəstəkləmədi.

Atəşkəsin əldə olunmasına baxmayaraq, Şuşada erməni-azərbaycanlı qırğınları 1905-ci ilin ikinci yarısında da davam edirdi. Azərbaycan kəndlərinə tez-tez hücum etməkdən çəkinən ermənilər həmin kəndləri blokadaya almaq taktikasına əl atdılar. Daşnak dəstələri Əsgəran yaxınlığında Ağdamla Şuşa arasındakı yolu tutdular. Əsgərardan keçən bu yolun nə qədər mürəkkəb və strateji cəhətdən vacib olduğunu anlamaq üçün oxuculara mətbuatda dərc edilən bir məqalədən fraqmenti təqdim etmək istərdim: "...dağların arasından şəhərə [Şuşaya – F.C.] iki şose yolu gedir. Birincisi Ağdam tərəfindən, digəri Gorusdan (Zəngəzur). Birinci yolda şəhərin otuz səkkiz çağırımılığına ta İbrahim xan, Pənah xan və sair Qarabağ xanları dövründən inşa edilmiş məşhur Əsgəran hasarı mövcuddur. Hasar hər iki tərəfdən dağlardan başlanaraq ətraf və əknaf [kənar yerlər – F.C.] üzərində öylə hökmfərma [hakim – F.C.] vəziyyətdədir ki, onun

¹ Qafqaz canişinin polis hissəsi üzrə köməkçisinin canişinə teleqramı (24 avqust 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 97, v. 15.

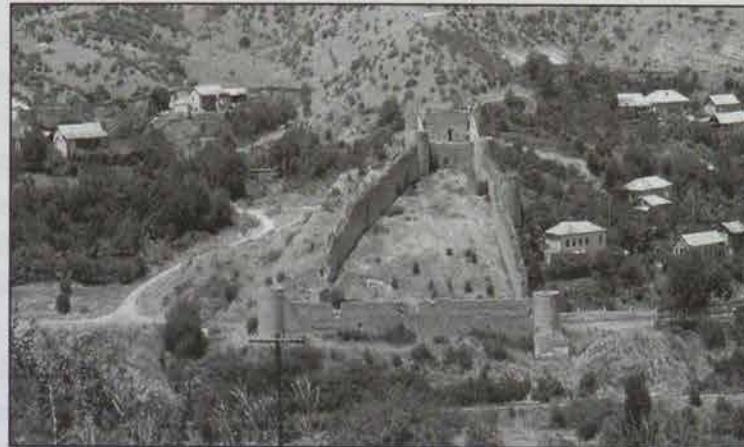
bürclərinə malik olanlar bir adamın belə şəhərə getməsinə və şəhərdən gəlməsinə mane ola bilər. İkinci yol Şuşa şəhərindən Gorusa gedən şosedir. Bunun da həmən Əsgəran kimi bir yeri var ki, süni istehkamətə və hasarı olmamaqla bərabər, yenə də şəhərin boğazı hesab oluna bilər. Zira yolun iki tərəfindəki ucalıqlarda bir neçə tüfəngçi oturarsa, nə xaricdən şəhərə bir adam buraxar, nə də şəhərdən xaricə. Buraya "Yarma" derlər"¹.

Göründüyü kimi, ermənilərin Əsgəran ərazisində Şuşaya gedən yolu bağlaması faktiki olaraq şəhərin Azərbaycan əhalisini blokada almaq məqsədini güdüdü və terrorun tərkib hissəsi idi. 1905-ci ilin avqustunda başlayan və 1906-cı ildə davam edən bu blokada Şuşanın tarixində ən uzunmüddətli mühasirələrdən biri idi. Şəhərin ətrafla bütün əlaqələrinin kəsilməsi əhalini aclıq və tamamilə məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Ermənilərin Əsgəran qalasından başlayan yolu və Ağdamdan Şuşaya aparən bütün kəndarası yolları bağlaması təkcə Şuşa sakinlərini deyil, həmçinin Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarının müsəlmanlarını ərzaq və ilkin tələbat mallarını əldə etmək imkanından məhrum edirdi². 1905-ci ilin avqustundan başlayaraq Cəbrayıl qəzasında yaşayan müsəlmanlar Şuşaya yalnız Ağdamdan keçərək gələ bilirdilər və beləliklə, onların qət etdiyi məsafə 40 km-dən 100 km-dək artırdı. Lakin Cəbrayıl-Ağdam yolunun bağlanmasıdan sonra Şuşaya aparən bu yol da kəsildi³.

¹ Xəlil İbrahim. Təhlükə qarşısında / "Azərbaycan" qəzeti. 1918-1920. Transliterasiya edənlər M.Gəncəli, A.Ağaoğlu. I cild. Bakı, 2021, s. 249.

² Keçmiş Yelizavetpol general-qubernatorunun raportu (2 mart 1906-cı il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 380, v. 137 arx.

³ "Каспий", 8 июня 1906 г., № 122, с. 4.

Əsgəran qalası (müasir görünüş)

Şuşaya göndərilən qoşunların komandanı general-mayor V.S.Takayşvili canişinin mülki hissə üzrə köməkçisi N.A.Sultan-Krım-Gəraya ünvanladığı 23 avqust tarixli teleqramda müsəlmanların bərk həyəcan içində olduqları haqqında məlumat vermişdi. Buna elan olunmuş atəşkəsə baxmayaraq, ermənilərin Əsgəran dərəsini və ətraf yüksəklikləri nəzarətdə saxlamaları, yoldan keçən müsəlmanlara atəş açmaqda davam etmələri səbəb olmuşdu. Hətta şeyxülislamın konvoyu

belə atəşə məruz qalmışdı. Generalın sözlərinə görə, o, yolda Əsgəran dərəsindən ölən və yaralananlarla qayıdan azərbaycanlılara rast gəlirdi¹.

Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Tiflisdə toqquşmalar vaxtı olduğu kimi Şuşa qırğınları günlərində də ermənilər özlərini günahsız qurbanlar qismində qələmə verməyə çalışırdılar. Cənibinə yazdıqları məktubda Şuşa erməniləri azərbaycanlıları qırğın ərəfəsində silahlanmaqda günahlandırır, özlərini isə müdafiə olunan tərəf kimi təqdim edirdilər. Yenə də "müsəlman fanatizmi" haqqında cəfəngiyyat uyduran, vuruşan tərəflərdən kimin daha çox itki verdiyinin üstündən sükutla keçən ermənilər cənibini inandırırıdılar ki, Şuşada qırğın törətməklə azərbaycanlıların məqsədi *"ermənilərin iqtisadi rifahına zərbə vurmaq, xristian elementini zəiflətmək olub, cahil, daim həyəcanlı fanatik kütlə isə hər dəqiqə dinc qonşuya hücum etməyə hazır idi – onları qarətçilik həvəsi cəlb edirdi"*².

Ermənilərin böhtan atdığı şəxslərdən biri tanınmış jurnalist, publisist Ə. Ağaoğlu idi. Şuşa qırğınından iki ay əvvəl – 1905-ci il iyunun 9-da "Mşak" qəzeti şəhərdəki gərgin vəziyyət və iki xalq arasında pisləşən münasibətlər haqqında yazarkən, qarşıya belə bir sual qoymuşdu: *"Bəs ədavət salan kimdir?"* Qəzet özü də bu suala təxribatçı cavab verərək yazmışdı: *"Artıq bir neçə aydır ki, cənab Əhməd bəy Ağayev Şuşadadır."* "Mşak"ın bu hərəkətindən hiddətlənən Ə. Ağaoğlu erməni qəze-

¹ Şuşaya göndərilən qoşunların komandanının cənibinin mülki hissə üzrə köməkçisinə teleqramı (23 avqust 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 97, v. 14-14 arx.

² Şuşa ermənilərinin Qafqaz cənibinə məktubu (oktyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 128, vv. 163-164.

tinə cavabında bildirirdi: *"Artıq üç ildir ki, mən Şuşaya getmirəm və iyunun 7-də Bakıda "Həyat" qəzetinin birinci nömrəsini buraxmışdım, çoxsaylı dəvətlilər ona xeyir-dua vermişdilər. Əlbəttə ki, mən Bakıda idim və heç yerə getməmişdim"*¹. Ə. Ağaoğlu 1905-ci ilin yayında Tiflisdə olarkən "Mşak" qəzetinin redaktoru dərc edilmiş dezinformasiyaya görə ondan üzr istəmişdi².

Əhməd bəyin ünvanına analoji ittiham 1905-ci ilin avqustunda da irəli sürülmüşdü. Ermənilərin "Taraz" jurnalı onun Şuşa qırğınının təşkilində iştirakına işarə edərək yazırdı ki, toqquşmalar ərəfəsində və münaqişə zamanı Ə. Ağaoğlu şəhərdə idi. Bu böhtanla əlaqədar Ə. Ağaoğlu təkziblə çıxış edərək, üç il Şuşaya getmədiyini bir daha bildirmişdir³.

Maraqlıdır ki, millətlərarası qırğınları təşkil etmək haqqında oxşar ittihamlar xeyli sonra – sovet dövründə də səslənirdi. Ə. Ağaoğlunun həmişə publisistikada və ictimai fəaliyyətdə Qafqazda millətlərarası sülhün tərəfdarı kimi çıxış etdiyinin, münaqişə tərəflərinin barışıqına çalışdığıının üstündən sükutla keçən sovet müəllifləri ona qarşı əsassız ittihamlar irəli sürürdülər. Belə ki, erməni tarixçisi Con Kirakosyan yazırdı: *"Şuşada doğulan, 1905-ci ildə Qafqazda millətlərarası toqquşmaların təşkilatçılarından biri olan Əhməd bəy Ağayev də erməni ailələrinin qırılması, onların türklər arasında yox edilməsi, ermənilərin bir millət kimi məhvi ideyasını təbliğ edirdi"*⁴. Azərbaycanlı filosof alim Qədim Mustafayev

¹ Агаев А. Завравшаяся плутократия / "Каспий", 24 июня 1905 г., № 120, с. 3-4.

² "Həyat", 31 avqust 1905-ci il, № 55, s. 3.

³ "Həyat", 31 avqust 1905-ci il, № 55, s. 3; "Каспий", 1 сентября 1905 г., № 168, с. 4.

⁴ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван,

də Ə. Ağaoğlunu "erməni-müsləman qırğınının fəal iştirakçısı"¹ adlandırır. Lakin bütün belə qiymətləndirmələr qərəzli və əsassız idi: Ə. Ağaoğlu nəinki hər hansı qisimdə qırğınlarda iştirak etməmiş, o, heç vaxt özünü erməni millətinin düşməni kimi də göstərməmişdir.

Ermənilərin bu cür iftiraları haqqında general Y. N. Şirinkin Polis Departamentinin müdiri N. P. Qarinə yazırdı: "Teleqrafla ötürülən qərəzli xəbərlərdən, yalançı məlumatlardan istifadə edən ermənilərin uğursuz toqquşmalardan sonra özlərini günahsız qurbanlar kimi göstərmək cəhdləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, general-qubernator bildirir ki, onun sərəncamı ilə şübhəli yükü alə keçirmək üçün Cavanşir qəzasında pusqu qurulmuşdu. Həmin yüküdə şagird dəftərləri arasında doldurulmuş qumbaralar aşkar olundu. Təqsirkarlar saxlanılıb və istintaq aparılır. Lakin "Novoye obozreniye" qəzetinin 199-cü nömrəsində yazılıb ki, guya azərbaycanlılar günahsız müəllim Mirzoyevə hücum ediblər, tədris vəsaitlərini və pulları oğurlayıblar"².

Şuşada 1905-ci ilin yayında baş verən qırğınların qurbanları və maddi itkilər haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Yelizavetpol qubernatoru öz hesabatında 200-dək evin məhv olunmasını, 250 nəfərin ölməsini və yaralanmasını bildirsə də, zərərçəkənlərin milli mənsubiyyətini qeyd etməmişdi.³ General Y. N. Şirinkin

kin Sankt-Peterburqa ölən və yaralananların sayının 200-dən çox olması haqqında məlumat verirdi¹. Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisi rotmistr M. Y. Xutsiyevin məlumatlarına görə, azərbaycanlılardan 300-dək, ermənilərdən 100-dək adam həlak olmuşdu. Şuşada yanan evlərin çoxu erməni evləri idi. Bununla yanaşı M. Y. Xutsiyev qeyd edirdi ki, həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər ölümləri öz evlərində gizlədirdilər və buna görə həlak olanların dəqiq sayını bilmək qeyri-mümkündür².

Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokuroru A. A. Skulskinin Ədliyyə Nazirliyinə ünvanladığı məruzədə qeyd edilirdi ki, Şuşadakı qırğınlarda zərərçəkən tərəf azərbaycanlılar idi. A. A. Skulski vurğulayırdı ki, ermənilər daha hazırlıqlı və mütəşəkkil idi, onların dəstələrində rəhbərlər, şeypurçular və hətta şəfqət bacıları var idi³.

Bu fikir Nobel qardaşları şirkətinin Bakı şöbəsinin başçısı Q. Eklundun şirkətin idarə heyətinə 1905-ci il avqustun 22-də göndərdiyi məktubda da təkrarlanırdı. Q. Eklund yazırdı ki, Şuşada "azərbaycanlılarla erməni

Гейдаров Т.К., Багиев Т.Р., Шукюров К.К. Санкт-Петербург, 2011, с. 603.

¹ Qafqaz canişininin polis hissəsi üzrə köməkçisinin daxili işlər nazirinin müavininə məktubu (23 avqust 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 97, v. 12 arx.

² Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 8.

³ Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorununun məruzəsi (25 avqust 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 64 arx.

1989, c. 117.

¹ Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973, s. 101.

² Qafqaz canişininin polis hissəsi üzrə köməkçisinin Polis Departamentinin müdirinə teleqramı (tarixsiz) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 111, vv. 4-5.

³ "Армянский вопрос" на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914. Т. 2 / Сост. и коммент

nilərin toqquşması zamanı sonuncular sayca çox olduqları üçün üstünlük qazandılar, azərbaycanlılar isə çox ziyan çəkildilər"¹.

Şuşa qəzasının rəisi M.İ.Pivovarovun raportundan bəlli olur ki, Şuşadakı rus qoşunları "özlərini nümunəvi aparıblar", halbuki onların faktiki fəaliyyətsizliyi haqqında danışmaq daha düzgün olardı. Qırğının qarşısının alınmasında qoşunlardan istifadə hallarına çox az rast gəlinirdi və bunun nəticəsi kimi hadisələr zamanı hökumət qüvvələri 9 nəfər itki vermişdi, 8 kazak isə yaralanmışdı².

Şuşa qırğını erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ikinci mərhələsinin başlanğıcı oldu. Şuşada baş verənlər bir neçə aspektdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, ermənilər özlərinin Bakıda, Naxçıvanda və İrəvanda uğursuzluqlarının bütün səbəblərini nəzərə alıb, Şuşadakı qırğınlara daha əsaslı hazırlaşdılar. İkincisi, ilk dəfə məhz Şuşada ermənilər müsəlmanların sayını azaltmaq və onları yaşadığı yerlərdən çıxmağa məcbur etmək məqsədilə azərbaycanlı əhaliyə hücumlar edir, qətlər törədirdilər. Şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə aramsız hücumları, həyat əhəmiyyətli yolların bağlanması və Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin blokadasını yalnız bununla izah etmək olar. İlk qaçqınlar da məhz Şuşa qırğınlarından sonra meydana gəldi. "İrşad" qəzeti bununla bağlı yazırdı: "Avqust

¹ Nobel qardaşları şirkəti Bakı şöbəsinin başçısının şirkətin idarə heyətinə məktubu (22 avqust 1905-ci il) / RDTA: f. 727, siy. 2, iş 87, v. 2 arx.

² Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsi (28 avqust 1905-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 571, v. 8.

ayında Şişə [Şuşa – F.C.] hadisələrindən sonra erməni təcavüzünə, vəhşiyənə zülmələrinə, odlaqlarına, qırğınlarına və qeyri insaniyyət və adamiyyətdən uzaq hərəkət və əməllərinə mübtəla olmamaq üçün öz kəndlərindən tərki vətən olub, hərə bir qeyri kəndə köçüb, təhdidi halətdən və ölümdən xilas oldular"¹.

Daşnakların müsəlmanlara qarşı terror hesabına "erməni xalqı üçün başdan-başa ərazi" yaratmaq istədiyi bölgələrdən biri də Zəngəzur qəzası idi. 1905-ci ilin ikinci yarısında Zəngəzurdə erməni-azərbaycanlı qırğınları tərəflərin bir-birinə lokal, ara-sıra hücumları, qarətlər, yolların atəşə tutulması ilə müşayiət olunurdu. Ermənilər bir neçə kəndi talan etmiş, dinc sakinləri öldürmüş, yaralamış, əsir götürmüşdülər². Müsəlmanlar da öz növbəsində erməni kəndlərinə hücumla cavab verirdilər. Bu hücumlardan ən irimiqyaslısı 1905-ci ilin avqustunda 120 nəfərin ölümü ilə nəticələnmiş Minkənd kəndinin, həmçinin Xoznavar və Əliquləkənd kəndlərinin dağıdılması oldu³. M.M.Nəvvabın bildirdiyinə görə, Minkəndi silahlı kürd dəstələri Şuşada ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərə cavab olaraq darmadağın etmişdilər⁴. Minkənd hadisələrini şişirdən erməni təbliğatı iddia edirdi ki, azərbaycanlılar 300-dən çox adamı qətlə yetirib, qırğın vaxtı uşaqları öldürüb, onların qarınlarını yarıb içəlatlarını itlərə ve-

¹ Cəbrayıl uyezdinə dair / "İrşad", 3 fevral 1906-cı il, № 38, s. 3.

² Zəngəzur qəzasında baş vermiş toqquşmalara dair (sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 47-47 arx.; "Каспий", 14 мая 1906 г., № 103, с. 4.

³ Zəngəzur qəzasında baş vermiş toqquşmalara dair (avqust-sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 32, v. 61 arx.

⁴ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 49.

riblər¹. Lakin bu ittihamları sübut edəcək heç bir inandırıcı fakt gətirilməmişdi.

Minkəndin dağıdılmasına cavab olaraq 1905-ci il sentyabrın 26-sı və 27-də 2 minə qədər erməni qulduru Zəngəzur qəzasının 10 müsəlman kəndinə hücum edib, onları tamamilə yandırdılar. Xilas olan sakinlərin bir hissəsi meşələrdə gizləndi². Ermənilərin hücumları Zəngəzur qəza rəisi M.B.Avalianinin tam etinasızlığı şəraitində baş verirdi. Bu barədə canişinə məlumat verən Yelizavetpol general-qubernatoru V.S.Takayşvili bildirmişdi ki, ermənilər Zəngəzur qəzasında Bayandur, Kosalar, Sultankənd, Malibəyli və digər kəndləri yandıraraq, sakinləri qaçmağa məcbur etdikləri vaxt M.B.Avaliani ermənilərin yaşadığı Qaladərəsi kəndinə gələrək buranı azərbaycanlılardan qorumaqla məşğul idi. Bununla da V.S.Takayşvilinin sözlərinə görə, qəza rəisi yol üstündə yerləşən Dığ kəndini müdafiəsiz qoymuş, ermənilərə qüvvələri toplayıb, həmin kəndi dar-madağın etməyə şərait yaratmışdı³.

1905-ci ilin avqustunda Zəngəzur qəzasında başlanan qırğın oktyabrda başa çatdı. Qəzaya gələn V.S.Takayşvili münaqişə tərəflərini barışdırma bildi. Onun məruzəsinə əsasən, ikiaylıq Zəngəzur qırğınları vaxtı 5 erməni və 10 Azərbaycan kəndi zərər çəkmişdi. Qəza rəisi M.B.Avalianinin sayəsində ermənilərin

¹ Gorus ermənilərinin "Mşak" qəzetinin redaksiyasına məktubu (sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 106.

² Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin teleqramı (28 sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 54, v. 115.

³ Yelizavetpol general-qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (28 sentyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 128, v. 32-32 arx.

qarət edilən əmlakı onlara qaytarılmış və günahkar azərbaycanlılar həbs edilmişdilər, lakin ermənilərdən heç kim cəzalandırılmamış və azərbaycanlılara dəyən maddi zərər ödənilməmişdi¹.

¹ Yelizavetpol general-qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (15 oktyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 128, v. 113-113 arx.

III Fəsil. Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında qırğınlar (1905-ci ilin payızı-1906-cı il)

1905-ci ilin payızında Yelizavetpol quberniyasında millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar, xüsusilə Şuşa qırğınlarının təsiri altında quberniyanın idarə olunmasında dəyişikliklər edildi. Həmin il oktyabrın 12-də quberniyada hərbi vəziyyət elan olundu, general-mayor V.S.Takayşvili müvəqqəti general-qubernator vəzifəsinə təyin olundu¹. V.S.Takayşvili birmənalı olaraq daşnakları erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin başlıca günahkarları kimi görürdü və hadisələrə obyektiv yanaşırdı. O, 1905-ci il oktyabrın 9-da Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkova göndərdiyi məktubda yazırdı: *"...erməni təşkilatının radikal qanadı sakitlik istəmir, çünki təntənəli andlı öhdəliyə baxmayaraq, hazırlanmış plan üzrə bir sıra qəddar cinayətlər törədir. Bu isə Şuşa, Cavanşir, Yelizavetpol qəzalarının Azərbaycan əhalisinin həyəcanına gətirib çıxarıb. Həmin əhali andiçmə vaxtından bəri nəinki cinayətlər törətmir, hətta xırda xətalara da son qoyub"*².

1905-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Yelizavetpol qəzasında və Yelizavetpol şəhərinin özündə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar baş verdi və bu hadisələr bütün quberniyaya təsir göstərdi. Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarında

¹ General-mayor V.S.Takayşvilinin Yelizavetpol quberniyasının müvəqqəti general-qubernatoru təyin olunması haqqında Qafqaz canişininin əmri (12 oktyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 128, v. 91.

² Yelizavetpol general-qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (9 oktyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 128, vv. 71-72.

avqustdan bəri davam edən toqquşmalar Yelizavetpol qırğınlarının təsiri ilə daha geniş vüsət aldı. Quberniyanın müxtəlif yerləri ilə əlaqə kəsildi, yollarda qarət və qətlər artdı. Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokuroru A.A.Skulski etiraf edirdi ki, qoşunlarsız iğtişaşların qarşısını almaq mümkün olmur, lakin onun sözlərinə görə, Yelizavetpol şəhərindən başqa qalan digər yerlərdə qoşunların sayı çox azdır.

Prokurorun məruzəsində quberniyanın qəzalarında baş verən erməni-azərbaycanlı toqquşmaları haqqında geniş məlumatlara rast gəlmək olar. Məruzədə təqdim olunan faktlar əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, quberniya ərazisində cəmi 19 hücum olmuş, onlardan 13-də hücum edən tərəf azərbaycanlılar, 5-də ermənilər idi, 1 hücum isə naməlum cinayətkarlar tərəfindən törədilmişdi. Lakin hücumların xarakterini diqqətlə nəzərdən keçirəndə görünür ki, azərbaycanlılar bir qayda olaraq kəndləri, evləri, dükanları tutur, qarət edir, yandırır, lakin dinc sakinləri öldürmürdülər. Bütün 13 hücum vaxtı cəmi 7 erməni qətlə yetirilmişdi ki, onlar da əlisilahlı daşnaklar idi. Bundan başqa azərbaycanlılar hökumət qoşunlarına atəş açmır, onlar yaxınlaşanda atəşi dayandırır və geri çəkildilər. Ermənilərin hücum taktikası isə tamamilə fərqli idi. A.A.Skulski onların həm dinc azərbaycanlılara, həm də rus qoşunlarına qarşı hücumlarının bir neçəsindən nümunə gətirirdi. Zəngəzur qəzasında Sisyen kəndinin bir hissəsi darmadağın edilmiş, 75 nəfərə yaxın azərbaycanlı öldürülmüş və yaralanmışdı. Həmin qəzada ermənilər Mollaəhmədli kəndinə hücum etmiş, lakin kəndin müsəlman sakinlərinin köməyinə kazak dəstəsi gəldikdə, ermənilər onları atəşlə qarşıla-

mış və geri çəkilməyə məcbur etmişdilər. Cavanşir qəzasında Amazasp Servastyanın başçılıq etdiyi daşnak dəstəsi Damcılar kəndinə hücum edərək, 4 kişini və 2 qadını öldürmüş, kənd sakinlərinin əmlakını qarət etmişdi¹.

Sonrakı məruzələrinin birində A.A.Skulski yazırdı ki, Şuşa qəzasının Gülablı və Ağbulaq kəndlərində, Cəbrayıl qəzasının Dolanlar kəndində törədilən vəhşiliklər, yaralanan, öldürülən sakinlər haqqında məlumat toplamaq və vəziyyəti araşdırmaq məqsədilə buraya gələn prokurorluq işçilərini və müstəntiqləri ermənilər atəşə tutmuşdular².

Erməni-azərbaycanlı toqquşmalarına dair arxiv sənədləri ilə tanışlıq zamanı məlum olur ki, tərəflər arasında sözün tam mənasında döyüşlər gedir, artilleriyadan istifadə edilir, qırğınlar və kütləvi qətlər törədilirdi.

1905-ci ilin sonu-1906-cı ilin əvvəllərində Cavanşir qəzasında da qanlı döyüşlər gedirdi. Bu region daşnaklar üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı, çünki 1905-ci ilin avqustunda baş vermiş Şuşa qırğınından sonra onların döyüş təşkilatlarının mərkəzi Şuşadan Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsində yerləşən erməni kəndlərinə köçürülmüşdü. Buraya silah-sursat daşınır, Bakıdan və başqa yerlərdən silahlı erməni fəhlələri axışırdı. Tiflis quberniya jandarm idarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyası üzrə köməkçisi rotmistr M.Y.Xutsiyevin sözlərinə görə, qoşun olmadan ermənilərin Cavanşir qəzasındakı mövqelərinə yaxınlaşmaq çox riskli idi, çünki

¹ Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorunun məruzəsi (5 dekabr 1905-ci il) / RDТА: f. 1405, siy. 110, iş 3461, vv. 12-16.

² Yenə orada, v. 29-29 arx.

çoxsaylı və yaxşı silahlanmış erməni döyüşçülərindən başqa qoşunlara təbii istehkamlar da mane olurdu¹. Məruzələrinin birində Yelizavetpol general-qubernatoru V.S.Takayşvili yazırdı ki, Cavanşir qəzasındakı erməni quldur dəstələri Azərbaycan əhalisinin dincliyindən və qoşunların daha çox azərbaycanlıları nəzarətdə saxlamasından istifadə edərək qırğınlar törədirdilər². M.R.Fənanın sözlərinə görə, Cavanşir qəzasında yaşayan erməni əhalisinin "müsəlmanlara göstərdiyi nifaq, ədavət və son dərəcə düşmənçiliyi heç bir yerin erməni etməz"³. M.S.Ordubadi isə Cavanşir qəzasında yaşayan ermənilərin ciddi surətdə iğtişaslara hazırlaşdığını qeyd edərək yazırdı: "...ermənilər islam köyləri ilə qonşu olan erməni köylərində istehkamlar düzəldib, dörd tərəfdə sığınacaqlar və sipərlər inşa etməyə başlayırlar. Qüvvətli bir dövlətin müharibə vaxtı düzəltməyi istehkamlar kimi erməni sənqərləri də elə bir nizamlı qurulurdu"⁴.

Cavanşir qəzasında fəaliyyət göstərən daşnak dəstələrinin rəhbəri Amazasp Servastyan idi. Bu, 13 il sonra – 1918-ci ildə Quba soyqırımını zamanı dinc müsəlman əhalisinə qarşı qanlı divan tutmaqda "məşhurlaşmış" həmin Amazasp idi. Qəza rəisi kapitan N.M.Fleginskinin sözlərinə görə, Cavanşir qəzasının müxtəlif erməni kəndlərində, həmçinin bütövlükdə Qarabağda yaxşı silahlanmış və təlim görmüş piyada və süvari əsgərlərdən ibarət dəstələr mövcud idi və onlar "öz baş-

¹ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin məlumatı (sentyabr 1905-ci il) / GMDТА: f. 83, siy. 1, iş 32, v. 58-58 arx.

² Yelizavetpol general-qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (9 oktyabr 1905-ci il) / GMDТА: f. 13, siy. 15, iş 128, v. 72.

³ Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi, s. 95-96.

⁴ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 63.

çıları, məşhur Amazaspın ilk çağırışı ilə müəyyən olunmuş yerlərə toplaşdılar. Atlı quldurlar Azərbaycan kəndlərinə yaxın ərazilərdə postlar qururdular”¹.

Cavanşir qəzasında irimiq yaşlı toqquşmalar A.Servastyanın başçılıq etdiyi dəstənin Dəmirilər kəndinə hücumu və kəndin yandırılması ilə başladı. Buna cavab olaraq azərbaycanlılar ermənilərin yaşadığı Çaylı, Yuxarı Çaylı, Aşağı Seysulan kəndlərini yandırdılar². 1905-ci il oktyabrın 3-də 800-dək silahlı erməni Cavad ağa Cavanşirin mülkünü dağıtdı. Xatırladım ki, məhz Cavad ağa Cavanşir vitse-qubernator V.N.Baranovskinin xahişi ilə öz nüfuzundan istifadə edərək, 1905-ci ilin avqustunda Şuşadakı qırğınlara son qoyulmasında mühüm rol oynamışdı³.

Oktyabrın 3-də ermənilər Amazaspın başçılığı ilə Sırxavənd və Əliağalı kəndlərini dağıtdılar: “Bir az zamanda Sırxavənd kəndi islam cəsədləri ilə dolub qandan çoxlu çalalar əmələ gəlmişdi... Vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla para-para edir, süngülərə keçirirdilər”⁴. Ən dəhşətli qırğın isə Ümidli kəndinin camaatının başına gətirilmişdi. 1905-ci ilin dekabrında müdafiəsiz qalan ümidlilər kənddən çıxmaq qərarına gəlirlər. Heyvalı adlı erməni kəndindən keçərkən Vanik kəndinin

¹ Cavanşir qəzası rəisinin Yelizavetpol quberniyasının bəzi qəzalarının müvəqqəti general-qubernatoruna məktubu (8 avqust 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, v. 98.

² Правдивое слово об елисаветпольском армяно-мусульманском кровавом столкновении / “Кавказ”, № 16, 20 января 1906 г., с. 4.

³ Cavanşir qəzasında toqquşmalar haqqında məlumatlar (sentyabr-oktyabr 1905-ci il) / GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 32, v. 108.

⁴ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 65.

kəndxudası Abram Həsən Cəlalov onlara gecəni Heyvalıda keçirməyi təklif edir. Erməni kəndxudasına inanan Ümidli camaatı burada gecələməyə qalır və bu zaman daşnak dəstələri onlara hücum edir. Dəhşətli qətləmə M.S.Ordubadi bu cür təsvir edirdi: “Əvvəlcə kişiləri övrətlərindən kənar edib qoyun kimi başlarını kəsir, sonra övrətlərin bir hissəsini saxlayıb, bir hissəsini də öldürürlər. Bu qarışıqlıqda həmmən insan sallaqxanasından ancaq 30 nəfər canını qurtarmışdır ki, bu sözləri nəql eyləyirlər. Ermənilər həmmən övrətlərin xəncər ilə qarnını paralayanda məsum cocuqların qanlı başları eşiyə çıxarmış. Müsəlman xanım övrətləri, qızları erməni vəhşilərinin əlində qalıb o tərəf bu tərəfə qaçmaqda idilər. Qaçanların dediyinə görə, bir neçə övrəti diri saxlamışlar”¹. Ümidli kəndinin sakinlərinə qarşı törədilən qırğından bəhs edərkən M.S.Ordubadi bu günümüz üçün öz aktuallığını itirməyən mülahizələrini də bölüşür. Onları cüzi ixtisarla, əlavə şərh vermədən oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdim: “Bəşər tarixinə nəzər salsaq görərik ki, indiyə qədər heç bir xalq qadın tayfasına bu qədər cəfa etməmişdir ki, ermənilər Ümidli camaatına etdilər. Bir ananın qabağında üç-dörd balasını qurban edib, balalar əl-ayaq çaldıqda ananı gözləri yaş ilə dolu bir halda bihörmət etmək insafdırmı?! Budurmu erməni mədəniyyəti?! Bu xəbis rəftarla istiqlaliyyət həvəsində olan bir millətin axırı nə olacaqdır, xəyalındayam. 150-yə qədər övrət və kişini doğrayıb bir-biri üstə qalayıb atəş ilə yaxmaq mədəniyyətli bir millətə yaraşandırmı? Necə ki, mən, əvvəlcə, bizim tarixin bitərəf olduğunu yazmışdım, yenə yazmaqdayam. Bununla belə ermənilərin bu tövr həddən artıq olan cəfalarına qarşı qələm və hissiyyatda bitərəflik nişanəsi görülmür. Bircə Cavanşirdə olan məzlumiyyət la-

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 69-70.

yiqincə yazılsa idi, islamların məzlumiyyətini isbat üçün kifayət edərdi, zənnindəyəm... Bunu – xalqın qəlbinə müsibət dağı kimi çəkən belə bir vəziyyəti bizim tariximiz heç vaxt gizlətməyəcəkdir. Yazıb, tarix edib, millətin gələcəyi üçün bir vətən və millət, həm də bir məzlumiyyət yadigarı kimi qoyacaqdır. Əvət, qoyacaqdır”¹.

1906-cı il yanvarın 3-də ermənilər Cavanşir qəzasının azərbaycanlılar yaşayan Papravənd kəndinə hücum etdilər, lakin şiddətli atışmadan sonra çoxlu itki verərək geri çəkildilər². Yanvarın 13-də Ağdərə kəndində toplaşan ermənilər A.Servastyanın başçılıq etdiyi 300 nəfərlik dəstə ilə birləşərək yenidən Papravənd kəndinə hücum etdilər. Papravəndə yaxınlaşan quldurlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə aldılar. Ermənilərin bir qrupu yaşayış məntəqəsini odlu silahdan və iki topdan atəşə tutduğu bir vaxtda digər qrup bundan istifadə edərək kəndə yaxınlaşdı və onu yandıрмаğa çalışdı. Özünümüdafiə qüvvələri cavab atəşi ilə hücum edənləri geri oturtdu və dörd saatlıq atışmadan sonra ermənilər böyük itkilərlə geri çəkilməyə məcbur oldular. Azərbaycan tərəfi 15 nəfər yaralı və şəhid itirdi, kənddə 4 ev yandı³, ermənilərdən isə 120 nəfər öldü, 200 nəfər yaralandı⁴. M.S.Ordubadi yazırdı ki, *“müsəlman əlinə keçən bütün erməni əsgərləri Ümidli kəndinin şəhidləri əvəzinə qətl edildi. Bu Papravənd müharibəsində müsəlmanlar bir az gözlərini açıb anladılar ki, erməni millətinə yalvarmaqla yerində oturmaz, onlara qarşı hərbi*

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 70.

² Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorunun məruzəsi (5 yanvar 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 34-34 arx.

³ “Каспий”, 29 января 1906 г., № 24, с. 3.

⁴ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 72.

silah işlətmək lazımdır”¹.

A.Servastyanın daşnak dəstəsinin növbəti hücumu 1906-cı ilin yayında baş verdi. İyunun 19-da onun başçılıq etdiyi 300 silahlı erməni Cavanşir qəzasındakı azərbaycanlı tərəkəmə obalarına hücum etdilər. Kəndliləri atəşə tutan və qaçmağa məcbur edən ermənilər bir nəfəri öldürüb üç nəfəri yaraladılar, bir nəfəri isə əsir apardılar. Kəndlilərin 43337 rublluq əmlakı və mal-qarası ermənilər tərəfindən talan edildi. Amazaspın dəstəsi mal-qaranı qaçırdığı zaman Məhəmməd bəy və Cavad bəy Sultanovların başçılığı ilə qonşu obalardan gəlmiş silahlı azərbaycanlılar erməniləri yaxaladılar. Atışma vaxtı üç erməni öldürüldü, lakin əmlakı xilas etmək mümkün olmadı, ermənilər qaça bildilər². Zorakılıq və qətlərlə müşayiət olunan bu quldurluğa görə 1909-cu il fevralın 23-də Yelizavetpolda keçirilən Qafqaz hərbi dairə məhkəməsinin müvəqqəti sessiyası Amazasp Servastyana birillik həbs cəzası verdi. İkinci ittiham – quldur dəstəsinin təşkili, qətl və quldurluq əməllərinin törədilməsi üzrə A.Servastyan məhkəmənin qərarı ilə bəraət aldı. Beləliklə, bir il ərzində Amazaspın dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi bütün cinayətlər (19 iyun 1906-cı il hadisəsi istisna olmaqla) *“ittihamların sübuta yetirilməməsi”* (!) səbəbindən cəzasız qaldı³.

1906-cı ilin yayında general-mayor V.N.Qoloşapovun Yelizavetpol quberniyasının bəzi qəzalarının general-qubernatoru təyin olunmasından sonra Azərbaycan əhalisi təkcə ermənilərin deyil, həm də *“ekze-*

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 72.

² Дело “Амазаспа”. Полный судебный отчет. Баку, 1909, с. 9-14.

³ Yenə orada, s. 61.

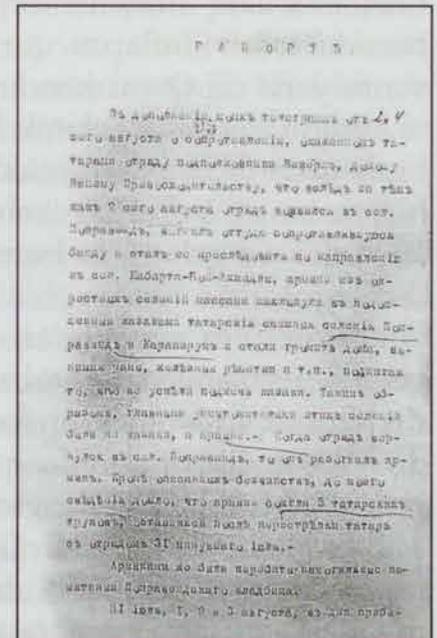
kusiya" adı altında hökumət qoşunlarının təşkil etdiyi cəza ekspedisiyalarının işgəncəsinə məruz qalmağa başladı. Belə repressiv tədbirlərdən biri kazakların Cavanşir qəzasının bir neçə ay əvvəl erməni hücumuna məruz qalmış Papravənd kəndində keçirdiyi cəza ak-siyası oldu. İyulun 31-də podpolovnik V.A.Vevernin dəstəsi kəndi güclü atəşə tutdu, Papravəndə 97 mərmə və 5000-dək güllə atıldı. Lakin azərbaycanlıların silah- lı müqaviməti kazakları geri çəkilməyə məcbur etdi¹. 1906-cı il avqustun 2-də kazak dəstəsi kəndə daxil oldu və yerli müdafiəçiləri buradan qovaraq, onları Qabar- tı-Bayəhmədli kəndi istiqamətində geri çəkilməyə məc- bur etdi. Bundan sonra ermənilər qonşu kəndlərdən kütləvi şəkildə kazakların yandırdığı Papravəndə və Qarapirim kəndlərinə gəldilər və müsəlmanların evlə- rini dağıtmağa başladılar, kazakların yandıрмаğa çat- dırmadıqları evlərə od vurdular. Ermənilər həmçinin Papravənd müsəlman qəbiristanlığındakı bütün mə- zar daşlarını dağıtdılar². Göründüyü kimi, yerli Azər- baycan əhalisi hər iki tərəfin – həm kazakların, həm də ermənilərin hücumlarına və zorakılığına məruz qa- lırdı. Hökumət Papravənd və Qarapirim qətliaamları- nın günahını bütünlüklə ermənilərin üstünə yıxdı. Bu kəndlərdə baş verənlərə görə kazakların məsuliyyə- tini ört-basdır edən Cavanşir qəza rəisi N.M.Flegins- ki V.N.Qoloşapova məruzə edirdi ki, "Papravənd və Qarapirim kəndlərinin məhv olunmasına görə ermənilərin günahlandırılması onlar arasında ciddi narazılıq yaradır,

¹ Cavanşir qəzası rəisinin Yelizavetpol quberniyasının bəzi qə- zalarının müvəqqəti general-qubernatoruna məktubu (8 avqust 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, v. 97.

² Yenə orada.

iş o həddə çatır ki, onlar pristavi və ya qəza rəisini ölümlə hədələyir və bunu açıq-aşkar bəyan edirlər"¹. Əlbəttə, dinc əhalinin qırılması ilə müşayiət edilən iki kəndin məh- vi daşnak dəstələri tərə- findən törədilsə də, bu cinayət birmənalı olaraq kazakların ermənilərə yaratdığı əlverişli fūr- sət nəticəsində baş ver- mişdi. N.M.Fleginskinin sözlərilə desək, kazakla- rın hərəkəteri "ermənilə- rin tam özbaşınalığı" üçün imkan yaratdı². Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hökumət törədilən ci- nayətə görə ermənilərə heç bir cəza vermədi və qəza rəisi N.M.Flegins- kinin general-qubernator V.N.Qoloşapova yazdığı kimi, yalnız "tənbehlə" ki- fayətləndi³.

Yelizavetpol quber- niyasındakı hadisələr nəticəsində azərbaycan- lıların məcburən tərk etdikləri torpaqlar ermənilər

Cavanşir qəzasının rəisi
N.M.Fleginskinin Yelizavetpol
quberniyasının bəzi qəzalarının
müvəqqəti general-qubernatoru
V.N.Qoloşapova raportundan.
8 avqust 1906-cı il

¹ Cavanşir qəzası rəisinin Yelizavetpol quberniyasının bəzi qə- zalarının müvəqqəti general-qubernatoruna məktubu (8 avqust 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, v. 98.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

tərəfindən tutulmağa başladı. Məsələn, 1906-cı ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının Qərar kəndinin 30 erməni ailəsi Cavanşir qəzasının Ümidli kəndindəki müsəlmanlara məxsus torpaqlara özbaşına köçərək burada təsərrüfatlarını qurmağa başladılar. Bundan sonra yenə də Qərar kəndindən 100-dək erməni ailəsi Ümidli kəndinə gələrək burada məskunlaşdı¹. Əslində qırğınlar vaxtı daşnakların əsas məqsədlərindən biri də bu idi – azərbaycanlılara məxsus torpaqları ələ keçirmək və gələcəkdə burada erməniləri məskunlaşdırmaq.

1906-cı ilin əvvəlindən etibarən Zəngəzur qəzası yenidən ermənilərin Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdiyi irimiqyaslı terrorun ocaqlarından birinə çevrildi. 1906-cı ilin martında qəzanın 4-cü məntəqəsinin pristavı M.Abbasov Zəngəzur qəza rəisi vəzifəsində M.B.Avalianini əvəz edən G.İ.Mitkeviçə yazdığı məxfi raportda məntəqədə qorxulu vəziyyətin yarandığı, ermənilərlə müsəlmanlar arasında qarşılıqlı etimadsızlıq müşahidə edildiyi, erməni dəstələrinin quldur əməlləri nəticəsində Zəngilandan və Şixavuzdan Qatar zavodlarına qədər əlaqənin kəsildiyi haqqında məlumat verirdi².

Rəsmi sənədlərdə Zəngəzur qırğınlarının əvvəlində üstünlüyün azərbaycanlılarda olduğu, lakin sonra təşəbbüsün ermənilərə keçdiyi qeyd edilirdi. Tiflis məhkəmə palatasının prokuroru F.S.Kukuranov öz raportunda yazırdı: "...Kəndlərin çoxu xarabalığa çevri-

¹ "Каспий", 12 октября 1906 г., № 217, с. 3.

² Zəngəzur qəzası 4-cü məntəqəsinin pristavının Zəngəzur qəza rəisinə məxfi raportu (mart 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, v. 62-62 arx.

lib, sakinlərin bir hissəsi qaçıb, digər hissəsi isə məhv edilib, meyitlər əsgərlər tərəfindən torpağa tapşırılır, özü də meyitlərin üzərində başdan ayağa ermənilərin vəhşiliklərinin izləri görünür"¹. Prokuror həmçinin yerli administrasiyanın tam gücsüzlüyünü və qəzada faktiki olaraq daşnakların hökmranlığını etiraf edirdi: "Hələlik rus hakimiyyəti tamamilə məhv edilib və bütün qəza ermənilərə tabedir, bərk qorxudulmuş administrasiya və hətta qoşununun bir hissəsi onların tərəfindədir"². O dövrün mətbuatının yazdığına görə, ermənilər Sisyan kəndində 25 evi qarət edib, 36 nəfəri öldürdülər. Müsəlmanların yaşadığı Məlikli, Pul, Ağudi kəndləri dağıldı, əhalisi qaçmağa məcbur oldu. Darabas kəndinə hücum edən daşnak dəstəsi kənd mollasının evində gizlənmiş yüz qadını və uşağı, həmçinin molların özünü qətlə yetirdi, yalnız iki nəfər qadın sağ qaldı. Daşnak dəstəsinin rəhbərinin əmri ilə molların evindəki Quran yandırıldı³. Darabas kəndində törədilən qırğının şahidi olmuş erməni müəllifi Ovanes Ter-Martirosyan (A-Do) yazırdı ki, daşnaklar digər evlərdə gizlənmiş müsəlmanlara da aman verməyib, həmin evləri yandırdılar. Külə dönmüş insan cəsədlərindən dəhşətə gəldiyini etiraf edən O.Ter-Martirosyan ölənlərin sayının 272 nəfərə çatdığını deyirdi⁴.

Azərbaycan əhalisinin kütləvi qırğınları ilə bərabər erməni daşnakları Zəngəzurun nüfuzlu müsəlmanlarına qarşı da terror törədirdilər. Belə ki, barışıq komis-

¹ Tiflis Məhkəmə Palatası prokurorunun raportu (29 sentyabr 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 65.

² Yenə orada.

³ Zəngəzurdan / "İrsad", 16 fevral 1906-cı il, № 48, s. 3.

⁴ Мустафа Н. Погромы азербайджанцев начала XX века под углом зрения армянских авторов / "İrs", 2018, № 6, с. 37-38.

siyasının üzvləri G.Məlikşəfiyevin və Molla Hacı Mir Əbdüləziz oğlunun öldürülməsi ilə bağlı işin istintaqı zamanı polisə məlum olmuşdu ki, bu qətli Biğ kəndi yaxınlığında "Daşnaksutyun"un yerli komitəsinin "Peto" ləqəbli üzvü törətmişdir. O və onunla bu işdə əlbir olan daha üç erməni həmin kənddə gizlənmişdilər. Biğ kəndinin bu cinayətdə iştirakı və cinayətkarlara sığınacaq verməsi kəndin bəzi sakinlərinin G.Məlikşəfiyevlə torpaq üstündə köhnə haqq-hesabları ilə bağlı idi, Molla Hacı isə şahid kimi qətlə yetirilmişdi. 1906-cı il martın 12-də ermənilər hər iki azərbaycanlıya ölüm hökmü çıxarmış, bununla əlaqədar buraxdıqları bəyannamədə onları "Oxçu dərəsi quldurlarının başçıları", "Oxçu yolundakı bütün qətlərin, quldurluq və qarətlərin" təşkilatçıları adlandırmışlar. Bəyannamədə bütün azərbaycanlılara xəbərdarlıq edilirdi ki, Oxçu yolunun blokadası və orada özünü müdafiə dəstələrinin (bəyannamədə onlar "quldur" adlandırılırdı) fəaliyyəti dayandırılmasa, ermənilər öz tərəflərindən həmin yolu bağlayacaqlar¹.

1906-cı ilin yayında Zəngəzur qırğınları daha geniş miqyas aldı. Bəzi hallarda müsəlmanlara qarşı zorakılıq yerli administrasiyanın hərəkətləri səbəbindən baş verirdi. Məsələn, 1906-cı ilin iyulunda Gorus kəndinin müsəlmanları ermənilərin Zəngəzur qəzasının Eyvazlar və Davudlu qışlaqlarına hücumu və onların mal-qarasının qarət olunması haqqında canişinə şikayətlə müraciət etdilər. Baş verən insidenti daha da kəskinləşdirən qəza rəisi G.İ.Mitkeviç oldu, o, tərəkmələri yaylaqlardan aşağı enməyə məcbur

¹ Zəngəzur qəzası rəisinin Yelizavetpol general-qubernatoruna raportu (13 aprel 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, vv. 67-69.

edərək onları inandırdı ki, yol təhlükəsizdir. Bununla belə, tərəkmələrə imtina edəcəkləri təqdirdə G.İ.Mitkeviç onları cəzalandırmaqla hədələdi. Kəndlilər aşağı düşəndə, yenidən ermənilərin hücumuna məruz qaldılar və qarət olundular. Goruslular əmlaklarının geri qaytarılmasını və G.İ.Mitkeviçin yerinə başqasının təyin olunmasını canişindən xahiş etdilər¹.

Zəngəzurda terrora başlarkən daşnaklar bura ilə Naxçıvan arasında yerləşən müsəlman kəndlərini məhv etməyi və hər iki bölgədə fəaliyyət göstərən silahlı dəstələri birləşdirməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. Şuşadakı məğlubiyyətdən sonra daşnaklar Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarına səpələnmiş qüvvələrini topladılar və onları Zəngəzur qəzasının Barabatum və Çəkəkərk erməni kəndlərində cəmləşdirdilər. Bu planın məqsədi mühüm strateji məntəqəni – mis mədənlərinin olduğu Qatır kəndini ələ keçirmək idi². Qatırdakı faciəli hadisələr millətlərarası toqquşmaların digər epizodlarında olduğu kimi, yenə də erməni təxribatı ilə başladı. 1906-cı il iyulun 29-da ermənilər Zəngəzur bəylərinin birinin yaxın adamı Səfiyar bəyi öldürdülər. Bu qətl çoxillik düşmənçilik şəraitində azərbaycanlılarda təbii reaksiya doğurdu: onlar bazara hücum etdilər, bir erməninə qətlə yetirdilər və bir boşalmış mis mədəni yandırdılar. Bundan istifadə edən daşnak dəstələri müsəlmanlara məxsus dükanlara hücum edərək onları dağıtdılar, daha sonra isə qaçıb canlarını qurtarmaq istəyənləri təqib etməyə başladılar. Altı nəfər müsəlman ermənilər tərəfindən öldürüldü³.

¹ "Каспий", 11 августа 1906 г., № 175, с. 4.

² Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 96.

³ Yenə orada, s. 97.

Hadisələr göstərdi ki, ermənilər əvvəlcədən döyüşlərə hazırlanmış, yaxşı təşkilatlanmış və silahlanmışdılar. Belə ki, Qatardakı bazar darmadağın edildiyi gün – iyulun 29-da ermənilər daha altı Azərbaycan kəndinə hücum edərək onları tutdular. Karxana, Lov, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndləri daşnak quldurları tərəfindən dağıdıldı, sakinlər isə qonşu Qatar kəndinə, yaxud da dağlarda və meşələrdə gizlənməyə məcbur oldular¹.

Qatar kəndində ən dramatik hadisələr 1906-cı il avqustun əvvəlində baş verdi. Avqustun 1-də ermənilər kəndi mühasirəyə aldılar və onu atəşə tutmağa başladılar. Kənd sakinlərinin vəziyyətini çətinləşdirən Qatardakı hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatələməsi və buna görə də müsəlmanların xilas üçün heç bir şansının olmaması idi. Belə olduqda ermənilərin hücumlarının qarşısını yalnız polisin və kazakların sərt tədbirləri ala bilərdi. Lakin Qatardakı hadisələr nəinki polisin və kazakların fəaliyyətsizliyini, həmçinin onların açıq-aşkar erməniləri dəstəklədiyini nümayiş etdirdi. Polislərdən birinin pristav Saxarova ünvanladığı *"Siz baxırsınız, islamları gülləbaran edirlər. Olmazmı ki, kəndin kənarında olan kazaklara buyurasan, islamları mühafizə etsinlər?"* sualına o, belə cavab vermişdi: *"Mən müsəlmanları mühafizə edə bilmərəm. Görmürsən ermənilər necə canalıcı güllə atırlar"*². Saxarovun həyasızlığı o yerə çatmışdı ki, Qatar kəndinə köç edən obaların ağsaqqalları ondan qoşunların mühafizəsi altında kənddən çıxmağa imkan verilməsini xahiş edəndə, pristav bundan imtina etmişdi. Bir qədər sonra isə Saxarov kazaklar

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 98.

² Yenə orada, s. 97.

la bir yerdə ermənilərin yaşadığı Barabatum kəndinə keçdilər və faktiki olaraq qatarlıları daşnaklarla üz-üzə qoydular¹.

Qatarın mühasirəsi və kənd uğrunda döyüşlər avqustun 9-na kimi davam etdi. Müdafiəçilərin dəyanəti hesabına daşnaklar 10 gündən artıq müddətdə kəndi tuta bilmədilər. Bununla belə, Qatardakı hadisələr zamanı qonşu kəndlərin, həmçinin Qatar mədənlərində çalışan Cənubi Azərbaycandan olan fəhlələrin davranışı ermənilər üçün əlverişli şərait yaratdı. M.S.Ordubadinin yazdığına görə, qatarlılar bir nəfərlə Zəngilan bəylərinə məktub göndərərək, onlardan kömək istəmişdilər. Məqsəd zəngilanlıların Barabatum kəndinə hücumu keçərək, erməni qüvvələrinin diqqətini ora cəlb etməsi, qatarlıların isə bu imkandan yararlanıb mühasirədən çıxmaq imkanı qazanması idi. Lakin zəngilanlıların cavabı belə olmuşdu: *"Bizdən sizə kömək olmaz, başınıza çarə qılınız."* Cənubi Azərbaycandan olan fəhlələr isə ermənilərə açıq-aşkar kömək edərək, qatarlıların evlərini yandırirdilər². Avqustun 9-da ermənilər kazak dəstələrinin köməyi ilə hücumu keçərək kəndi tutdular. Yerli müsəlman əhalisinin çoxu qırıldı, sağ qalanlar isə qaçaraq qonşu Kəllədağ kəndində gizləndilər³. M.S.Ordubadi kəndin alındığı günü oraya avqustun 9-da gizli keçə bilən bir şahidin dilindən belə nəql edirdi: *"Mədən bazarından keçib, Qatar kəndinə çatdıqda, mənə bir qəribə aləm nümayən oldu. Kəndin üstü bir duman, bir tüstü mücəssəm durmuşdu. Əsla bir tərəfdə çırağ işığı, ya od və yainki kibrit parıltısı*

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 98.

² Yenə orada, s. 99.

³ Yenə orada, s. 101.

da görünmürdü. O halda heyvanatın, həşəratın, hətta insanların da sədəsi kəsilib, kəndi o qaranlıq, o zülmanı gecədə müdhiş bir sükunət qaplamışdı. Ara-sıra qaranlığın içindən südəmər çocuqların ağlamasına oxşar bir səda eşidilib, kənd əhlinin əsasən oyaq olduğunu anladır. Gahdan bir ağlaşma, vidabazlıq, cigərsuz ağlama sədaları gəlib məni özüm-dən bixəbər qoyurdu. Bu ağlamağın faciəli sədaları qaranlıq gecədə vaqə olan təbii bir sükunətdən hasil olan səs-küyə qarışib, dağlara qədər küdurət əks-sədəsi olurdu. Kəndin ətrafında yerləşən silsilə dağlar bir yas məclisi kimi guya hər bucaqda minlərcə oğlu ölmüş validələr dizlərini qucub beylə nalə qılırdılar. Çox qulaq verdim isə də, sabahın əsarətini hal-hazırda nəzərdə mücəssəm qilib ağlaşan anaların ürək ağrısından sədaları məni çaşdırıb qoydu. Mən daha da artıq bir təəccüb və heyrat içində qorxu və dəhşətin keşməkeşilə biix-tiyar gedirdim. Nəyələrə? Bilmədim! Ancaq mən gedirdimsə də, qorxu və hürkü məni könlümə qədər təqib edirdi. Nəgah, mühafizəsiz buraxılmış olan müsəlman istehkamlarına təsədüf etdim. İndi də boş su qabları, boş patron qabları bir-biri üstə tökülmüşdü. Bu halda, səngərin daşlarından çıxan barıt qoxuları dimağımı alışıdırıb qoyurdu. Uzaqdan ermənilərin kəndi işğal üçün hücumlarını görünə dağlar ilə Kəllədağ kəndinə qaçmağa başladım¹.

Qatar kəndində yerli əhalidən başqa burada məskunlaşan Saldaşlı və Mehrili kəndlərinin tərəkəmələri də amansızcasına qətlə yetirildilər. Ermənilər Qatar kəndindən bütün çıxışları bağladıqları üçün həmin tərəkəmələr burada qalmalı və qatarlıların taleyini yaşamağı oldular².

Qatarın işğalından sonra daşnak dəstələri Oxçu

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 100.

² "Кавказ", 10 сентября 1906 г., № 204, с. 4.

və Şəbədək kəndləri istiqamətində hücumla keçdilər. Avqustun 9-dan 12-dək davam edən döyüşlər ermənilər üçün uğursuz oldu: Oxçu camaatı nəinki kəndi qoruya bildi, hətta düşməni qaçmağa məcbur etdi. Gicalan kəndinə geri çəkilən ermənilər orada istehkamlar qurmağa və müdafiəyə hazırlaşmağa başladılar. Lakin Azərbaycan özünümüdafiə dəstələri Gicalanı ələ keçirməyə müvəffəq oldular¹.

Zəngəzurun digər kəndlərindən daşnaklara köməyin gəlməsi qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə gətirib çıxardı. Avqustun 14-də ermənilər Oxçu və Şəbədək kəndlərini əhatə edən dağ yüksəkliklərini tutdular. Azərbaycan özünümüdafiə qüvvələri və dinc sakinlər düşmənin sayca üstün olan qüvvələrinə müqavimət göstərməyin mənasızlığını anlayıb geri çəkilməyə məcbur oldular. Lakin azərbaycanlılar qonşu Saqqarsu kəndində gizlənən vaxt ermənilər buraya hücum etdilər və onları qanlı qırğına məruz qoydular. M.S.Ordubadi yazırdı ki, "Saqqarsuda sığınaq etmiş camaat qırılıb, qaçıb qurtardıqdan sonra Molla Həsən Əfəndinin başında, yanında bir çox övrət, Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb, Quran xatiri üçün rəhm istəyib ağlasalar da, Qurani, bəlkə İncili-mübarəki də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürülmüş bir neçə müqəddəs kitabları və Quranları odlayıb məşəl kimi süngülər ucuna taxmaq kimi bədayinliklər də ermənilərin alçaq bir surətdə əncama yetmişdi"².

Zəngəzurun Oxçu və Şəbədək kəndlərinin sakinlərinin köməyinə Ordubadda toplanan könüllü dəstələr gəldi. Sentyabrın ortalarında 1800-ə qədər silahlı ordu-

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 104.

² Yenə orada, s. 105-106.

badlı ermənilərlə döyüşlərə başladı. Döyüşlərin qızğın vaxtında buna qədər seyrçi mövqe tutan hökumət qoşunları da yetişdilər. Ordubadlıların köməyi ilə və hökumət qoşunlarının mühafizəsi altında Oxçu və Şəbədək sakinləri dağıdılmış kəndlərinə qayıtdılar¹.

Arxiv mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, 1906-cı il avqustun 2-dən 24-dək ermənilər Zəngəzur qəzasının dinc müsəlman əhalisinin böyük hissəsini qətlə yetirdilər, Şəbədək, Oxçu, Atkiz, Pirdavudan, Karxana, Qatar, Xələc, İncəvar, Çöllü, Zürul, Fərcan, Yeməzli, Güman, Kollu, Sanalı, Mətnazar, Qalaboynu, Mehri-li, Mollalar, Tənzəvar, Ağvanlı, Həştan, Firidunbəy qışlağı, Sultanlıq, Əhmədbəy qışlağı, Qurban qışlağı, Xatunbağı, Saldaşlı, Göyal, Asar kəndlərini tamamilə məhv etdilər². Avqustun 30-da İrəvan quberniyasının müvəqqəti general-qubernatoru V.A.Yatskeviç Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkova aşağıdakı məzmununda teleqram göndərdi: *"Zəngəzur qəzasında kəşfiyyat aparan Sever eskadronunun [Sever kazak alayının dəstəsi – F.C.] komandiri məruzə edir: Pirdavudan, Şəbədək, Oxçu, Atkiz kəndləri yandırılıb, sakinlər qaçıb, meyitlər yığışdırılmayıb, mal-qara qaçırılıb, biçilən taxıl yandırılıb, biçilməyənlə hələ toxunulmayıb. Qırğını Ponet, Çürtükənd, Məzrə, Purxut, Mişk, Vəng, Canzur kəndlərindən olan quldur dəstələri törədiblər, Mehridən də şübhə var. Eskadronun hərəkət etməsindən istifadə edən qaçqınlar diiz yolla öz kəndlərinə hərəkət etdilər, lakin quldurlara rast gəldilər, qaçqınlar iki nəfər itki*

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 106-108.

² Zəngəzur qəzası müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin daxili işlər nazirinə teleqramı (31 avqust 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 111, v. 44; "Kavkaz", 10 sentyabr 1906 g., № 204, c. 4; "Kаспий", 12 sentyabr 1906 g., № 195, c. 3.

*verib yenidən geri qayıtdılar; bu bölgəyə qoşun göndərmək həddindən artıq vacibdir – onlar indi orada yoxdur..."*¹

Ermənilərin Zəngəzurda törətdiyi vəhşiliklər haqqında rus zabiti V.Vadinin 1907-ci ildə dərc olunan xatirələrində də rast gəlinir. Qarabağa səfərdən sonra yazılan, ermənilərə rəğbət və müsəlmanlara nifrət hissləri üzərində qurulan bu xatirələrdə eyni zamanda maraqlı bir epizod verilib. Müəllif bu epizodu *"erməni millətinin xilaskarları"* adlandırdığı daşnaklara aşkar heyranlıqla qələmə alıb. V.Vadinin səfər vaxtı bələdçisi olmuş daşnak Sako zabitə etiraf edirdi ki, o, Zəngəzurda 12 kəndi yandırmış, *"qeyri-insanlar"* adlandırdığı azərbaycanlı əhalini qırmış və ona divan tutmuşdu².

Bir ilə yaxın davam edən və hər iki tərəfdən yüzlərlə insanın həyatına son qoyan milli qırğınlar əsl döyüşlərə çevrilmişdi. Tərəflər odlu silahdan, bəzən isə artilleriyadan istifadə edirdilər. Zəngəzur qırğını nəticəsində bölgənin dinc müsəlman əhalisi kütləvi şəkildə öz yaşayış yerlərini tərk edib qaçqın oldu. Mənə yaxın qaçqın Zəngəzur qəzasından Naxçıvan qəzasının Ordubad məntəqəsinə pənah gətirdi. Mətbuatın yazdığına görə, bu bədbəxt, həddindən artıq kasıb insanlar soyuqdan donurlar, onların ac-yalavac görkəmi isə müsəlman əhalisi arasında ciddi həyəcana səbəb olur³. Zəngəzur azərbaycanlılarının ağır durumu 1906-cı ilin dekabrında Şəmb, Dondurlu və Qubadoğlu kəndlərində yatalaq epidemiyasının yayılmasından sonra daha

¹ "Кавказ", 20 сентября 1906 г., № 211, с. 2.

² Вадин В. Кавказские наброски. Из воспоминаний русского офицера об армяно-татарских столкновениях. Санкт-Петербург, 1907, с. 17, 27.

³ "Каспий", 12 сентября 1906 г., № 195, с. 3.

da şiddətləndi. Əhali tibbi və ərzaq yardımına kəskin ehtiyac duyurdu¹. Bundan əlavə Zəngəzurda aclıq başladı, çünki əhali əvvəllər, yəni qırğınlara qədər əkdiiyi torpaq sahələrinin 1/10-ni belə əkməmişdi. Bağlar, bostanlar əkilməmiş qalmışdı, mal-qara taun xəstəliyinə tutulmuşdu².

Beləliklə, Zəngəzur qırğını 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi tarixində ən faciəli səhifələrdən biri oldu. Bu qırğının qurbanlarının dəqiq sayı barədə statistik məlumatlar olmasa da, mövcud mənbələr 1906-cı ildə Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı erməni terrorunun miqyası barədə aydın təsəvvür yarada bilir.

IV Fəsil. 1906-cı il Şuşa qırğınları

1906-cı ilin ilk aylarında Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında qanlı toqquşmaların yeni dalğası başladı. Şuşada avqust qırğınları başa çatandan sonra daşnaklar şəhər və qəzanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı növbəti terror planını hazırladılar. "Daşnaksutyun" partiyasının 1905-ci ilin noyabrında Tiflisdə keçirilmiş toplantısında müzakirə olunan məsələlər arasında ermənilərin Şuşada fəaliyyəti məsələsinə də baxıldı. Silahlı daşnak dəstələrinin başçısı Amazasp toplantı iştirakçılarına bildirdi ki, o, müsəlman elatlarına yazda dağlara çıxmağa imkan verməmək üçün təxirəsalınmadan Şuşaya hücum etmək niyyətindədir. Bununla azərbaycanlılara çoxmilyonlu zərər vurulacağı və onların sülh istəməyə məcbur olacağı gözlənilirdi. Amazaspın sözlərinə görə, əgər elatlara köç etmək imkanı verilsə, ermənilər iki cəbhədə – azərbaycanlılara və hökumət qoşunlarına qarşı vuruşmalı olacaqlar¹.

Göründüyü kimi, daşnaklar yenidən Şuşada qırğın törətmək və azərbaycanlıları ermənilərə sərf edən şərtlər daxilində sülhə məcbur etmək istəyirdilər. Bu o demək idi ki, Şuşa 1906-cı ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı terror əməllərinin əsas meydanı olacaqdı. Buna görə təsadüfi deyildi ki, canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkov Şuşanı "*daşnakizmin mərkəzi*" adlandırır². Şuşadakı vəziyyət 1906-cı ilin əvvəlində də təhlükəli olaraq qalırdı. M.M.Nəvvab yazırdı ki, Papravənddə

¹ "Каспий", 17 декабря 1906 г., № 271, с. 2-3.

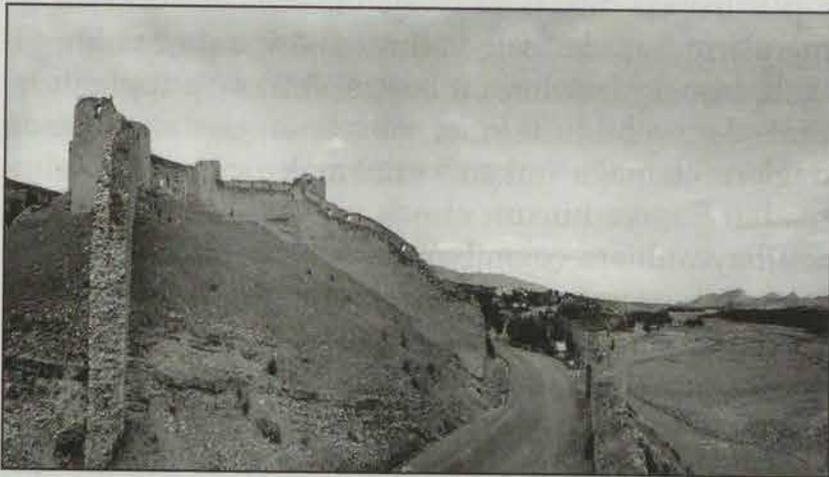
² "Кавказ", 5 февраля 1906 г., № 29, с. 3.

¹ "Daşnaksutyun"un rayon toplantısının iclası (13 noyabr 1905-ci il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 256, v. 9.

² Qafqaz canişininin daxili işlər nazirinə teleqramı (20 sentyabr 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 22, v. 3.

ki məğlubiyyətdən sonra ermənilər fəal hücumlardan imtina etmək qərarına gəldilər. Bunun əvəzində onlar yolları kəsib, müsəlmanların gediş-gəlişinə mane olmaq taktikasını seçdilər. Bu işə ilk növbədə Şuşa üçün təhlükəli idi. Ermənilər "ayrı-ayrı dəstələr düzəldib Əsgəran qalası ətrafında gizli mövqelərdə yerləşdirdilər. Bu dəstələr yol ilə gəlib-gedənlərə güllə atmağa başladılar"¹.

Əsgəranda gələn yol bağlandıqdan sonra Şuşa

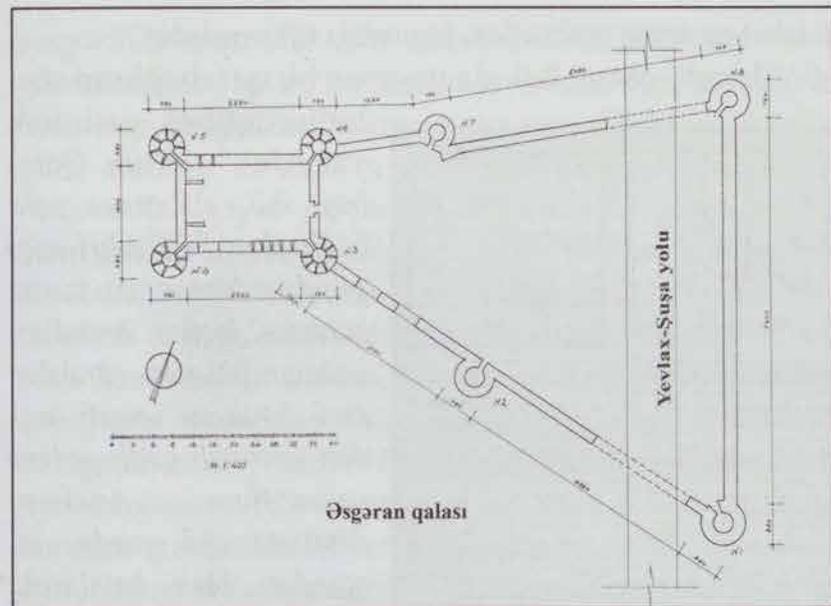

Əsgəran qalasının görünüşü.

XX əsrin ortalarında çəkilmiş fotosəkil

faktiki olaraq mühasirəyə alındı. Ətrafla yeganə əlaqə vasitəsi olan bu yol Şuşa müsəlmanlarını uzunmüddətli məhrumiyətlərə düşür etdi. "İrşad" qəzeti bu barədə yazırdı: "...Şişə bir uca dağ üstündə vaqə olmuş qaladır ki, üç tərəfi sıldırım qayalardır. Ancaq bircə cənub tərəfdən ki, Gəncə tərəfdir, yol var. Lakin bu yol da dağ ətəkləri ilə gedir. Bu yolun iyirmi beş verstlik [26,7 km – F.C.]

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 79.

Əsgəran qalasının planı
(müəllifi - memar K.Məmmədbəyov)

məsafəsində bir boğaz ki, adına Əsgəran deyirlər; keçmişdə xanlar əsrində bu boğazı divar ilə tutublar və yol bu divarın arasından keçir, həmən bu divarı və bu boğazı erməni dəstələri tutub qoymuyurlar ki, şəhərə sursat və mayəhtac [gərəkli şeylər – F.C.] getsin"¹.

M.R.Fəna isə şuşalıların ağır durumunu belə təsvir edirdi: "Qışın sərt soyuğundan qorunmaq üçün odun yoxluğundan iş o yerə çatmışdır ki, əhali evlərin qapı-pəncərəsini, ağır taxtalarını ocağa atıb yandırır. Qəhətlik o qədər şiddətlənir ki, hər bir müsəlman evində buğda, un, düyü ehtiyatı tükəndiyi üçün başqa hər növ dənli bitkiləri yemək məcburiyyətində qalırlar. Qənd, çay, neft və bəzi gərəkli

¹ Qarabağın haləti / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, №13, s. 1.

talabat və ərzaq məhsulları tamamilə tükənmişdir"¹.

"İrşad" qəzeti Bakıda yaşayan bir qarabağlının sözlərini iqtibas gətirərək yazırdı: "...bütün Qarabağ əhli, ələlxüsus yolu bağlı olan Şişə şəhri neçə gündür ki, ac və susuz qalıbdır, kişilər, arvadlar, uşaqlar bir tikə çörəkdən ötrü həya və isməti aradan götürüb gəlib gedənə yalvarırlar... Anaların döşündə süd yoxdur ki, acından ölən balalarına versin"².

Azad bəy Vəzirovun "İrşad" qəzetində dərc olunmuş teleqramı

Azad bəy Vəzirovun Şuşadan Bakıya göndərdiyi teleqram da Azərbaycan əhalisinin acınacaqlı durumunu tam çılpalığı ilə nümayiş etdirir: "Şuşa müsəlmanlarının əhvalı çox yamandır. Hər bir

yol ay yarımındır ki, erməni quldur dəstələri tərəfindən bağlanmışdır. Azuqə gəlmir. Un, qənd və hər bir an lazım olan zəxirə [azuqə – F.C.] poçta ilə gəlir. Baqaidə [əsl – F.C.] açıqdır. Acından tək-tək ölən vardır. Yekaterinodar və Xor-yor polkundan [alayından – F.C.] iki yüz nəfər kazakların mühafizəsi ilə şəhərə gələn altmış furqon azuqəni Əsgəran

səngərində ermənilər zəbt edibdirlər. Kazaklar heç bir iş görmürdülər. Polkun komandiri podyesaul Riyanov dedi ki, Yekaterinodar polkunun komandiri əmr edibdir ki, kazaklar güllə atmasın və onların gözlərinin qabağında ermənilər furqonistləri soyub furqonları da, atları da apardılar. Erməni quldur dəstələri bütün o yerdə bildiklərini eyliyirlər. Bu dəstələr Malıbəyli kəndinin üstünə tökülüb bir neçə evi yandırdı və həmən dəstələr ştab-qvartira [qərargah – F.C.] olan Xankəndinin üstünə hücum edib kazakların gözüünün qabağında orada olan müsəlmanların özlərini, arvadlarını və uşaqlarını doğradılar. Nəcəfqulu ağanın və həkim Mehmandarovun mülklərini yandırdılar. Şəhər müsəlmanlar sakin olan mərkəzdən bilmərrə [tamamilə – F.C.] ayrılıbdır. İşin nəticəsi müsəlmanlardan ötrü yamandır. Şəhərdə ermənilər müsəlmanları davaya çağırən kimi raftar eyliyirlər..."¹

Bu teleqramlarla yanaşı azərbaycanlılar canişinə şikayətlər ünvanlamış, kəndlərinin darmadağın edilməsinə görə onlara hələ də ziyanın ödənilməməsi ilə bağlı məlumat vermişdilər².

Şuşa və bütövlükdə Qarabağ bölgəsindəki qırğınlar zamanı millətlərarası toqquşmaların sonrakı gedişinə təsir göstərən bir xüsusiyyət özünü daha qabarıq büruzə verməyə başladı. Get-gedə yerli administrasiya və qoşunlar ermənilərin Azərbaycan yaşayış məntəqələrinə hücumlarını, günahsız insanların qətlə yetirilmə-

¹ Qarabağ əhvalatı / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, №14, s. 1. Teleqram müəllifinin Azad bəy Vəzirov olması "İrşad" qəzetində göstərilməsə də, bu barədə arxiv sənədində məlumat verilir. Bax: A.Vəzirovun Əhməd bəy Ağayevə, "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərinin redaksiyalarına teleqramı (tarixsiz) / ARDTA: f. 484, siy. 1, iş 47, vv. 1-2.

² Qarabağ müsəlmanlarının Qafqaz canişinə teleqramı (6 aprel 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 173, v. 42-42 arx.

¹ Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi, s. 30.

² Qarabağa dair / "İrşad", 1 yanvar 1906-cı il, № 12, s. 2.

sini və qarət edilməsini ya açıq-aşkar dəstəkləyir, ya da buna biganə yanaşırdılar. Bunu ermənilər özləri də etiraf edirdilər. Məsələn, Şuşa qırğınlarının şahidi, 1892-ci ildə Xankəndində doğulmuş Ovanes Apresyan öz xatirələrində bu barədə məlumat verirdi. O. Apresyan 1922-1926-cı illərdə Xankəndində çalışmış amerikalı aqronom Leonard Ramsden Hartillin köməkçisi olmuş və gördüklərini ona danışmışdı. Sonralar – 1928-ci ildə L.R.Hartill O. Apresyanın xatirələri əsasında “İnsanlar belədir. 1918-1922-ci illər Azərbaycan hadisələri bir erməninin xatirələrində” kitabını nəşr etdirmişdir. Kitabın bir hissəsi 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarına həsr olunub. Əsərin bəzi fraqmentləri alim, diplomat Vilayət Quliyev tərəfindən tərcümə edilmişdi və bunun sayəsində Azərbaycan oxucusu həmin kitabla tanış olmuşdur. O. Apresyanın sözlərinə görə, Xankəndindəki azərbaycanlıları məhv etmək qərarına gələn ermənilər buradakı kazak bölüyü ilə sıx təmas saxlayır, məsləhətləşirdilər. Kazakların komandirinin məsləhətilə ermənilər azərbaycanlılara gündüz yox, gecə vaxtı hücum etdilər. Soydaşlarının Xankəndində törətdiyi qırğından 20 ilə yaxın vaxt keçsə də, erməni O. Apresyan həmin gecə baş verən dəhşətlər barədə öz təəssüratını L.R.Hartilldən gizlədə bilməmişdi. O, danışdı: “Bizimkilər türk evlərinin qapılarını yumruqladılar, amma heç bir cavab almadılar. Belə olanda qapıları qırdılar və evlərdəki son türk öldürülənə qədər davam edən bir soyqırımı başlandı. Bütün bu uğursuz gecə boyunca mən dəhşət içində qorxudan küncə sığınmış, bizimkilərin vəhşi bağırtılarını və çarəsiz qurbanların fəryadlarını eşitməmək üçün qulaqlarımı tıxamışdım. Sabah olunca işin

tamamlandığını gördük”¹. O. Apresyanın xatirələri erməni quldurlarının Qarabağda törətdiyi qırğınlar haqqında qiymətli etirafdır.

Şuşanı ələ keçirmək üçün ermənilər şəhərətrafı kəndlərə hücumlar edib, azərbaycanlıların bir qismini qırmaq, digər qismini yaşadıkları yerlərdən didərgin salmaq və bundan sonra buraları “*xalis “Hayastan” torpağına*”² çevirmək qərarına gəlmişdilər. Bu məqsədlə əvvəlcə Gülablı, daha sonra isə Abdal kəndlərinə hücumlar oldu, 60-dan çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Hər iki kəndin məscidləri qarət olundu, Gülablı məscidinin minbərinə isə od vuruldu³.

Lakin ermənilər təkcə azərbaycanlılar üzərinə hücum etmir, həmçinin Şuşaya aparın yolun blokadasını da davam etdirirdilər. Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokuroru A.A.Skulskinin ədliyyə naziri M.Akimo-va göndərdiyi məruzələrin birində (5 yanvar 1906-cı il) deyilirdi: “*Əsgəran qalasından başlayaraq, Şuşa qəzasının bütün dağlıq hissəsi ermənilərin əlindədir, bu hissədə demək olar ki, bütün Azərbaycan kəndləri dağıdılıb və yandırılıb. Əsgəran qalası yaxınlığındakı dərədə möhkəmlənən ermənilər Şuşa ilə bütün əlaqəni kəsərək dərəyə yaxın olan yoldan hərəkət edənlərin hamısına atəş açır və qarət edirlər.*”⁴ Yanvarın 4-də ermənilər əsgərlərin müşayiətilə Ağdamdan Şuşaya gəlmiş ərzaqla dolu 57 furqonu atəşə tutdular⁵.

¹ Quliyev V. Azərbaycanca erməni zülmü. Bakı, 2001, s. 34.

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 87.

³ Yenə orada, s. 87-88.

⁴ Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorunun məruzəsi (5 yanvar 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 22-22 arx.

⁵ Qafqaz canişinin polis hissəsi üzrə köməkçisinin Qafqaz canişininə məruzəsi (9 yanvar 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 7, iş 2, v. 5.

Şuşaya gedən yolun bağlı qalması və daşnakların müsəlmanlara ərzaq aparan furqonları saxlayıb qarət etməsi məsələsi 1906-cı ildə Tiflisdə keçirilmiş erməni-müsəlman barışıq qurultayında da müzakirə predmeti olmuşdu. Qurultayda çıxış edən Ə.Ağaoğlu demişdi: *"Yevlax-Şuşa-Gorus yolunun uzunluğu 200 verstdən [213 km-dən – F.C.] çoxdur. Bu yolun Yevlaxdan Ağdama qədər 60 verstlik [64 km – F.C.] düzən ərazisində müsəlman əhalisi yaşayır. Daha sonra, Ağdamdan Naxçıvan sərhədinə qədər 200 verstə yaxın dağlıq ərazidir ki, orada ermənilər yaşayırlar. Əsgəran qaləsindəki son hadisələr təhlükənin haradan gəldiyini isbat elədi... Silahlı erməni quldur dəstələri bu məşhur qalada yerləşmiş və düz ay yarım Şuşa şəhərini mühasirədə saxlamış, hətta kazakların müşayiət etdiyi ərzaq dolu 70 furqonu ələ keçirmişlər. Yollarda təhlükəsizliyin təminatı üçün tədbirlərin görülməsi zərurətindən danışanda, mən bunu alqışlayıram, lakin belə etmək lazımdır ki, ələ keçməz quldur dəstələri Əsgəran kimi qalalarda yerləşməsinlər və heç bir qətlər törətməsinlər"*¹.

Erməniləri Şuşaya gedən yolun açılmasına məcbur etmək üçün azərbaycanlılar dəfələrlə hökumət qurumlarına müraciət edirdilər. 1906-cı il yanvarın 1-də Tiflisdə yaşayan azərbaycanlılar öz toplantılarında hərbi qüvvələr hesabına həmin yolun mühafizəsinin gücləndirilməsini xahiş edirlər². Oxşar xahişlə canişinə H.Z.Tağıyev də müraciət etmişdi³. Bakı müsəlmanları isə şəhər dumasında toplaşaraq, canişinə və Yelizavetpol general-qubernatoruna teleqram vurmuş, mühasirədə qalan şuşalıları tezliklə xilas edilməsinin

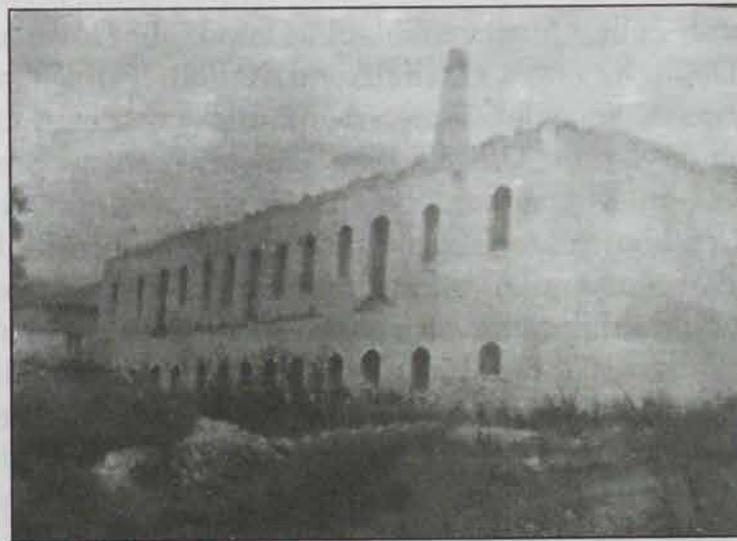
¹ "Каспий", 9 марта 1906 г., № 54, с. 3.

² "Каспий", 8 января 1906 г., № 6, с. 3.

³ "Каспий", 10 января 1906 г., № 7, с. 3.

vacibliyini bildirmişdilər. Teleqram bu sözlərlə bitirdi: *"...Şuşa əhvalatı Bakı cəməatini artıq dərəcədə təşvişə götürüb və ancaq sizdən tezlik ilə gələn və müsəlmanların xilas olmaq müjdəsini verən xəbərlər Bakı cəməatini sakit və rahat edə bilər"*¹.

Şuşadakı təhlükəli vəziyyətlə bağlı Rusiya imperatorunun özünə də məlumat verilir. Belə ki, 1905-ci il dekabrın 15-də İran şahzadəsi Bəhmən mirzə Qacarin Şuşada yaşayan varisləri imperator II Nikolaya aşağıdakı məzmununda teleqram ünvanlamışdılar: *"Şuşa şəhərinin bütün yolları bir aydan çoxdur ki, erməni bandaları tərəfindən tutulub. Əlaqə tam kəsilib, şəhərdə achiq, müsəlmanların və onların əmlakının tamamilə məhv olma təhlükəsi var. Əlahəzrətinizə acizənə yalvarırıq ki, özümüzün,*

Bəhmən mirzə Qacarin Şuşadakı dağıdılmış evi

¹ Badikubə cəməatinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14, s. 1.

ailəmizin müdafiəsi, evimizin, əmlakımızın düşmənlərdən qorunması üçün tədbir görülməsinə əmr verəsiniz"¹.

Lakin bu müraciətlərə baxmayaraq, hakim dairələr canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkovun başladığı ermənilərlə yaxınlaşma siyasətini nəzərə alaraq, real, qəti tədbirlər görmürdülər. Cənubi Qafqazın dinc müsəlman əhəlisinin taleyi faktiki olaraq ermənilərlə ittifaqı bərpa edən Rusiya imperiyasının siyasi maraqlarına qurban verildi.

Azərbaycanlıların üzləşdiyi çarəsiz vəziyyət, Qafqaz administrasiyasının onların xahişlərinə məhəl qoymaması şuşalıları Osmanlı dövlətindən kömək ummağa məcbur etdi. 1906-cı il fevralın əvvəllərində Şuşa qəzasının ermənilər tərəfindən dağıdılmış 19 kəndinin (Xankəndi, Malkəndi, Qacar, Abdal, Gülanı, Pərvənd, Şelli, Qurdlar, Gülablı, Qaradağlı, Dovanalılar, Dəlili, Xanəzək, Qaybalıkənd, Xəlfəli, Kərkicahan, Canhəsən, Xocalılar, Həsənabad)² nümayəndələri Osmanlı dövlətinin Tiflisdəki Baş konsulluğuna gələrək, müsəlmanların ağır vəziyyəti barədə məlumat verdilər və kömək istədilər. Nümayəndələr bildirdilər ki, Azərbaycan kəndləri mühasirədədir, əhali ərzaq təminatında çətinlik çəkir, yerli administrasiya isə azərbaycanlılardan silahlarını alaraq erməniləri himayə edir. Konsulluq bu şikayət barədə İstanbula məlumat verdikdən sonra Osmanlı hökuməti Sankt-Peterburqdakı səfirə müraciət edərək ona bu məsələni Rusiya hö-

¹ İran şahzadəsi Bəhmən mirzənin varislərinin Rusiya imperatoruna teleqramı (15 dekabr 1905-ci il) / RDTA: f. 1276, siy. 19, iş 70, v. 1.

² Şuşa qəzasında məhv edilən müsəlman kəndləri haqqında məlumat (31 yanvar 1906-cı il) / BOA: Y.A.HUS, № 500/21.

kuməti qarşısında qaldırmağı tapşırırdı¹. Maraqlıdır ki, ilk vaxtlarda Osmanlı hökuməti Şuşada dağıdılan 19 kəndlə bağlı İstanbuldakı Rusiya səfirliyinə müraciət etməyi planlaşdırırdı, amma bunun Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndiriləcəyindən çəkinirdi. Buna görə məsələnin Peterburqdakı Osmanlı səfirliyi vasitəsilə Rusiya hökuməti qarşısında qaldırılması münasib görüldü².

Müsəlmanların hökumətə çoxsaylı müraciətlərindən sonra 1906-cı il yanvarın 14-də Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov Qafqaz süvari diviziyasının müvəqqəti komandanı general-mayor V.N.Qoloşapovun başçılığı ilə Yelizavetpol quberniyasına hərbi dəstənin göndərilməsi haqqında əmr verdi. V.N.Qoloşapovun komandanlıq etdiyi böyük hərbi qüvvədən əlavə Qarabağ bölgəsindəki bütün hökumət qoşunları da generalın tabeliyinə verilirdi. Hərbi dəstənin qarşısında qoyulan vəzifələrdən biri Yevlax-Şuşa yolunda qayda-qanunun bərpa edilməsi idi³.

Əmr rəsmi olaraq yanvarın 14-də verilsə də, V.N.Qoloşapovun qoşunu quberniyaya daha əvvəl gəlmişdi. Mətbuatın verdiyi xəbərə görə, yanvarın 11-də V.N.Qoloşapov ermənilər yaşayan Xanabad və Qılıçbağ kəndlərini artilleriya atəşinə tutdu; bu, dekabrın 26-da həmin kəndlərin sakinlərinin Şuşa müsəlmanlarına ərzaq aparan nəqliyyata hücum etmələrinə cavab

¹ Şuşa müsəlmanları nümayəndələrinin Osmanlı dövlətindən yardım tələbləri (5-6 fevral 1906-cı il) / BOA: Y.A.HUS, № 499/57.

² Şuşa qəzasında məhv edilən müsəlman kəndləri ilə əlaqədar Osmanlı dövlətinin diplomatik danışıqları (6-8 fevral 1906-cı il) / BOA: BEO, № 2757/206702, v. 2.

³ Qafqaz canişininin Qafqaz Hərbi Dairəsi üzrə əmri (14 yanvar 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 29, iş 6, vv. 4-5.

idi¹. Cənibinin imperatora məruzəsindən də görün-
düyü kimi, yanvarın 12-də V.N.Qoloşapov Yevlax-Şu-
şa yolunda sakitliyi bərpa etmiş, Şuşaya ərzaq aparan
karvanı müşayiət edən kazak dəstəsinə atəş açmış erməni kəndlərini artilleriyadan atəşə tutdurmuşdu².

Yanvarın 14-də V.N.Qoloşapov hərbi dəstə və müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulan böyük ərzaq yardımını ilə Ağdamdan Şuşaya gəlir. O, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında sülh əldə olunmayana qədər onların nümayəndələri ilə görüşməkdən imtina etdiyini bildirir. Yanvarın 16-da hər iki xalqın təmsilçiləri V.N.Qoloşapova xəbər verirlər ki, sülh bərqərar olub, şəhərdə bütün barrikadalar yığışdırılıb. Generalın əmrilə erməni və Azərbaycan tərəfinin nümayəndələri Şuşa-Yevlax və Şuşa-Gorus istiqamətlərində yerləşən kəndlərə gedərək əhaliyə əldə olunan sülh haqqında məlumat verməli idilər³. Yevlaxa Şuşa qazisi Hacı Hüseyn Oruczadə, arximandrit Nerses, doktor Kərim bəy Mehmandarov, doktor Boqaturov, şəhər sakinləri Cahangir xan Nurubəyov və Gerasim Şahnazarov nümayəndə göndərilmişdilər⁴. H.Z.Tağıyevin adına Yevlaxdan göndərilən teleqramda deyilirdi: *"Qoşun və topçular yolu açırlar. Qalada aclıq yoxdur, ancaq çörək qıtdır. Xətircam olunsursat gedir. Bizə gələn xəbərlərə görə Əsgəranı müsəlmanlar güc ilə açıbdır. Çox adam tələf olub. Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdələrində [qəzalarında – F.C.] davadır"*⁵.

¹ "Кавказ", 14 января 1906 г., № 11, с. 2.

² Qafqazda siyasi xarakterli hadisələr və diyarın ictimai həyatında diqqəti cəlb edən hallar barədə məlumatlar (fevral, 1906-cı il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 123, v. 4 arx.

³ "Каспий", 19 января 1906 г., № 15, с. 3.

⁴ "Кавказ", 21 января 1906 г., № 17, с. 3.

⁵ Qarabağ əhvalatı / "İrşad", 6 yanvar 1906-cı il, № 16, s. 2.

Yanvarın 22-də İ.İ.Vorontsov-Daşkova göndərdiyi teleqramda V.N.Qoloşapov Gorusdan qayıdan nümayəndələrin camaatın sülhə çox sevindiylə, Şuşa-Gorus yolunun tam açıq və təhlükəsiz olduğu haqqında məlumat verdiklərini bildirir. Bu məlumata görə Şuşada sakitlik, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gediş-gəliş bərpa edilib, ərzağın qiyməti aşağı düşüb, qonşu kəndlərdən hər gün ərzaq gətirilir¹. Bundan sonra dinc həyat tədricən bərpa olunmağa başladı. Şuşa şəhər idarəsindən "Kaspi" qəzetinin redaksiyasına göndərilən teleqramda deyilirdi ki, V.N.Qoloşapovun səyləri nəticəsində şəhərdə sülh bərqərar olunub. Teleqramı ermənilərlə yanaşı Qarabağın məşhur azərbaycanlı ziyalıları və əsilzadələri – Kərim bəy Mehmandarov, Həşim bəy Vəzirov, İsmayıl bəy Axundov, Nəcəfqulu ağa Cavanşir və b. imzalamışdılar². Həmin gün "Kavkaz" qəzetində Şuşanın müsəlman və erməni əhalisinin nümayəndələrinin müraciəti çap olundu. Müraciətdə deyilirdi ki,

Пришлоу поздравіе съ населенію отъ армянъ и мусульманъ:
«Искри продолжительной братоубійственной рѣни, отразившейся гибельно на благосостояніе населенія, стоившей много крови и слезъ, тѣловою, бланцѣюя тѣлѣтѣмъ генерала Голощапова, между мусульманами и армянами г. Шуша утѣмнилась прочный миръ. О тѣловою радостноу событіи уполюночешные армянскаго и мусульманскаго населенія гор. Шуша считаютъ своимъ армянскимъ доломъ обстоятельство: миръ армянъ и мусульманъ Шушинскаго и своякыма убояны: Хангаурскаго, Джаванширскаго и Джераванскаго. Миръ и добрососѣдствіе отношенія между армянами и мусульманами давно необходимо. Это подтвердитъ и самыя здоны и окрота, и ривоживныя ослы, и мѣстныя поля.
Уполюночешные армянскаго и мусульманскаго населенія гор. Шуша на мае дномъ 25-го января 1906 г. постановили, что въ случаѣ нарушенія какъ-либо спокойствія и теченія мирной жизни, извонныя будутъ по обществѣнному приговору высланы изъ города. Уполюночешные проситъ всѣ общества съ нарушителями мира поступать такъ же строго.
Нарушители мира суть враги народа, и съ ними сдѣлать поступать, какъ съ злодѣями врагами».

Şuşanın müsəlman və erməni əhalisi nümayəndələrinin "Kavkaz" qəzetində dərc olunmuş müraciəti

¹ "Кавказ", 27 января 1906 г., № 22, с. 4.

² "Каспий", 4 февраля 1906 г., № 28, с. 3.

general V.N.Qoloşapovun sayəsində şəhərdə "möhkəm sülh" əldə olunub. Müraciətdə həmçinin bildirilirdi ki, hər iki xalqın nümayəndələri 1906-cı il yanvarın 23-də keçirdikləri iclasda əmin-amanlığı pozan günahkarların şəhərdən çıxarılacağı haqqında qərar qəbul etmişdilər¹.

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan, həm erməni nümayəndələri 1906-cı ilin qışında Şuşada sülhün bərqərar olunmasında və gərginliyin azaldılmasında general V.N.Qoloşapovun rolunu xüsusi qeyd edirdilər. 1906-cı il martın sonunda V.N.Qoloşapovun komandanlıq etdiyi hərbi dəstə üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirdiyi üçün buraxıldı. Dəstəyə daxil olan qoşunlar Yelizavetpol general-qubernatorunun sərəncamına keçdilər².

Lakin Şuşada yaranan əmin-amanlıqdan irəli gələn nikbinlik uzun sürmədi. Həqiqətən də kütləvi toqquşmalara son qoyulmuş, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında təmaslar bərpa olunmuş, amma tərəflər arasında gərginlik hələ də qalmaqda idi. Bununla əlaqədar "Kavkaz" qəzetinin müxbiri A.Toçkin yazırdı: "...həqiqət budur ki, qaranlıq düşəndən sonra nə azərbaycanlı, nə erməni heç vaxt demarkasiya xəttini keçməz. Bu xətt yanğınlar nəticəsində dağıdılan və erməni hissəsi ilə Azərbaycan hissəsini bir-birindən ayıran şəhərin erməni məhəlləsindən keçir. Gərginlik ab-havası çox güclüdür və bəzən elə təsəvvür yaranır ki, xırda, cüzi qıçılçım tərəflərin dərhal açıq düşmənçiliyə keçməsinə kifayət edir"³.

Sonrakı hadisələr rus jurnalistinin haqlı olduğu-

nu göstərdi. Belə ki, daşnak hərbi dəstələrindən birinin hücumu nəticəsində Şuşada aclıq keçirənlər üçün ərzaq apararı və kazakların müşayiət etdiyi nəqliyyat karvanı ələ keçirilmişdi. Bu barədə Azad bəy Vəzirov Şuşadan göndərdiyi teleqramda da bəhs edirdi. Ermənilərin bu hərəkətinə cavab olaraq Yelizavetpol general-qubernatoru V.A.Alftan podpolovnik V.A.Vevernin komandanlığı altında yüz kazakdan və dağ yarımbataryasından ibarət dəstə təşkil etdi və onlara erməniləri qanuni tələbləri yerinə yetirməyə məcbur etmək vəzifəsini tapşırırdı. Lakin əksər hallarda ermənilər həmin tələblərə məhəl qoymur, buna görə də cərimələr tətbiq olunurdu. Cərimələrin ödənilməsindən imtina edildikdə, ya onlar zorla yığılır, ya da kəndlər atəşə tutulurdu (əhali əvvəlcədən kəndlərdən çıxarılırdı).¹ V.A.Vevernin dəstəsinə həmçinin Şuşa müsəlmanlarına ərzaq çatdırmaq da həvalə olunmuşdu. Onu "xoş xasiyyət", "rüşvət almayan" komandir adlandıran M.M.Nəvvab hökumət qoşunlarının Şuşaya ərzaq çatdırmaq missiyasını belə təsvir edirdi: "Həmin komandir öz dəstəsi ilə Ağdama gələrək gördü ki, Qala yolunu erməni quldurlarından azad etmək üçün beş minə qədər silahlı müsəlman igidləri atlanaraq onu gözləyirlər. Dövlət dəstələrinin komandiri onlara müraciət edərək bildirdi ki, sizin bu işdən ötrü oraya getməyiniz lazım deyil. Mən öz qoşunumla bu yolların açılmasına, şəhərə sursat və ərzaq çatdırılmasına müvəkkiləm. Ayrı işlərə mən qarışmıram. Odur ki, yolları açıb, ərzağı Qalaya çatdırdıqdan sonra siz mənsiz nə istəsəniz edə bilərsiniz. Bu sizin öz işinizdir. Bundan sonra camaat tədarük etdikləri

¹ "Кавказ", 4 февраля 1906 г., № 28, с. 4.

² "Каспий", 28 марта 1906 г., № 69, с. 3.

³ "Кавказ", 22 марта 1906 г., № 67, с. 3.

¹ Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, vv. 82-83.

General-mayor
V.A. Alftan
(1860-1940)

Podpolkovnik
V.A. Vevern

ərzaq və başqa şeyləri yetmiş arabaya yükləyərək dövlət qoşunu ilə birlikdə Şuşaya yola düşdü. Əsgəranə çatan kimi komandirin əmri ilə yolun hər iki tərəfində hündürlüklərdə düzəldilmiş erməni səngərlərinə toplardan atəş açdılar. Ermənilər pərən-pərən olub hərəsi bir tərəfə qaçdı. Səngərlərdə bir erməni belə qalmadı. Xan bağından keçənədək yol boyu qurulmuş erməni səngərlərinin hamısı toplardan açılan atəşlərlə darmadağın edildi. Bu atəşlərin qarşısına bir erməni belə cürət edib çıxa bilmədi. Beləliklə, ərzaq dolu arabalar və qoşun gəlib Şuşaya daxil oldu"¹.

Podpolkovnik V.A. Vevernin komandanlıq etdiyi dəstənin digər səs-küylü cəza aksiyalarından biri Şuşa qəzasının əsasən ermənilər yaşadığı Tağ və Tuğ kəndlərinin artilleriya atəsinə tutulması idi. Buna səbəb 1906-cı il yanvarın 14-də daşnakların azərbaycanlıların yaşadığı Qacar kəndinə hücumu, həmçinin kazaklara atəş açması olmuşdu. Martın 19-u və 20-də V.A. Vevernin dəstəsi Tağ və Tuğ kəndlərinə 26 mərmə atmış, buranın əhalisin-

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 32.

dən 3000 rubla qədər təzminat almış, həmçinin xeyli sayda tüfəng və digər silah-sursat müsadirə etmişdi¹. Atəş nəticəsində əhali arasında itki olmasa da, mətbuat ermənilərin qətləməsi haqqında səs-küy qaldırmış, canişinin ünvanına şikayətlər getmiş, İ.İ. Vorontsov-Daşkov V.A. Alftana sorğular göndərmişdi. Ermənilər qoşunları qətlərdə, qarətlərdə, zor işlətməkdə, hətta 77 yaşlı qarının zorlanması, 80 yaşlı qocanın ağzının təhqir olunmasında ittiham edirdilər². Ermənilərə qarşı "vəhşiliklərin" təsvirində 1905-ci ilin fevralında Qarabağ yeparxiyasının rəisi təyin olunan³, Ü. Hacıbəylinin "millətçilik gözlərini kor və qulaqlarını kar və bəsirətini yox etmiş... keşiş" adlandırdığı⁴ yepiskop Aşot Şaxyants daha çox canfəşanlıq göstərirdi. Onun erməni qəzetlərinə göndərdiyi teleqramlarda 400 kazakın Tuğ kəndini bombardman etməsi, evləri dağıtması, 25 tüfəngi müsadirə etməsi, camaatı 900 rublluq cərimə etməsi, kəndliləri döyməsi, evləri qarət etməsi, qohumların gözləri qarşısında qadınları, qarıları və qız uşaqlarını zorlaması haqqında məlumatlar verilirdi⁵. Yepiskop Aşot tərəfindən öyrədilən erməni qadınları isə imperatriçə Aleksandraya və canişinin arvadı

¹ Yelizavetpol general-qubernatorunun Qafqaz canişininə məktubu (22 mart 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 173, v. 32-32 arx.

² Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A. Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPİİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, vv. 83-84; Erməni kəndlərinin sakinlərinin şikayət məktubları (1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 15, iş 173, vv. 36-38.

³ "Кавказ", 6 марта 1905 г., № 61, с. 1.

⁴ Üzeyir. Sevindilərmi? / Ü. Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri, s. 93.

⁵ "Каспий", 30 марта 1906 г., № 71, с. 4.

Y.A.Vorontsova-Daşkovaya şikayət məktubları göndərrib, *"Alftanı olmazın zülmədə və kəndlərdə xırda qızları və qoca qarıları bihörmət etməkdə"* ittiham edirdilər¹.

Bütün mümkün vasitələrdən istifadə edən, Şuşa hadisələrinin mahiyyətinin təhrif olunması məqsədilə geniş kampaniyaya başlayan yepiskop Aşot müsəlmanları iğtişaşların əsas günahkarı kimi qələmə verirdi. Təsadüfi deyil ki, erməni yepiskopunun təxribatçı fəaliyyətinə toxunan böyük Azərbaycan maarifçisi Firidun bəy Köçərli yazırdı: *"Ermənilərin ruhani rəisi cənab Aşot sülh və əminliyə qulluq etməyi öz vəzifəsindən xaric bir əməl hesab edib və təlaşını ancaq ona sərfeyləyir ki, müsəlmanları haqq-nahaq müttəhim edib, hətta yeri düşəndə onları fəlakətə versin"*².

Yepiskop Aşot 1906-cı il yanvarın 2-də II Nikolaya teleqram vuraraq Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl və Ərəş qəzalarında ermənilərin kütləvi qırğınlara məruz qalması, müsəlmanların Şuşanın xeyli hissəsini məhv etməsi və şəhərin xarabalığa çevrilməsi barədə yazırdı. Ermənilərə xas ənənəvi ritorikadan istifadə edərək, o, azərbaycanlıları Osmanlı dövləti ilə əlbir olmaqda günahlandırır, guya Qarabağda sultanın agentlərinin fəaliyyət göstərdiyini, onların *"azərbaycanlıları üsyan etməyə, sultanın başçılığı altında böyük müsəlman dövlətini yaratmağa, xristian erməniləri məhv etməyə sövq etməsi"* haqqında məlumat verirdi. Yepiskop Şuşa-Yevlax yolunun ermənilər üçün bağlanması və hökumətin fəaliyyətsizliyindən şikayətlənirdi. Ermənilərin Əsgəranı və dağ yüksəkliklərini ələ keçirməsinə

¹ Behbudov R. Şişə faciəsinin təfsili / "İrşad", 2 avqust 1906-cı il, № 181, s. 3.

² Köçərli F. Şişə faciəsinə dair / "İrşad", 31 iyul 1906-cı il, № 179, s. 2.

haqq qazandıran Aşot bildirirdi ki, bunun hesabına azərbaycanlılar üçün ərzağın gətirilməsi dayanmış və onlar yolun açılmasını xahiş etməyə başlamışlar¹.

Eçmiədzin katolikosunun adına göndərdiyi başqa bir teleqramda isə Aşot yerli administrasiyanı müsəlmanların hərəkətlərinə göz yummaqda ittiham edirdi. O, şikayətlənirdi ki, kazak zabiti Ozarovski azərbaycanlılara gedən ərzaq karvanını qarət edən Əsgəran ermənilərindən ələ keçirdiklərini geri qaytarmalarını Aşotdan tələb edir. Yepiskop həmçinin şikayət edirdi ki, ermənilər arasında aclıq başlayır və guya qoşunlar ərzağı yalnız azərbaycanlılara aparırlar².

V.A.Alftan bütün bu ittihamları rədd edir və V.A.Vevernin dəstəsinin fəaliyyətini *"adətli"* adlandırır, çünki bundan bir qədər əvvəl general-mayor V.N.Qoloşapovun başçılıq etdiyi dəstə eyni məqsədlə azərbaycanlılar yaşayan kəndə göndərilmişdi³. Ermənilərin qaldırdığı səs-küyə rəğmən V.A.Vevernin dəstəsinin ekspedisiyaları sonralar da davam edirdi. Belə ki, martın 17-də V.A.Vevern Qacar kəndinə hücum etdikləri üçün üç erməni kəndini – Çanaxçı, Cağadüz və Tağaverd kəndlərini cəzalandırdı. Çanaxçı kəndinin sakinləri cərimə olundu, Cağadüz kəndinə isə doqquz mərmə atıldıqdan sonra əhali dəstənin tələblərini

¹ Qarabağ yeparxiyası yepiskopunun Rusiya imperatoruna teleqramı (2 yanvar 1906-cı il) / RFDA: f. 102 OO 1905-ci il, siy. 233 a, iş 1350 h. 68, v. 7.

² К событиям в Елисаветпольской губернии / "Каспий", 13 января 1906 г., № 10, с. 3.

³ Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, v. 83.

yerinə yetirdi¹.

Lakin İ.İ.Vorontsov-Daşkovun Tiflisdə erməni nümayəndələri ilə görüşündən sonra V.A.Vevernin dəstəsinin fəaliyyəti dərhal dayandırıldı. Yepiskop Aşotun teleqramlarına istinad edən S.S.Arutyunov, A.A.Kalantar və A.İ.Xatisov Şuşa hadisələri barədə canişinə təhrif olunmuş məlumatları çatdırdılar. Onların yanında İ.İ.Vorontsov-Daşkov V.A.Alftana teleqram vuraraq, ona erməni nümayəndələrinin göstərdikləri

*Qafqaz canişini
İ.İ.Vorontsov-Daşkov*

ləri faktlar üzrə ciddi araşdırma aparmağı və günahkarları məhkəməyə verməyi tapşırırdı². Canişinin ermənilərin xahişlərini bu qədər tez, alternativ informasiyanı araşdırmadan həll etməsi istər-istəməz general-mayor V.N.Qoloşapovla müqayisələr yaradır. Azərbaycanlılar V.N.Qoloşapovun hərəkətlərindən, onun ermənilərə tərəfkeşliyindən şikayətlənəndə və generalın geri çağırılmasını xahiş etdikdə, canişin Azərbaycan tərəfindən gələn informasiyanı yoxlamadan onlara rədd cavabı vermişdi. Bu

barədə irəlidə ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Bundan başqa, İ.İ.Vorontsov-Daşkov erməni təbliğatının təsiri altında V.A.Vevernin fəaliyyətini yoxla-

¹ "Каспий", 24 марта 1906 г., № 67, с. 4.

² "Кавказ", 1 апреля 1906 г., № 75, с. 3; "Каспий", 2 апреля 1906 г., № 73, с. 3.

maq üçün Qarabağa xüsusi komissiyanın göndərilməsi barədə sərəncam verir. Bu komissiya canişin yanında şuranın üzvü Y.G.Veydenbaumdan, eləcə də iki erməni və bir azərbaycanlı təmsilçidən ibarət idi. Komissiyaya qoşunlara qarşı irəli sürülən bütün ittihamları təsdiqlədi. Maraqlıdır ki, komissiyada təmsil olunan hər iki erməni daşnak partiyasının üzvləri idi¹. Onlardan biri Erməni İnsansevərlik Cəmiyyətinin sədri S.S.Arutyunov idi².

V.A.Alftan komissiyayı qərəzlilikdə ittiham etmiş, onun qərarına etirazını bildirmişdi. Bu səbəbdən canişin hərbi müstəntiq polkovnik Manteyfelə yenidən araşdırma aparmaq tapşırığını verir. 1500 şahidi yerində dindirən Manteyfel V.A.Vevernin dəstəsi barədə deyilənlərin hamısının böhtan olduğu qənaətinə gəlir³.

Tezliklə Qafqaz administrasiyası da ermənilərin ictimai fikri aldatdığının, həmçinin faktları təhrif etdiyinə şahidi olur. 1906-cı ilin aprelində canişinin tapşırığı ilə onun hərbi hissə üzrə köməkçisi Y.D.Malama Qarabağa gəlir. Bundan bir neçə gün əvvəl yepiskop Aşot yenidən qəzətlərə teleqram göndərərək, Seyidli, Əhmədavar və Çuxurməhlə kəndlərinin müsəlmanlarının Xuramurd kəndinin ermənilərinə hücum etdiklərini iddia edir. Lakin Aşotun dediyi gün Y.D.Malama və Şuşa qəzasının administrasiya üzvləri Xuramurd kəndinin cəmi 3 kilometrliyində yerləşən Ağdamda

¹ Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, v. 84.

² "Каспий", 6 апреля 1906 г., № 74, с. 3.

³ Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, v. 85.

olduqları üçün yepiskopun təsvir etdiyi hücumun sədalarını məsafənin azlığına görə mütləq eşitməli idilər. Azərbaycan tərəfi yepiskop Aşotun teleqramları dərc olunan qəzetləri Y.D.Malamaya göstərəndə, canişinin köməkçisi qəzəblənərək onların mətbuata təkzib vermələrini xahiş etdi¹.

Komandanlıq etdiyi dəstənin ünvanına səslənən ittihamlara cavab olaraq V.A.Vevern bildirir ki, yepiskop Aşotun yoxlanılmamış teleqramlarına görə onun özünə və dəstəsinə qarşı qərəzli məqalələr yazılır, onların Şuşa qəzasındaki fəaliyyəti pislənir. O, qəzada əsl vəziyyəti, ermənilərin müsəlmanlara qarşı misli görünməmiş terrorunu belə təsvir edirdi: *"O vaxt mənə Azərbaycan kəndlərini cəzalandırmağa gərək olmadı, çünki mənim fəaliyyət göstərdiyim Şuşa qəzasının bütün Azərbaycan kəndləri ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilib; azərbaycanlıların evləri yandırılıb, onların bütün hər şeyi – əmlakları, mal-qarası, ehtiyatları yağmalanıb, meyvə bağları məhv edilib, sakinlər isə öz kəndlərindən qovulublar və hər çətinliyə dözərək ya digər məntəqələrdəki Azərbaycan kəndlərində yaşayır, ya da qışın soyuğunda gecə və gündüzlərini açıq səma altında keçirirlər. Azərbaycanlılar yenidən öz torpaqlarında məskunlaşmağa, tarlalarda və öz bağlarında işə başlamağa cəhd etdikdə ermənilər həm azərbaycanlıları, həm də onları müşayiət edən hərbiçiləri atəşə tuturdular. Doğrudur, mən yalnız erməni kəndlərində silah müsadirə etməyə, həbslər həyata keçirməyə, cərimələr tətbiq etməyə və yalnız erməni kəndlərinə atəş açmağa məcbur idim, bu isə əlbəttə, ermənilərin xoşuna gələ bilməzdi. Buna görə onlar mənə dəstəmin fəaliyyətini dayandırmaq, həmçinin ictimai fikri bizə qarşı qaldırmaq məqsədilə yepiskop Aşotun kömə-*

¹ "Каспий", 5 мая 1906 г., № 98, с. 4.

ylə müxtəlif – əvvəl erməni, daha sonra isə digər qəzetlərdə həvəslə çap olunan hər cür uydurmalara əl atdılar. Heç bir kənd mənə tələblərimi könüllü icra etmək istəmədiyindən silahı müsadirə etmək üçün axtarışlara əl atmağa məcbur olurdum. Günahkarlar və silahlar təhvil verilmədiyi üçün qoşunları kəndlərdə cəza məqsədilə saxlamağa, cərimələr tətbiq etməyə, tələblər inadkarcasına yerinə yetirilmədikdə isə kəndləri artilleriya atəşinə tutmağa məcbur qalırdım... Nadir hallarda erməninin yaxşı, sərrast atan silahı olmasın, bu silah və patronlar komitə tərəfindən əhalidən yığılan pula əldə olunur və vəzifəli şəxslər tərəfindən camaata paylanır"¹. Göründüyü kimi, V.A.Vevernin bu sözləri təkcə Şuşada müsəlmanların ağır vəziyyətini təsvir etmir, həmçinin qoşunların ermənilərə qarşı sərt tədbirlərinin səbəblərini də açıqlayır.

V.A.Vevernin dəstəsinin geri çağırılmasına nail olan ermənilər Yelizavetpol quberniyasının general-qubernatoru V.A.Alftandan da canlarını qurtarmaq qərarına gəlirlər. Belə ki, o, daşnakların Qarabağdakı əməllərinin ifşa olunmasında və onların qarşısının alınmasında çox işlər görürdü. General-qubernatoru barışıqə mane olmaqda günahlandıran ermənilər canişin qarşısında vəsatət qaldırıb Şuşa, Zəngəzur və Cavanşir qəzalarına general-mayor V.N.Qoloşapovun ezam olunmasını xahiş edirdilər. Onların sözlərinə görə, V.N.Qoloşapov hərbi dəstənin başında Yelizavetpol quberniyasında olarkən *"özünün qərəzsiz hərəkətləri ilə hər iki münəfişə edən tərəfin – həm ermənilərin, həm də müsəlmanların tam etibarını qazanmışdı"*². Ermənilərin bu vəsatətdə müsəl-

¹ Веве́рн. По поводу статей "Еще о подвигах казаков" и других / "Каспий", 5 июля 1906 г., № 144, с. 4.

² Qafqaz canişini yanında xüsusi müşavirənin iclası (16 may

manlara istinad etməsi, onların V.N.Qoloşapova etimad göstərməsi əslində doğru idi. M.M.Nəvvab bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar *"əvvəl Qoloşapovdan zahirən yaxşı münasibət gördüklərindən"* ermənilərin generalın təyinatını dəstəkləmək çağırışına müsbət cavab verdilər¹. Lakin sonrakı proseslər azərbaycanlıların bu mövqeyinin səhv olduğunu göstərdi. Çox keçmədi ki, onlar Tiflisə müraciətlər yazıb, nümayəndələr göndərdilər, canişinin V.N.Qoloşapovu təyin etməməsini xahiş etdilər. Amma bunların, irəlidə bəhs edəcəyimiz kimi, heç birinin nəticəsi olmadı.

Ermənilərin məhz V.N.Qoloşapovun namizədliyində təkid etmələri heç də təsadüfi deyildi. General 1906-cı ilin yanvarında erməni kəndlərinin atəşə tutulması və Şuşaya aparan yollarda təhlükəsizliyin bərpa edilməsi ilə yadda qalsa da, onun bu tədbirləri ermənilərə ciddi ziyan vurmamışdı. A.Vəzirovun yazdığı kimi, V.N.Qoloşapov *"həqiqətən də Şuşa qəzasının çətin keçilən dağlıq yerlərində bir az gəzişdi və erməni kəndlərini atəşə tutdu. Lakin nədənsə onun mərmiləri ya hədəfə çatmırdı, ya da hədəfdən uzağa uçurdu. Daha sonra isə o, aşağı endi. Özünün etiraf etdiyi kimi, burada yaşayan Azərbaycan əhalisi arasında olmaq təhlükəsiz idi. Sonra isə o, düzgün nişan alan general kimi ad qazanaraq, səbəbsiz həmin Azərbaycan kəndlərini atəşə tutmağa başladı"*².

V.N.Qoloşapovun əmri ilə Cavanşir qəzasının azər-

baycanlılar yaşayan Papravənd, Borsunlu, Uğurbəyli, Evoğlu, Köçərli, Kələntərli kəndləri atəşə tutuldu, halbuki həmin kəndlər ermənilərin hücumlarına məruz qalırdı¹. Generalın digər mənfur qərarlarından biri də başqa yerlərdən həmvətənlərinə köməyə gələ biləcək Azərbaycan könüllülərinin qarşısını almaq məqsədilə Ağdam-Şuşa yolunda əsgər qarovullarının yerləşdirilməsi idi. Guya yeni toqquşmalara yol verməmək məqsədini daşıyan bu qərar faktiki olaraq ermənilərin xeyrinə idi. Şuşada yaşayan azərbaycanlıların onsuz da acınacaqlı vəziyyətdə olduğu və hökumətin fəaliyyətsizliyi ucbatından erməni terroruna məruz qaldığı nəzərə alınsa, Şuşaya aparan yolun azərbaycanlıların üzünə qapadılması, əlbəttə ki, onları daha böyük təhlükələrlə üz-üzə qoyurdu².

V.N.Qoloşapovun azərbaycanlılara bu cür münasibətinin əsl səbəblərini bu gün izah etmək çətindir. Azərbaycan tərəfinin fikrincə, general erməni inqilab komitəsi tərəfindən pulla ələ alınmışdı. M.M.Nəvvab yazırdı ki, 1906-cı ilin yayında Şuşada başlayan növbəti qanlı qırğınlar ərəfəsində ermənilər silah-sursat tədarük etməklə bərabər *"gələcək vuruşmaların üsul və yollarını müzakirə etdikdən sonra belə bir qənaətə gəldilər ki, müsəlmanlara sarsıdıcı zərbə endirmək üçün pul qüvvəsinə hiylə işlədərək rus ordusunun və silahının ermənilərə kömək göstərməsi təmin edilməlidir. Bu hiyləni həyata keçirmək üçün yeganə yol rus generalını pul ilə ələ almaq idi"*³.

1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 29, iş 1, vv. 24 arx.-25.

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 112-113.

² Везилов А. К известиям о событиях в Елизаветпольской губернии / "Каспий", 25 мая 1906 г., № 111, с. 3.

¹ Везилов А. К известиям о событиях в Елизаветпольской губернии / "Каспий", 25 мая 1906 г., № 111, с. 3.

² Везилов А. К событиям в г. Шуше / "Каспий", 26 июля 1906 г., № 161, с. 3.

³ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman

Şuşa şəhər başçısı Q.S.Kalantarovun generala yaxınlıq etməsini xüsusi vurğulayan M.M.Nəvvab ermənilərin pullarına V.N.Qoloşapovun mənzilində kef məclislərinin qurulduğunu, generala və rus kazaklarına minlərlə rubl rüşvət verildiyini də yazırdı¹. Əlbəttə, bu gün bu iddiaları hansısa fakla təsdiqləmək qeyri-mümkündür, çünki həmin ittihamı sübut edə biləcək alternativ mənbələr yoxdur. Lakin bir şey şübhəsizdir: V.N.Qoloşapovun münaqişə tərəflərinə fərqli münasibəti nəinki Qarabağın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın azərbaycanlı əhalisinin haqlı narazılığına səbəb olmuşdu.

V.A.Alftanın yerinə V.N.Qoloşapovun təyin olunması məsələsini İ.İ.Vorontsov-Daşkov aşağıdakı kimi nizama saldı: 1906-cı ilin mayında Yelizavetpol quberniyası iki hissəyə bölündü, V.A.Alftan onun qərb hissəsinə (Yelizavetpol, Nuxa, Qazax, Ərəş qəzaları), V.N.Qoloşapov isə şərq hissəsinə (Şuşa, Cəbrayıl [1906-cı ilin ikinci yarısından etibarən Karyagin qəzası adlandırıldı], Cavanşir, Zəngəzur qəzaları) general-qubernator təyin olundular². V.N.Qoloşapovun general-qubernator təyin olunması və bunun nəticəsində quberniyanın dörd qəzasının V.A.Alftanın sərəncamından çıxarılması bölgənin müsəlman əhalisinin narahatlığına səbəb oldu. Ü.Hacıbəyli bununla bağlı yazırdı: "O vaxt ki, ...Aşot kibi bir keşişin səlah [sülh – F.C.] dililə general Qoloşapovu Qarabağa təyin etdilər – Qaraba-

davası, s. 112.

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 113.

² Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, v. 86; "Каспий", 24 мая 1906 г., № 110, с. 4.

ğın bütün müsəlmanları əndişəyə düşüb, böylə bir möhlik [öldürücü – F.C.] binagüzarlığa [təşəbbüsə – F.C.] qarşı hamısı bir adam kimi etiraz və protest etdilər. Qoloşapovu üstümüzə göndərməyin – deyə dad və fəryad etdilər... Bəli, Qarabağ müsəlmanları etiraz etdilər, fəryad çəktilər, deputasiya cəm edib Tiflisə yügürdülər. Cənişin hüzuruna ərizələr göndərdilər. Yalvardılar, yaxardılar ki, əgər filvaqe [həqiqətən – F.C.] Qarabağın əsafil [heyfslənməli – F.C.] ovzanı [vəziyyətini – F.C.] yaxşılamağa, islahə çalışıyorsunuz isə, Qoloşapovu göndərməyin, göndəribsiniz də geri çağırın. Ölkəni təhlükəyə salmayın. Lakin... yarım milyona qədər bir cəmətin bu dad və fəryadına qulaq asan olmadı, etinə edən tapılmadı. Yarım milyondan ibarət bir cəmətin sədəyi-istimdadi vəhşi bir biyabanda nalə edən səs kimi təsirsiz qaldı..."¹

Üzeyir bəyin "Aşot kibi bir keşişin səlah dililə general Qoloşapovu Qarabağa təyin etdilər" sözləri göstərir ki, Azərbaycan ziyalıları ermənilərin bu təyinatda nə qədər əhəmiyyətli rol oynadıqlarını bildirdilər və bundan ciddi narahat idilər. Bunu F.Köçərlinin fikirləri də təsdiqləyir. O, yazırdı: "O cənabın [yepiskop Aşotun – F.C.] böylə təkid ilə Qoloşapovu Qarabağa dəvət etməyindən görünür ki, həm də marağı bu imiş ki, yüz ilin halal qonşuları, o biçərə müsəlmanları top ağzına bağladıb qırdırsın. Mal və dövlətlərini tarac edib, mənzillərinə və məskənlərinə od vurdursun"². Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə isə əvvəlki qırğınlar vaxtı azərbaycanlılar üzərində tam qələbə qazana bilməyən ermənilər rus administrasiyası ilə müsəlmanlar arasında "ədavət salıb

¹ Üzeyir. Sevindilərmi? / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912), s. 93.

² Köçərli F. Şişə faciəsinə dair / "İrşad", 31 iyul 1906-cı il, № 179, s. 2.

özləri bacarmadıqlarını qoşunun [rus ordusunun – F.C.] əli ilə müsəlmanların başlarına” gətirmək istəyirdilər. Ermənilər əvvəlki “qoşun böyükləri, sahibi-mənsəblər”dən fərqli olaraq məhz V.N.Qoloşapovun bu vəzifənin öhdəsindən gələcəyinə, özlərinin isə “xəyanətkar məqsədlərinə nail ola biləcəklərinə” əmin idilər¹.

Müsəlmanları narahat edən məsələlərdən biri də bu idi ki, hələ V.N.Qoloşapovun gəlişinə qədər yepiskop Aşot ermənilərə bildirmişdi ki, V.A.Alftanın və Şuşa qəza rəisi V.V.Freylixin vəzifələrindən azad edilməsinə nail olacaqdır. Bununla əlaqədar Ağdam sakinləri canişinə teleqram göndərərək həm V.A.Alftanın, həm də V.V. Freylixin fəaliyyətlərinə yüksək qiymət vermişlər. Onlar general-qubernatoru qərəzsiz, şəxsi keyfiyyətlərinə görə əvəzolunmaz şəxs kimi səciyələndirir, V.V.Freylix haqqında isə yazırdılar ki, xilas olunmaqlarına görə (xüsusilə Şuşa ermənilərin əlində olarkən) ona borcludurlar. Canişinə ünvanlanan teleqram bu sözlərlə bitirdi: “Belə bir şəraitdə biz – Qarabağ müsəlmanları Freylixin işdən azad olunmasına və cənab Alftanın getməsinə hökumətin bizim ermənilər tərəfindən məhv edilməsinə razılıq verməsi kimi baxırıq və buna görə ümid edirik ki, bu teleqramı alan hökumət Freylixin vəzifədən azad olunması və Alftanın yerinin dəyişdirilməsi üçün Aşota verdiyi razılığın səhv olduğunu anlayacaq, onları əvvəlki yerlərində saxlamaqla bizim sadıq təbəəlik hisslərimizi təhqir etməyəcək”².

V.N.Qoloşapovun təyin olunmasından bir neçə gün sonra – 1906-cı ilin iyununda Şuşada erməni-azərbay-

canlı qırğınlarının növbəti mərhələsi başlandı. Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokuroru A.A.Skulskinin məruzəsində (4 iyul 1906-cı il) Şuşa qəzasında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında toqquşmaların iyun ayının əvvəlindən başlayaraq gücləndiyi qeyd olunur. Hücumları əsasən ermənilərin törətdiyini vurğulayan prokuror yazırdı: “Silahlı ermənilərin mütəşəkkil dəstələri qoşunlara məhəl qoymadan yollardan keçən azərbaycanlılara açıq-aşkar hücum edirlər. Azərbaycanlılar da öz növbəsində ermənilərə hücum edirlər. Ermənilər təqib olunduqları təqdirdə hətta qoşunlara belə atəş açır, bəzən onları geri çəkməyə məcbur edirlər”¹.

İyunun 9-da 40-dək silahlı erməni suvarma arxlarının təmirində çalışan azərbaycanlıları atəşə tutdular və üç nəfəri qətlə yetirdilər. Yeni təyin olunan general-qubernator V.N.Qoloşapovun bu insidentin şahidi olduğunu² bilən şuşalılar ona şikayətlə müraciət etdikdə, o, köməklik göstərməkdən imtina edir, “yoldan, yəni camaatın gediş-gəlişi sahəsindən kənar işlər mənim ixtiyarımdan yuxarıdır”³ sözləri ilə bəhanə gətirir. Bununla belə bir neçə gündən sonra o, Yevlax-Şuşa yolu ilə gedən ermənilərin öldürülməsinə görə Şıxlar və Qər-vənd kəndlərinin azərbaycanlı sakinləri üzərinə 2 min rubl cərimə qoyur, hələ üstəlik, ermənilərin təhriki ilə şuşalı Nəcəfqulu ağa Cavanşirin həbsi barədə qərar çıxarır⁴. Təbii ki, bu addımlar hökumət təmsilçisinin birtərəfli münasibətini – tərəflərdən birinə təəssübkeş-

¹ Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorunun məruzəsi (4 iyul 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, vv. 56-58.

² “Каспий”, 10 июня 1906 г., № 124, с. 4.

³ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 50.

⁴ Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 50; Behbudov R. Şişə faciəsinin təfsili / “İrşad”, 2 avqust 1906-cı il, № 181, s. 3.

¹ Ağayev Ə. Qoloşapovun cinayətləri və onun təhti məhkəməyə alınmasının lüzumu / “İrşad”, 26 iyul 1906-cı il, №175, s. 1.

² “Каспий”, 10 июня 1906 г., № 124, с. 4.

liyini, digərinə isə qərəzliyini görən müsəlmanların narazılığına səbəb olurdu.

“Kavkaz” qəzetinin 13 iyun 1906-cı il tarixli nömrəsində Şuşa şəhər başçısı Q.S.Kalantarovun teleqramı dərc olundu. Teleqramda deyilirdi ki, Şuşada *“ermənilərlə müsəlmanlar arasında möhkəm sülh”* bağlanıb¹. İki gün sonra həmin qəzətdə Q.S.Kalantarovun Qafqaz canişininə ünvanladığı eyni məzmunlu teleqramı dərc olundu. Şuşa şəhər başçısının yazdığına görə, *“əhali əmindir ki, bundan sonra dostluq münasibətlərini heç nə poza bilməz”*². Lakin sonrakı hadisələr əldə edilən sülhün möhkəm olmadığını və şəhər başçısının əminliyinin özünü doğrultmadığını göstərdi.

İyulun 12-də Şuşaya hücum etməyə hazırlaşan ermənilər şəhərin müsəlman hissəsini atəşə tutmağa başladılar. “İrşad” qəzeti qırğının ilk gününü belə təsvir edirdi: *“Aydın 12-də erməni dəstələri başladılar müsəlman hissəsinə atmağa. Bu dəstələrə hər tərəfdən kömək gəlməkdə idi. General Qoloşapov da buna əsla mümanəət etməyirdi [mane olmurdu – F.C.]. Müsəlmanlar üçün cümlə yollar qoşun ilə kəsilmişdi. Əlli gün müddətində ermənilər kazaklar ilə birlikdə hücum etdilər. Topçular da müsəlman hissəsini topa tutdular. Müsəlmanlar ancaq özlərini mühafizə edirdilər. Çünki bu qədər topların, nizami qoşunların və erməni dəstələrinin müqabilində onlar üçün hücum etmək mümkün deyildi. General Qoloşapov əvvəldən axıradək erməni hissəsində ermənilər ilə və şəhərin qlavasıyla [şəhər başçısı Q.S.Kalantarov nəzərdə tutulur – F.C.] əhatə olunmuş əyləşmişdi. O vaxt ki, topçular müsəlman hissəsini topa tuturdular, ermənilər və kazaklar qabağa yeriyib çatdı-*

*ğı yerlərə od vururdular...”*¹

V.N.Qoloşapovun təyin etdiyi yeni qəza rəisi A.V.Gerasimovun raportundan görüldüyü kimi, general-qubernator kazaklar və məmurlarla birgə erməni məhəlləsindən (general-qubernatorun evi şəhərin bu hissəsində idi) çıxaraq, müsəlman məhəlləsindəki bazar meydanına gəldi və güllələr altında dayanıb, azərbaycanlılardan cavab atəşi açmamağı xahiş etdi. V.N.Qoloşapovun xahişinə cavab olaraq azərbaycanlılar atəş açmamağa söz verdilər, lakin bu məqamda məscid tərəfdə yanğın başladı. Azərbaycanlılar bildirdilər ki, məscid yansa, xalqı saxlamaq mümkün olmayacaq. Maraqlıdır ki, ermənilərin müsəlman məhəllələrini atəşə tutmasına baxmayaraq, A.V.Gerasimovun sözlərinə görə, azərbaycanlılar V.N.Qoloşapovla bir yerdə olan erməni məmurlarına şəhərin müsəlman hissəsində gözləməyi təklif etdilər və onların təhlükəsizliyinə zəmanət verdilər. Lakin onlar razılaşmadılar. V.N.Qoloşapov məmurlarla birlikdə öz evinə yollandı. Bu zaman azərbaycanlı Vəliyevin evi tərəfdən general-qubernatorun evinin yaxınlığında qurulmuş iki erməni mövqeyi atəşə tutuldu və nəticədə V.N.Qoloşapovun evi də atəşə məruz qaldı. O, öz evini tərk etməyə və “Mərdi” mehmanxanasına köçməyə məcbur oldu². A.V.Gerasimovun sözlərinə görə, onun özünün yaşadığı evi ermənilər yandırdılar. Ailə üzvlərinin yalvarışlarına, burada qəza rəisinin yaşaması barədə sözlərinə rəğ-

¹ Şişə xəbərləri / “İrşad”, 25 iyul 1906-cı il, № 174, s. 2.

² Şuşa qəzası rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (27 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 5379, vv. 3 arx.-4; Yelizavetpol dairə məhkəməsinin prokurorunun məruzəsi (25 avqust 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 64.

¹ “Кавказ”, 13 июня 1906 г., № 135, с. 3.

² “Кавказ”, 15 июня 1906 г., № 137, с. 3.

mən ermənilər bildirdilər ki, onlar üçün fərqi yoxdur, yetər ki, bu ev müsəlmana məxsusdur. Qəza rəisinin ailəsi pəncərələrdən bayıra qaçaraq həyətdəki anbarda gizləndi. A.V.Gerasimov öz raportunda yazırdı ki, azərbaycanlılar onun ailəsinin köməyinə çatdılar. Ev tamamilə yanandan sonra anbara 20-yə yaxın müsəlman yaxınlaşdı, onlar ailə üzvlərini sakitləşdirdilər və *"rusca güc-bala ilə başa saldılar ki, ailəmi [A.V.Gerasimovun – F.C.] xilas etmək üçün axtarırlar, ailəmi dövrəyə alıb kimisini qucağa götürüb, kimisini qolundan tutub gecə, güllə yağışı altında müsəlmanlar yaşayan məhəlləyə köçürtdülər və evlərin birində yerləşdirdilər. Beləliklə, müsəlmanlar mənim ailəmi ölümdən xilas etdilər"*¹.

İyulun 14-də Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ilə atəşkəsə cəhd edildi. Doktor Kərim bəy Mehmandarov general-qubernator vasitəsilə qan tökülməsinə son qoymaq təklifi ilə ermənilərə müraciət etdi. Tərəflərin nümayəndələri görüşdülər, lakin nəticə əldə edilmədi. Bununla əlaqədar V.N.Qoloşapov İ.İ.Vorontsov-Daşkova göndərdiyi teleqramda sülh danışıqları zamanı tərəflərin bir-birinə hücum etməyəcəklərinə söz verdiklərini yazırdı, lakin buna baxmayaraq, ermənilər nəinki müsəlmanlar yaşayan hissəyə hücum etdilər, həm də orada bir neçə evi yandırdılar². İyulun 14-dən 15-nə keçən gecə ermənilər toplardan atəş açmağa başladılar. İyulun 16-sı səhər şəhərdə güclü partlayış oldu: ermənilər azərbaycanlıların mərkəzi və ən yaxşı mövqelərindən birini partlatdılar və evi yandırdılar³.

¹ Şuşa qəzası rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (27 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 5379, v. 4-4 arx.

² "Кавказ", 27 июля 1906 г., № 169, с. 2.

³ Şuşa qəzası rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (27 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 5379, vv. 4 arx.-6.

Atışmalar vaxtı azərbaycanlılar bir neçə əsgəri, kazakları və bir polisi öldürdülər. İnsidentə dərhal reaksiya verən canişinin xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru A.Kazanalipov iyulun 16-da nüfuzlu müsəlmanların qırğınların başa çatması üçün vasitəçi olmasının arzu edilən olduğunu bildirdi¹. Atışma və qırğınlar daha yeddi gün davam etdi. Yalnız 1906-cı il iyulun 23-də barışıq yürüşü oldu və Şuşada sakitlik yarandı. Ermənilər barışıq vaxtı da təxribata əl atdılar. Yürüş zamanı Şuşanın erməni məhəlləsindən müsəlmanlara atəş açıldı. Bu, az qala sülhü pozacaqdı². Lakin müsəlmanların səbr göstərməsi barışıq yürüşünü pozmağa imkan vermədi.

İyul qırğınları əsnasında Şuşada erməni terroruna qarşı mübarizədə Sultan bəy Sultanovun, həmçinin İbrahim bəy Əli Məhəmməd bəy oğlunun xidmətləri xüsusi vurğulanmalıdır. Onların başçılıq etdikləri silahlı dəstələr Zəngəzur qəzasından Şuşaya gələrək yerli müdafiəçilərə əhəmiyyətli dərəcədə dəstək verdilər. Hər iki sərkərdənin igidliyini təsvir edən M.M.Nəvvab yazırdı: *"...Sultan bəy və İbrahim bəy öz igid cavanlarını dəstə-dəstə səngərlərə bölərək vuruşa başladılar. Sonra onlar sala-*

Sultan bəy Sultanov
(1871-1955)

¹ "Каспий", 18 июля 1906 г., № 155, с. 3.

² Şuşa qəzası rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (27 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 5379, v. 6 arx.

vət çəkib "Ya Əli!" deyə-deyə erməni sənqərlərinə hücumla keçdilər və tezliklə onları tutdular. Müsəlman cavanları bu əməliyyatı böyük atışmalar və erməni sənqərlərindən onların üzərinə yağdırılan güllələr altında aparırdılar"¹.

İbrahim bəy Şuşada gedən döyüşlərdə həlak oldu, Sultan bəy isə illər sonra erməni terrorunun və təcavüzünün qarşısının alınmasında iştirak etdi. O və qardaşı Xosrov bəy Sultanov 1918-1920-ci illərdə Qarabağda və Zəngəzurda ermənilərə qarşı aparılan mübarizədə şöhrət qazandılar.

A.V.Gerasimovun verdiyi məlumata görə, Şuşada iyul qırğınları vaxtı ermənilər tərəfindən 23 nəfər öldürülmüş, 103 nəfər yaralanmışdı. Onun sözlərinə görə, Azərbaycan tərəfinin itkiləri hələ bilinmir, lakin hesab etmək olar ki, onlar da ermənilər qədər itki vermişlər. Rus əsgərlərindən 2 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdı. Şəhər polisi arasında da 2 nəfər ölənin vardı².

Prokuror A.A.Skulskinin 25 avqust 1906-cı il tarixli məruzəsində azərbaycanlıların itkiləri barədə daha dəqiq məlumatlar verilmişdir. Onun yazdığına görə, Şuşa qırğınları vaxtı azərbaycanlılar daha çox zərər çəkmişlər – onlar arasında 31 ölənin və bir o qədər də yaralı var idi, azərbaycanlılara məxsus 104 ev yandırılmışdı³. Bu məlumatı erməni müəllifi O.Ter-Martirosyan da təsdiq edirdi. Onun sözlərinə görə, iyul qırğınları zamanı azərbaycanlılar daha çox itki ver-

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 119.

² Şuşa qəzası rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (27 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 5379, vv. 6 arx.-7.

³ Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokurorunun məruzəsi (25 avqust 1906-cı il) / RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461, v. 64 arx.

miş, şəhərdə 200-dən çox ev yandırılmışdı, onların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsus evlər idi¹. Ə.Ağaoğlunun yazdığına görə, Şuşanın Köçərli məhəlləsi tam, Tamama, Mamayı, Ağadədəli, Xoca Mircanlı məhəllələri isə qismən ermənilər tərəfindən yandırılmışdı².

"İrşad" qəzetinin müxbiri Rəfiq Behbudov isə iyul qırğınları vaxtı Şuşada ermənilərin daha çox itki verdiyini vurğulayaraq yazırdı: "...müsəlmanın can tələfatı birə on ermənilərdən az olubdur. Müsəlman tərəfindən ölənin otuz nəfərdən ziyadə deyil. Onlar da iki-üç qoca hacılar və iki-üç yaxşı sərkerdə adamlardan savayı, qalanı əlsiz, ayaqsız, fəqir-füqərə və dilənçilərdilər ki, qaçıb canlarını qurtara bilməyib, ayaq altında ölüblər... O ki qaldı erməni tələfatına, o da heç kəsə məlum deyil. Çünki onlar ölənlərini vəhşət salmamaqdan ötrü pünhan edirmişlər... Ruslar deyirlər ki, neçə gündür ətraf kəndlərə qaladan araba-araba meyit daşıyırlar. Danışılan budur ki, dörd yüzə qədər adamları ölübdür..."³

Beləliklə, 1906-cı ilin yayında baş vermiş Şuşa qırğını yerli administrasiyanın münəqişə tərəflərinə münasibətinin dəyişməsinə bir daha göstərdi. Əgər əvvəl general-qubernator V.N.Qoloşapov erməni kəndlərinin atəşə tutulmasını heç olmasa imitasiya edirdisə, indi onun azərbaycanlılara qarşı sərt və qərəzli münasibəti özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. V.N.Qoloşapovun fəaliyyəti hələ o dövrdə müasirləri tərəfindən

¹ Мысрафа Н. Гөст. əsəri, s. 38.

² Ağayev Ə. Qoloşapovun cinayətləri və onun təhti məhkəməyə alınmasının lüzumu / "İrşad", 26 iyul 1906-cı il, № 175, s. 1.

³ Behbudov R. Şişə faciəsinin təfsili / "İrşad", 2 avqust 1906-cı il, № 181, s. 3.

birmənalı qiymətləndirilmirdi: artıq deyildi ki kimi, azərbaycanlılar general-qubernatorun ermənilər tərəfindən ələ alındığı fikrində idi, ermənilər və Qafqazın ali administrasiyası isə əmin idilər ki, V.N.Qoloşapovun addımları azərbaycanlıların erməni kəndlərinə və qoşunlara hücumlarının artması ilə izah olunur.

V.N.Qoloşapovun Cənubi Azərbaycandan olan fəhlələrin əsir alınması ilə bağlı mövqeyi geniş rezonans doğurmuşdu. 1906-cı il mayın 26-da Qarakənd kəndi yaxınlığında Pırbulaq yolunda ermənilər 49 müsəlman fəhləsini əsir almışdılar¹. Onların axtarılıb tapılması üçün yerli administrasiyanın heç bir tədbir görməməsi müsəlmanlar arasında haqlı narazılığa səbəb oldu, bu məsələ mətbuatda geniş əks-səda doğurdu. Məsələyə Yelizavetpoldakı İran vitse-konsulu qarışıdı. O, Ağdama gələrək V.N.Qoloşapovdan fəhlələri tapmağı tələb etdi, lakin general bu tələbi "özü üçün riskli" adlandıraraq imtina etdi².

General-qubernatorun münaqişə tərəflərinə eyni cür yanaşmaması, qərəzliliyi, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin cəzasız qoyulması və əksinə, azərbaycanlılara qarşı sərt münasibət sonuncuların haqlı etirazlarına səbəb olurdu.

İyul qırğınları günlərində Azərbaycan mətbuatı V.N.Qoloşapovun ermənipərəst mövqeyi barədə xəbərlər dərc etməyə başlamışdı. "İrşad" qəzetinin 16 iyul tarixli sayında oxuyuruq: "Xüsusi müxbirimizdən çəkilmiş teleqramlar. Ağdam – 15 iyul. Şişədən kağız alınmışdır, orada yazıbdırlar ki, Qoloşapov ermənilər ilə bir yerdə iş görür. Şəhərdə Köçərli, Mamayı və Təzəməhəllə məhəllələri-

¹ "Каспий", 3 июня 1906 г., № 118, с. 4.

² "Каспий", 11 июня 1906 г., № 125, с. 4.

ni yandırıbdırlar. Ermənilərə minlərcə kömək gəlir. Heç kəsə aman verməyirlər"¹. İyulun 16-da Ağdamdan vurulan digər teleqramda isə deyilirdi: "Şişə müsəlmanları naçar qalıbdırlar. Qoloşapov ermənilər ilə bir yerdə iş görür. Atışma bir-iki saat kəsilib, sonra təkrar başlandı. Qoloşapov dünən yüzdən artıq top atırdı. Səs aydın eşidilirdi. Bu topların hamısı müsəlman hissəsinə atılıbdır"². Həmin gün Tərtərdən alınan teleqramdan: "Şəhərin [Şuşanın – F.C.] müsəlman hissəsinə ermənilər od vurubdurlar. Qoloşapov müsəlmanları qırdırır. Heç yerdən kömək yoxdur. Ermənilər yolları bağlayıbdırlar. Ayın 12-dən başlamış qırğın indiyyə kimi davam edir. Müsəlmanlar tələf olmaqdadırlar"³.

1906-cı ilin iyulunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bir qrup nümayəndəsi (Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Ömər Faiq Nemanzadə və b.) baş nazir P.A.Stolipinə müraciət edərək V.N.Qoloşapovun "erməni inqilab komitəsi tərəfindən idarə olunduğu" üçün onun Şuşadan geri çağırılmasını xahiş etdilər⁴. Analoji xahişlə P.A.Stolipinə müraciət edən şuşalılar və Yevlax bəyləri də V.N.Qoloşapovu yalnız şəhərin müsəlman hissəsini atəşə tutmaqda günahlandırırdılar⁵. Gəncənin nüfuzlu din xadimi, axund Məhəmmədəli Pişnamazzadə isə H.Z.Tağıyevin adına göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi: "nə qədər ki Qoloşapov Şuşadadır, sakitlik gözləmək

¹ Şişə əhvalatı / "İrşad", 16 iyul 1906-cı il, № 166, s. 2.

² Şişə əhvalatı / "İrşad", 18 iyul 1906-cı il, № 168, s. 1.

³ Yenə orada.

⁴ Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin Rusiyanın Baş naziri P.A.Stolipinə müraciəti (iyul 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 111, v. 17.

⁵ Şuşa sakinlərinin, Yevlax bəylərinin Rusiyanın Baş naziri P.A.Stolipinə müraciəti (iyun 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 111, vv. 18, 20-23.

çətin olacaq." Yelizavetpolluların general-qubernatoru dəyişdirmək xahişi ilə canişinə yazdıqları teleqramlar barədə məlumat verən axund xahiş edirdi ki, H.Z.Tağiyev də eyni məzmununda müraciət ünvanlasın¹. Maraqlıdır ki, bu müraciətlərdə müsəlmanların mühafizəsinin general-qubernatordan daha qərəzsiz hesab edilən V.A.Vevernin dəstəsinə həvalə olunması xahiş olunurdu².

V.N.Qoloşapovun Qarabağdakı fəaliyyəti Ü.Hacıbəylinin də sərt tənqidinə məruz qalmışdı. "İrşad" qəzetinin 23 iyul 1906-cı il tarixli nömrəsində o, yazırdı: "Görünür ki, Qarabağın müsəlmanları qətləmə məhkum olubdurlar. Onları öldürürlər, yandırırılar, qarət edirlər. Bir dəm nəfəs almağa aman vermirlər. Bu qətləmə icra etməyə göndərilmiş general Qoloşapov vəzifəyi-zülmkaranesini ifa etməkdə heç bir qüsur göstərmir. "Mədəniyyətli" ermənilər öz fikri-səqimlərini [saxta fikirlərini – F.C.] əmələ gətirməkdən ötrü yaxşı fürsət tapıbdırlar. Onlar iş görürlər. Gah provokatoru [rus. təxribatçını; Üzeyir bəy burada V.N.Qoloşapovu nəzərdə tutur – F.C.] əldə alət ediyolar, gah özləri provokatorun əlində alət olurlar və əksəriyyəni provokator ilə bir yerdə iş görürlər. Namərd düşməndən üç-dörd qat az olan Şuşa müsəlman kişiləri budur on gündür ki, hamını heyran qoyacaq bir cəsarət və səbat ilə özlərini yox, ev-əşiklərini yox, əhli-əyallarını, arvad-uşaqlarını müdafiə və mühafizə edib qoymurlar və axır nəfəsədək qoymazlar ki, insaniyyətdən ari [məhrum – F.C.] olan düşmən heyvaniyyət qələbəsi altında cürət edib pərdeyi-namusu mavərəsinə

¹ "Каспий", 18 июля 1906 г., № 155, с. 3.

² Müsəlman nümayəndələrinin müraciətləri (1906-cı il) / RFDA: f. 102 ОО 1905-ci il, siy. 233 a, iş 1350 h. 68, v. 58.

[namus pərdəsinin arxasına – F.C.] *əl uzatsın...*"¹ Başqa bir məqaləsində isə Üzeyir bəy yazırdı: "general Qoloşapovun provokator olduğunu sübuta yetirmək buna oxşar ki, qatığın ağ olduğunu sübuta yetirəsan"².

Mətbuat səhifələrində general-qubernatoru ən sərt tənqid edənlərdən biri – Ə.Ağaoğlu V.N.Qoloşapovu "callad", "xəyanətkar", "binamus" adlandıraraq və onun müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyini təsvir edərək yazırdı: "...Qoloşapovun qədr [xəyanət, zülm, amansızlıq – F.C.] və xəyanəti biz müsəlmanların yadından çıxmıyacaq! Bizim Şişədə nahaq tökülən qanlarımız, yanan evlərimiz, özlərini qayadan atmağa hazırlaşan övrət və uşaqlarımızın haləti yerlərə, göylərə şikayət edib padşahdan, sərdardan, küll Rusiyadan Qoloşapovun təhti məhkəməyə alınıb cəza almasına təmənnə edir! Şişə əhvalatına səbəb tənha Qoloşapovun provokatorluğu olub və gərək Qoloşapov da öz cəzasına çatsın!.. Bu biz müsəlmanlar üçün bir ümummilli və həyatı məsələdir. Əgər Qoloşapov kimi cəbun [qorxaq – F.C.] və binamus hakimlər öz cəzalarına çatmasalar, erməni hiyləgərlərinin əllərində alət olub və erməni bombalarının vahiməsindən bizləri hər yerdə odlara, toplara yaxacaqlar"³.

V.N.Qoloşapovun ünvanına səslənən ittihamlara cavab olaraq İ.İ.Vorontsov-Daşkov onun müdafiəsinə qalxdı. P.A.Stolipinə yazdığı məruzədə o, 1906-cı il mayın sonunda Yelizavetpol quberniyasının Şuşa və bəzi başqa qəzalarında qarşılıqlı hücumların yenidən

¹ Ü. Şuşa qırğınına dair / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912), s. 104.

² Filankəs. Ordan-burdan / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912), s. 109.

³ Ağayev Ə. Qoloşapovun cinayətləri və onun təhti məhkəməyə alınmasının lüzumu / "İrşad", 26 iyul 1906-cı il, № 175, s. 2.

başladığı haqqında məlumat verdi. Bununla yanaşı canişin həm erməni, həm Azərbaycan nümayəndələrinin vəsatətinə uyğun olaraq süvari briqadasının komandiri general-mayor V.N.Qoloşapova general-qubernator səlahiyyətləri verməklə onu Şuşa, Zəngəzur, Karyagin və Cavanşir qəzalarına ezam etdi. V.N.Qoloşapovun qoşunları münaqişə tərəflərini sakitləşdirməyə nail oldular¹. Canişinin sözlərinə görə, iyunda iğtişaşlar yenidən qızışmışdı. Bunun səbəbləri müsəlmanların pristav Asilovu öldürməsi, iyunun 24-də Zəngəzur qəzasının ermənilər yaşayan Xatavar kəndini atəşə tutması, polisə hücumlar etməsi və s. olmuşdur. İ.İ. Vorontsov-Daşkov öz teleqramında faktları belə təqdim edirdi ki, guya V.N.Qoloşapovun atdığı addımlar məcbur addımlar idi, çünki müsəlmanlar ermənilərə və hökumət qoşunlarına birinci hücum etmişdilər². Azərbaycanlıların ermənilərlə birgə məhz V.N.Qoloşapovun ezam olunması barədə vəsatət qaldırması məsələsinə gəldikdə isə, burada canişin faktları təhrif edirdi. V.N.Qoloşapovun Yelizavetpol quberniyasına ezam edilməsi haqqında müraciət ilk dəfə canişin yanında barışıq məsələləri üzrə xüsusi müşavirənin 1906-cı il 16 may tarixli iclasında səsləndirilmişdi. Burada erməni nümayəndələri V.A.Alftanı ittiham etdilər ki, o, əmin-amanlıq yaratmağı bacarmır. Həmin iclasda Azərbaycan tərəfdən üç nəfər – Allahyar bəy Zülqədarov, İbrahim ağa Vəkilov və Məhəmmədəğa Şahtaxtı iştirak edirdilər. Lakin iclasın protokolunda onlardan heç biri V.A.Alftanın V.N.Qoloşapovla

¹ Qafqaz canişininin Rusiyanın Baş nazirinə məktubu (27 iyul 1906-cı il) / ARPİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 111, v. 23.

² Yəni orada, vv. 24-25.

əvəzlənməsi lehinə çıxış etməmişdi. Canişinə müvafiq məzmununda müraciət qəbul olunarkən, onu yalnız A.Zülqədarov imzalamışdı¹. Beləliklə, İ.İ. Vorontsov-Daşkovun guya azərbaycanlıların da V.N.Qoloşapovun namizədliyini dəstəkləməsi barədə dedikləri həqiqətə uyğun deyildi.

1906-cı il iyulun 15-də İ.İ. Vorontsov-Daşkov Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevə teleqram göndərərək, onun Bakıda yaşayan şuşalılara V.N.Qoloşapovun geri çağırılması barədə xahişlərinin təmin olunmadığını bildirməsini xahiş etdi. Teleqramda həmçinin deyilirdi ki, "general Qoloşapovdan alınan məlumata görə, Şuşada münaqişə edən iki tərəf ağ bayraqlar qaldırıblar və sülh haqqında danışıqlar aparmaq üçün 15 nəfərin seçilməsini arzulayıblar"². Canişin bu məlumatın Bakıda yaşayan şuşalılara və H.Z.Tağıyevə çatdırmağı S.A.Fadeyevdən xahiş edirdi.

Tiflisə, canişinin yanına gələn azərbaycanlı nümayəndələr də V.N.Qoloşapovun geri çağırılması vəsatəti ilə ona müraciət etmişdilər. Lakin canişin dəftərxanasının direktoru onlara bildirmişdi ki, qırğınlar tam başa çatmayana qədər repressiyalar davam etdiriləcək³. V.N.Qoloşapovun əməlləri ona o qədər mənfi şöhrət qazandırmışdı ki, təkidli şikayətlər və generalın geri çağırılması haqqında xahişlər hətta Şimali Qafqaz müsəlmanlarının adından da gəlirdi. Bu məsələ Sankt-Peterburqda keçirilən müsəlmanların III qurultayında qəbul olunan qətnamədə də öz əksi-

¹ Qafqaz canişini yanında xüsusi müşavirənin iclası (16 may 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 29, iş 1, vv. 24-25.

² "Баку", 18 июля 1906 г., № 154, с. 1.

³ "Каспий", 30 июля 1906 г., № 165, с. 3.

ni tapmışdı¹. "Zaqafqaziya vilayətində müsəlmanlar əleyhinə hərəkətlərə qarşı etiraz haqqında" adlı bu qətnamədə deyilirdi: "Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı Zaqafqaziyada ermənilərlə müsəlmanlar arasında davam edən toqquşmalar haqqında məlumatı dərin kədərlə dinlədi. Bizim Şuşadakı və qəzalardakı qardaşlarımız general Qoloşapovun müsəlmanlara qarşı həqiqətən ədalətsiz və qərəzli qərar və hərəkətlərinin qurbanları olublar. Bu hərəkətlərə etiraz edən qurultay ümidvardır ki, Əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişini qraf Vorontsov-Daşkov Şuşa şəhərində və qəzalarda yaşayan müsəlmanların ədalətli şikayətlərini nəzərə alaraq, nəinki general Qoloşapovu, həmçinin özlərinin qərəzli hərəkətləri ilə əsrlər boyu süllh içində yaşayan iki xalq arasında nifaq salan və qızısdıran bütün vəzifəli şəxsləri uzaqlaşdıracaq..."²

Maraqlıdır ki, V.N.Qoloşapov məsələsində canişinin tutduğu qəti mövqe onun 1906-cı ilin əvvəlində V.A.Vevernin hərbi dəstəsinin ermənilərə qarşı hərəkətləri ilə bağlı yaranmış vəziyyətlə heç cür uzlaşmırdı. Artıq qeyd edildiyi kimi, o vaxt erməni təbliğatının yalanını təsdiqləyən aşkar faktlar, azərbaycanlılara və qoşunlara hücum edən ermənilərə qarşı görülən tədbirlər tam ədalətli ola-ola, canişin dərhal ermənilərə güzəştə gedərək, hərbi dəstənin cəza əməliyyatını dayandırmışdı. İndi isə V.N.Qoloşapovun açıq-aşkar ermənipərəst mövqeyi üzdə olarkən İ.İ.Voront-

¹ "Каспий", 3 сентября 1906 г., № 190, с. 3.

² Алиева С.И. Татары в Азербайджане в начале XX века (до 1917 года) / Научное наследие и общественная деятельность братьев Максуди. Материалы Международной научной конференции, приуроченной к 150-летию А.Максуди и 140-летию С.Максуди (Казань, 7 декабря 2018 г.). Казань, 2019, с. 259-260.

sov-Daşkov nəinki onun kənarlaşdırılması xahişlərini qətiyyətlə rədd edirdi, hətta Azərbaycan ictimaiyyətinin göstərdiyi faktlar üzrə araşdırma aparılması barədə sərəncam da vermirdi. Sankt-Peterburqa çatdırdığı məlumatında o, V.N.Qoloşapovun hərəkətlərini "tamamilə qərəzsiz və mövcud şəraitdə yeganə mümkün olan" addımlar kimi qiymətləndirirdi¹.

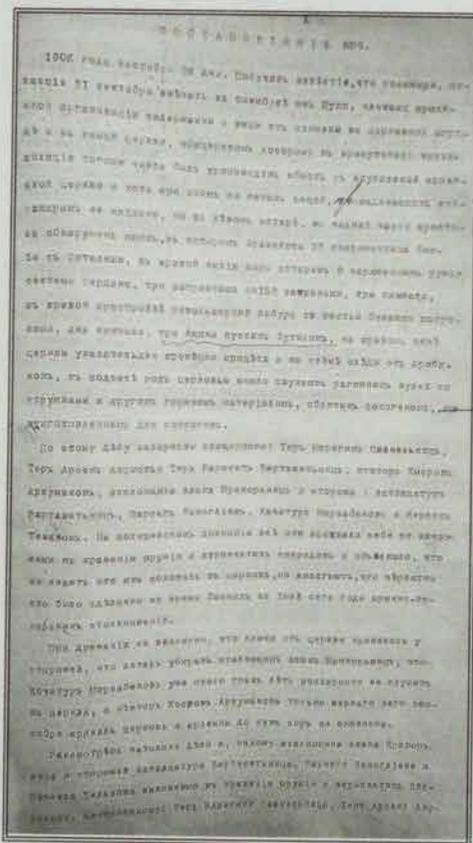
Bununla belə, Şuşa azərbaycanlılarının V.N.Qoloşapovdan narazılığı get-gedə artırdı. Hakim dairələrin fikrincə, müsəlmanların general-qubernatorun ermənipərəst mövqeyinə əminliyi onların sürətlə silahlanmasına, külli miqdarda silah-sursat əldə etməsinə, atış təlimlərini keçirməsinə səbəb olurdu². Buna baxmayaraq, bu fakt, həmçinin azərbaycanlıların general-qubernator haqqında aramsız şikayətləri, nəhayət ki, öz nəticəsini verdi. 1906-cı il avqustun sonunda V.N.Qoloşapov vəzifədən kənarlaşdırıldı və general-mayor A.F.Bauerlə əvəz olundu³.

Bir müddət sonra azərbaycanlıların tapdanmış hüquqlarına görə hökumət məmurlarından intiqam almaq missiyasını öz üzərinə götürmüş "Difai" partiyası tərəfindən 1906-cı ilin noyabrında Tiflisdə V.N.Qoloşapova qarşı sui-qəsd törədildi. V.N.Qoloşapovun kəlləsinə dəyən güllə sağ çənəsindən çıxmış,

¹ Qafqaz canişininin teleqramı (yanvar 1906-cı il) / RFDA: f. 102 OO 1905-ci il, siy. 233 a, iş 1350 h. 68, v. 45.

² Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Qafqaz polisinin rəisinə məktubu (2 avqust 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 170, vv. 4-5.

³ Yelizavetpol quberniyasının keçmiş general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazda işlərin müasir vəziyyəti haqqında qeydləri (23 iyul 1908-ci il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 269, v. 87; "Каспий", 23 августа 1906 г., № 184, с. 2.

*General-qubernator A.F.Bauerin
Əylisli kilsəsində axtarışın
aparılması haqqında qərarı.
Sentyabr, 1906-cı il*

nəticədə general ağır yaralanmış, lakin sağ qalmışdı¹. Sui-qəsdə törədən "Difai" üzvünün kimliyi ilə bağlı mənbələrdə fərqli məlumatlara rast gəlinir. Belə ki, professor, doktor Xəqani Məmmədov onun Hüseyn, doktor Eldar Əzizov isə Hüsü Əli olduğunu yazırlar² və hər ikisi müvafiq arxiv mənbələrinə istinad edirlər. Bununla belə, arxiv sənədlərinin birində sui-qəsdçinin Seyid Miri olduğu da qeyd edilir³.

Şuşa, Cavanşir, Karyagin və Zəngəzur qəzalarının yeni general-qubernatoru A.F.Bauer bu tə-

yinata qədər Tiflis quberniyasının Qori və Duşet qəzalarının general-qubernatoru olmuşdu və həmin bölgələrdə qayda-qanunun bərpa edilməsi sahəsində təcrübəsi vardı¹. Yeni vəzifəyə başlarkən o, daşnaklara qarşı bəzi tədbirlər görür. 1906-cı il sentyabrın 26-da Şuşada Əylisli kilsəsində axtarış aparılarkən burada 23 hazır bomba ilə dolu yeşik, 2 ədəd Berdan sistemli tüfəng, 152 patronlu 3 patrontaş, 5 xəncər aşkar edildi. Kilsənin sağ pəncərəsində nişangahı yoxlamaq üçün göstərici, divarda isə qırma izləri görsənirdi. Zirzəmidə yanğınlar törətmək üçün xeyli sayda yanacaq materialı gizlədilmişdi. A.F.Bauerin əmri ilə erməni kilsəsinin üç keşişi Yelizavetpol quberniyası ərazisindən çıxarıldı, bir keşiş və üç gözətçi isə üçaylıq həbs cəzası aldılar². General-qubernatorun sərəncamı ilə Əsgəran qalası yaxınlığında Şuşa-Ağdam yolunun bağlanması əsas təşəbbüskarları və rəhbərləri, Şuşa sakinləri G.Şahnazarov və doktor Boqaturov Qafqazdan sürgün edildilər. Onlar 1905-ci il noyabrın 29-da və dekabrın 26-da Şuşanın müsəlman əhalisi üçün ərzaq apararıq karvanın qarət olunmasının əsas təşkilatçıları idilər, başqa quberniyalardan və hətta Türkiyədən dəvət olunan erməni quldurlarının saxlanması məqsədilə Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası əhalisindən yığılan pullara nəzarət edirdilər³.

Azərbaycanlıların da silahı müsadirə edilirdi. Şuşada Əliyevin və Səfərov qardaşlarının karvansarasında

¹ "Каспий", 11 ноября 1906 г., № 243, с. 2, 4.

² Мəmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918-ci illər). Bakı, 1996, s. 93; Əzizov E. "Difai": XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri". Bakı, 2009, s. 130.

³ Cavanşir qəzası 2-ci məntəqəsinin pristavı İsmayıl bəy Qəhrəmanbəyovun dindirilmə protokolu / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 16, v. 52 arx.

¹ "Кавказ", 28 февраля 1905 г., № 48, с. 2.

² Əylisli kilsəsində aparılan axtarış haqqında məlumatlar (sentyabr 1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 41, v. 122-122 arx.

³ Qafqaz polisi rəisinin Qafqazda siyasi və inqilabi hərəkət haqqında məlumatları (1906-cı il) / ARPIIISSA: f. 276, siy. 8, iş 212, vv. 39-40.

axtarış zamanı tufənglər, tapançalar, patronlar, hazır qumbaralar, silah hissələri tapılmışdı¹.

1906-cı il qırğınları nəticəsində Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası tamamilə xarabalığa çevrildi. Hadisələrin şahidlərindən biri Şuşada gördüklərini belə təsvir edirdi: *"Şəhərin ən yaxşı hissəsi yanıb. Gözəl daş evlər, küçələr boyu uzanan varlı dükanlar amansız alovun qurbanı olub və çətin ki, Qarabağın əvvəllər məşhur olan bu paytaxtı özünə gələ bilsin. Vəhşi, səbəbsiz ədavət... şəhəri kədərli qəbiristanlığa çevirib. Sakinlərin əsəbləri son həddə çatıb, onların rifahı tamam pozulub və həyat tüstülənən vulkan kimidir – sanki bu dəqiqə püskürəcək və hər şeyi, hər kəsi məhv edəcək..."*²

Yelizavetpol quberniyasının digər bölgələrində olduğu kimi, Şuşada da qırğın 1906-cı ilin sonuna doğru səngiməyə başladı. Millətlərarası münaqişədə iştiraka görə çoxlu insan məsuliyyətə cəlb olundu. Təkcə 1906-cı il yanvarın 30-dan mayın 3-dək Arxangelsk və Tobolsk quberniyalarına 2 erməni və 2 azərbaycanlı sürgün edildi, hərbi vəziyyət dövründə 11 nəfərə (hamısı erməni idi) Yelizavetpol quberniyası hüdüdlərində yaşamaq qadağan olundu. Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa, Zəngəzur həbsxanalarında 112 nəfər cəza çəkirdi, onlardan 78-i azərbaycanlı idi³. Şübhəsiz ki, bütün bunlar günahkarların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onları ciddi cəzalandıran yeni general-qubernatorun qətiyyətli mövqeyinin göstəricisi idi. General A.F.Bauerin idarə etdiyi qəzalarda vəziyyətə dair baxışları da obyektivliyi ilə seçilirdi. O, canişinə gön-

dərdiyi raportların birində (8 sentyabr 1906-cı il) yazırdı: *"...qəzalarda fəaliyyət göstərən inqilabi təşkilatlar, xüsusilə erməni "Daşnaksutyun"u o qədər ciddi qüvvədir ki, onlarla hesablaşmaq olmur, ələlxüsus, bir çox hallarda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qırğınların başlanması "Daşnaksutyun"un yerli erməni əhalisinə təzyiqi ilə izah olunur. Tam əminliklə ehtimal edirəm ki, bu gizli inqilabi təşkilatların gücü qırılmayınca, hər iki münaqişə tərəfi arasında möhkəm sülhün bərqərar edilməsi mümkün olmayacaq"*¹. A.F.Bauerin ermənilərin özbaşınalığı haqqında məruzələri İ.İ.Vorontsov-Daşkova da təsir göstərdi, belə ki, daxili işlər nazirinin adına göndərdiyi teleqramda o, *"son vaxtlar daşnakların Şuşada fəaliyyəti ilə əlaqədar"* Yelizavetpol quberniyasında jandarm nəzarətinin gücləndirilməsini xahiş edirdi².

Beləliklə, təxminən ilyarım ərzində Yelizavetpol quberniyasında misli görünməmiş millətlərarası münaqişə tüğyan etdi. Demək olar ki, quberniyanın bütün qəzalarında miqyasına görə əsl müharibə adlandırıla bilən, artilleriyanın tətbiqi, ərazilərin tutulması, bütöv yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsi ilə müşayiət olunan erməni-azərbaycanlı toqquşmaları baş verdi. Əgər Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda qırğınlar əsasən qarşılıqlı qətlər, evlərin, dükan-bazarların, neft mədənlərinin yandırılması ilə müşayiət olunurdusa, Yelizavetpol quberniyasında qırğınlar nəinki daha uzunmüddətli, həm də daha amansız xarakter alırdı. 1905-ci ilin ya-

¹ Şuşada aparılan axtarışlar haqqında məlumat (sentyabr 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 8, v. 32.

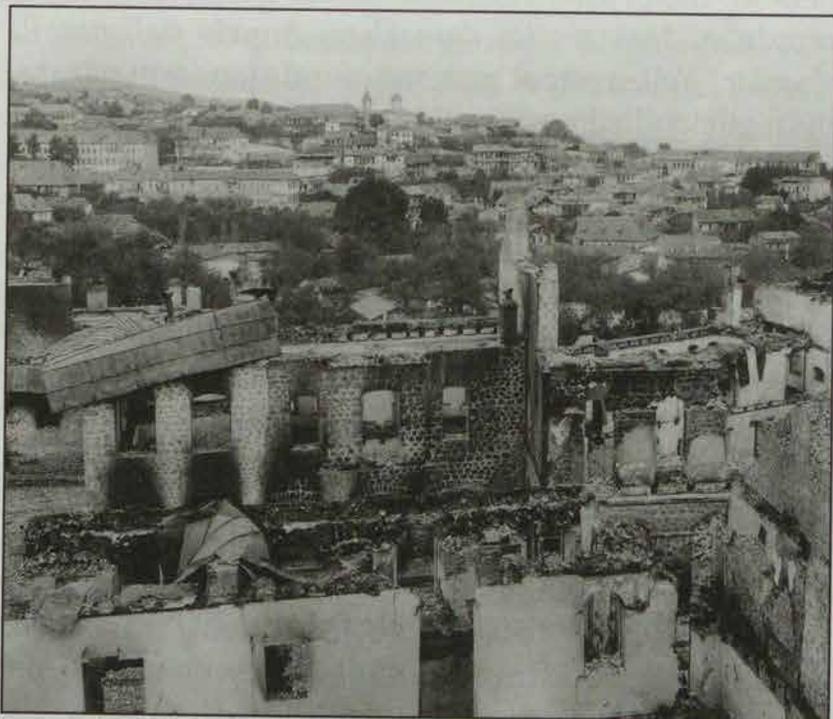
² Вадин В. Göst. əsəri, s. 11-12.

³ GMDTA: f. 83, siy. 1, iş 303, vv. 6-8 arx.

¹ Şuşa, Karyagin, Zəngəzur və Cavanşir qəzalarının müvəqqəti general-qubernatorunun Qafqaz canişininə raportu (8 sentyabr 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 22, v. 2.

² Qafqaz canişininin daxili işlər nazirinə teleqramı (20 sentyabr 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 27, iş 22, v. 3.

yından 1906-cı ilin sonuna qədər, kiçik fasilələrlə Yelizavetpol quberniyası, xüsusilə Qarabağ və Zəngəzur bölgələri daşnakların Azərbaycan əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi terrorun poliqonuna çevrildi. Məhz burada ermənilər ilk dəfə olaraq yerli administrasiyanın dəstəyini qazandılar – bəzi rus məmurları ermənilərin törətdiyi kütləvi qətlərə və qırğınlara göz yumur, bəzən isə onlara bu cinayətlərin törədilməsində kömək edirdilər. Bu amil Azərbaycan cəmiyyətindəki baxışların transformasiyasına təsir edərək, onun hökumətə əvvəlki loyallığının dəyişməsinə səbəb oldu.

Erməni-azərbaycanlı qırğınları zamanı dağıdılmış Şuşa

V Fəsil. Qırğınlar vaxtı zərər çəkən müsəlmanlara yardımın təşkili

1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınları Qarabağın və Zəngəzurun iqtisadi həyatına, əhalinin güzəranına ağır zərbə vurdu. Əsasən kənd təsərrüfatı rayonları olan Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl (Karyagin), Zəngəzur qəzalarında 1905-ci ilin payızı və 1906-cı ilin yazında torpaqlar əkilib-becərilmədi. Qarşılıqlı hücumlar, yanğınlar, talanlar əhalini təsərrüfatla məşğul olmağa qoymurdu, torpaqlar, bağlar baxımsız qalır, mal-qara tələf olurdu. Tədqiqatçı S.Zavaryanın yazdığı kimi, *"əkinçi xışı qoyub silaha sarıldı, çoban mal-qara otarmaq əvəzinə döyüş mövqeyində dayanırdı, qadın təsərrüfatı qoyub, döyüşənlərə yemək və patron daşımaqla məşğul idi... Nəinki "yad" rayonlarda torpaqların icarəsi haqda söhbət gedə bilərdi, hətta erməni atəş altında olan torpaq sahəsinin becərilməsi barədə düşüncə bilməzdi. Azərbaycanlı "neytral zona"nı keçməyə cürət etmirdi, doğulduğu və onilliklər ərzində yaşadığı yerlərdə işləyə bilmirdi"*¹. Azərbaycan və erməni əhalisinin qonşu yaşadığı bütün kəndlərdə torpağın əkilib becərilməsi ya tam dayandırılmış, ya da xeyli azalmışdı. Əkin sahələri 1/3-ə qədər azalmış, 100 min tonadək məhsul yığılmamış qalmışdı².

Millətlərarası toqquşmalar əkinçiliklə yanaşı bağçılığa da ciddi zərər vurmuşdu. Şərabçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olan Ağdamda əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus on min hektar üzüm və tut bağları vardı. Üzümün demək olar ki, hamısı erməni

¹ Заварян С. Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907, с. 20.

² Yenə orada, s. IX.

sahibkarlarının zavodlarında buraxılan spirtin və şərəbin istehsalına gedirdi. Qırğınlar vaxtı bu zavodların hamısı yandırılmış, şərəb, araq və konyak istehsalı isə tamamilə dayandırılmışdı¹. Müsəlmanların əksəriyyəti üzümü ermənilərə satmaqdan imtina etdiyindən məhsul bağlarda məhv olurdu.

Əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də silahlanmaya külli miqdarda vəsaitin xərclənməsi olmuşdu. Ermənilər və azərbaycanlılar mal-qaralarını satır, borca girir, silah alırdılar. Vuruşan tərəflər silahlanmaya 3-3,5 mln. rubl xərcləmişdilər ki, bu da əhalinin bütün daşınan əmlakının 1/6-nə bərabər idi².

İqtisadi həyatda baş verən tənəzzül dövlət vergilərinin toplanmasına da təsirsiz ötüşmədi. Zəngəzur qəzasında ticarət-sənaye müəssisələrindən 1904-cü ildə 12 min rubl vergi yığılmışdırsa, 1905-ci ildə bu göstərici 9,7 min rubla, 1906-cı ildə 7 min rubla düşmüşdü. Zəngəzurdakı müəssisələrin dövryyəsinə gəldikdə isə 1904-cü ildə bu rəqəm 1,2 mln, 1905-ci ildə 980 min, 1906-cı ildə isə 750 min rubla bərabər idi³.

Şuşa qəzasında vergi toplanması 1905-ci ildəki 7,6 min rubldan 1906-cı ildə 3,6 min rubla düşmüşdü və beləliklə, Qarabağın ən zəngin bölgəsinin ümumi ticarət-sənaye balansı 3,8 mln rubldan 1,5 mln rubla qədər azalmışdı. 1905-ci ildə Şuşa qəzasında işləyən 624 sənaye müəssisəsindən yalnız 334-ü fəaliyyət göstərirdi, spirt istehsal edən zavodlar, ipək fabrikləri, iri ma-

nufakturalar, yəni iqtisadi cəhətdən ən çox əhəmiyyət daşıyan müəssisələr ya dağıdılmış, ya da işini dayandırmışdı¹.

Mənbələrdə münaqişə tərəflərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda maddi itkiləri haqqında məlumatlar qalmadığından rəqəmlər zərər çəkmiş əhali haqqında yalnız ümumi informasiyanı əks etdirir. Lakin erməni müəlliflərinin özlərinin də etirafına görə, təkcə ermənilər deyil, azərbaycanlılar da ciddi ziyan çəkmişdilər və bəzi hallarda bu ziyan ermənilərindən daha çox idi. Belə ki, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl (Karyagin) və Zəngəzur qəzalarının kəndlərində 17550 erməni və 20586 azərbaycanlı tamamilə müflis olmuş, hər şeylərini itirmişdilər. Kənd əhalisi ilə yanaşı bütün Qarabağda əmlakını itirən və müflis olanların sayı 42836 nəfərə çatırdı, onlardan 21250-si ermənilər, 21586-sı azərbaycanlılar idi. Əhalisi 158,5 min nəfər (1897-ci il siyahıya alınmasına görə) olan 257 erməni kəndindən 45 kənd və 21250 nəfər (bütün əhalinin 13,5 %-i) zərərçəkmiş sayılırdı. Əhalisi 227,7 min nəfər olan 789 Azərbaycan kəndindən isə 78 kənd və 21586 nəfər (bütün əhalinin 9,4 %-i) zərər çəkmişdi². Rus məmurlarının hazırladıkları statistik məlumatlarda isə ən çox ziyan çəkən kəndlərin sayı aşağıdakı kimi verilmişdi: Zəngəzur qəzasında – 49, Cavanşir qəzasında – 26, Şuşa qəzasında – 17, Karyagin qəzasında – 1 kənd³. Həmin kəndlərin

¹ Заварян С. Göst. əsəri, s. 33.

² Yenə orada, s. 61-62.

³ 1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı toqquşmaları vaxtı zərər çəkmiş Yelizavetpol quberniyasının və İrəvan quberniyasının 4 qəzasının kənd əhalisinə xəzinədən vəsaitin verilməsi haqqında yazışmadan çıxarış (1907-ci il) / RDTA: f. 1291, siy. 50, iş 29, v. 83.

¹ Л.К. Экономические последствия армяно-татарских столкновений / "Каспий", 1 января 1906 г., № 1, с. 3.

² Заварян С. Göst. əsəri, s. 25.

³ Yenə orada, s. 33.

əhalisinə 418220 rubl hökumət yardımının ayrılması nəzərdə tutulsa da, sonda Maliyyə Nazirliyi bundan imtina etdi və vəsaitin verilməməsini onunla əsaslandırdı ki, Qarabağdakı kəndlər inkişaf etmiş təsərrüfat mərkəzləri olmadığı üçün onların bərpasının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi məqsədəuyğun deyil¹.

Erməni terrorunun qurbanı olmuş Qarabağ və Zəngəzur azərbaycanlılarının üzləşdiyi humanitar faciə həm 1905-1906-cı illərdə, həm də münaqişə bitəndən sonra Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biri idi. Evləri, təsərrüfatları dağıdılmış, doğma yurdlarından didərgin düşmüş, hökumət administrasiyasının laqeyd münasibəti ilə üz-üzə qalmış minlərlə insan dözülməz şəraitdə yaşamağa məhkum olunmuşdular. Yandırılmış kəndlər, qaçqınlar, aclıq, səfalət – bütün bunları təsvir edən mətbuat yazırdı: “Cümləyə məlumdur ki, Qarabağ mahalında Şuşa uyezdində [qəzasında – F.C.] neçə müsəlman kəndləri keçən erməni-müsəlman davasında talan, qarət olub və əhalisi pərakəndə oldu. Əgər oturub o biçarələrin əhvalatını yazasan, böylə zənn edirəm ki, yazmaq ilə və yainki nəql etmək ilə onu o halətdə yetirmək olmaz... Kiminin evi yanib, kiminin malı gedib, kiminin evi, malı getməkdən başqa sahibi tələf olub... Bir də görürsən, bir arabada neçə arvad, uşaq köç edib gedirlər və bir qoca arvad arabanın qabağında beli bükülmüş, başı ağarmış, ayağı yalın, çox qəmgin, libası para-para bir neçə büzü [keçi – F.C.] sürüyür. Sual etdikdə bəs bunların kişi-

si hanı, cavabında o binəva arvad ağlamaqdan şəfağı itmiş gözlərindən bir çift gilə yaş qurumuş üzündən axıdıb, sonra bir ah çəkib dübarə üzünə baxıb oturur. Amma o baxmaqda bir öylə əsər var ki, sənin də gözün biixtiyar yaş ilə dolur. Guya bir o qədər arvad-uşağın bisahib qalmağına sən səbəb olmusan. Soruşursan bəs bunlar hara gedir. Deyirlər ki, bunlar barışıq olmağa görə qayıdırlar öz kəndlərinə. Hərçənd kənddə bir ev qalmayıb...”¹

Azərbaycan əhalisinin düçar olduğu fəlakət Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə yardımın təşkilinə, ianə toplama kampaniyasına təkan verdi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarından Azərbaycanda geniş yayılmış xeyriyyəçilik milli qırğınlar vaxtı daha geniş miqyas aldı. Məhz bu dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradıldı. 1905-ci ilin oktyabrında Qafqaz canişini onun nizamnaməsini təsdiq etdi. Cəmiyyətin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, üzvləri isə milli ziyalıların və sahibkarların ən tanınmış nümayəndələri – Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov və b. idi. Bakı Müsəlman

“İrşad” qəzetində dərc olunmuş “Qarabağ möhtəclarına” məqaləsi

¹ 1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı toqquşmaları vaxtı zərər çəkmiş Yelizavetpol quberniyasının və İrəvan quberniyasının 4 qəzasının kənd əhalisinə xəzinədən vəsaitin verilməsi haqqında yazışmadan çıxarış (1907-ci il) / RDTA: f. 1291, siy. 50, iş 29, v. 83 arx.

¹ Evi dağılanların halı / “İrşad”, 18 aprel 1906-cı il, № 92, s. 2.

Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyətinin ilk ayları Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarında erməni terrorunun geniş vüsət aldığı dövrə təsadüf etmişdi. Azərbaycan əhalisi ərzağa, isti geyimə, oduna kəskin ehtiyac duyurdu. 1905-ci il dekabrın 29-da Bakı zənginlərinin və ziyalılarının sahibkar və xeyriyyəçi İsmayıl bəy Səfərəliyevin evində keçirilən yığıncağında ianələrin toplanması üçün abunə yazılışı elan edildi. Həmin iclasda H.Z.Tağıyev 5 min, Hacıbaba Haşımov 1 min, Abbasqulu Rzayev 500, Məmmədsadıx Həsənov 300 rubl, digər iştirakçılar 25-300 rubl arası ianə etmişdilər¹.

1906-cı ilin əvvəllərində Qarabağda və Zəngəzurda erməni-azərbaycanlı davasının şiddətlənməsi bu bölgələrin müsəlman əhalisinin üzləşdiyi humanitar problemlərə diqqəti daha da artırdı. Həmin günlərdə "İrşad" qəzeti həmvətənlərə müraciət edərək yazırdı: *"Təzə il Qarabağ cəmaəti üçün böyük müsibət və qəza ilə açıldı. Minlərcə övrətlər, uşaqlar, qızlar və oğlanlar ac qalib uca dağ üstündə soyuqdan və aclıqdan tələf olurlar... Qarabağın ovzası [vəziyyəti – F.C.] çox təhlükəli ovzadır. Gərək nə cür olsa kömək etmək və orada acından, suzundan ölən qardaşlarımızın və bacılarımızın dadına yetişək. Hər bir müsəlmanın bu barədə təklifi mühümdür. Hər cür ianə bu yolda vacibdir..."*²

Qəzetin elə həmin nömrəsində "Qarabağ möhtaclarına" sərlövhəli xəbərdə Bakıda Qarabağın azərbaycanlı əhalisi üçün toplanan ianələr haqqında ilk hesabat təqdim olunmuşdu. İanə verənlər arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, mühəndis Fətulla Rüstəmbə-

yov, həmçinin Bakıda yaşayan, əslən Qarabağdan olan ziyalılar – Əhməd bəy Ağaoğlu, Lütfəli bəy Behbudov, Behbud ağa Cavanşir, Nəcəf bəy Vəzirov, Bəhram bəy Axundov və b. vardı. Cəmi 425 rubl toplanmışdı. İanənin ən böyük məbləği 52 rubl, ən kiçiyi isə 1 rubl idi¹.

1906-cı il yanvarın 3-də Şəhər dumasının binasında Bakının müsəlman ziyalılarının və ictimai xadimlərinin toplantısı keçirildi. Toplantı iştirakçıları canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkova və Yelizavetpol general-qubernatoru V.S.Takayşviliyə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərməyi qərar verdilər: *"Bakıda müsəlman cəmaəti Qarabağ əhvalatını eşidib artıq həyəcana gəlib. Buraya gələn xəbərlərə görə Şişədə müsəlmanların əlaqəsi cəmi aləm ilə kəsilib. Şəhər heç bir sursat deyilən ləvazimatı görmür. Erməni dəstələri Əsgəranı tutub şəhərə bir şeyi qoymurlar girsin. Şəhərdə müsəlmanlar aclıqdan tələf olurlar. Çox artıq israr ilə təvəqqe edirik ki, bu barədə etdiyiniz binagüzarlıqdan və bizim müsəlman qardaşlarımızın aclıqdan və mühasirədən azad olmağı üçün dəvət etdiyiniz tədbirləri biza xəbər vermək ilə bizləri sakit və rahat edəsiniz. Öz tərəfindən borc bilirəm ərz edəm ki, Şişə əhvalatı Bakı cəmaətini artıq dərəcədə təşvişə götürüb və ancaq sizdən tezlik ilə gələn və müsəlmanların xilas olmaq müjdəsini verən xəbərlər Bakı cəmaətini sakit və rahat edə bilir"*². Göründüyü kimi, Qarabağdakı soydaşlarının ağır durumu müsəlmanları təkcə ianələr toplamağa səfərbər etmədi, həmçinin erməni terroruna məruz qalan dinc əhalinin müdafiəsi üçün əməli tədbirlər görülməsi xahişi ilə hökumət qurumları qarşısında məsələ qaldırmağa vadar etdi. Şəhər

¹ Qarabağ möhtaclarına / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 2.

² Badikubə cəmaətinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14, s. 1.

¹ "Каспий", 31 декабря 1905 г., № 245, с. 3.

² Qarabağın haləti / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 1.

Karim bəy Mehmandarov
(1854-1929)

dumasında keçirilən həmin iclasda toplaşanlar "Şuşada acılıqdan həlak olan müsəlmanlara nə cür kömək etmək barəsində müzakirə etdilər"¹. Qərara alındı ki, Şuşadakı vəziyyəti yerindəcə öyrənmək üçün Ağdama iki mütəbər şəxs ezam edilsin, təcili olaraq Qarabağ camaatına 3 min rubl pul, 400 kisə un, 40 pud [1 pud = 16,38 kq] qənd, eləcə də neft, düyü, şam, çay və digər ərzaq və ləvazimat göndərsin. Bu yardımın davamlı olması qərara alındı. Qarabağa göndəriləcək bu ilk irimiqyaslı yardım haqqında "İrşad" qəzeti yazırdı: "Afərin, səd afərin Bakı müsəlmanlarının böylə həmd və qeyratlarına. Milliyyət, insaniyyət ancaq pis gündə, bədbəxtlikdə zühur edir; və o millət ki, özü uzaqda olan və müsibətdə qalan millətinin qeydinə qala, əsla qət olmaz"².

Qırğınlar vaxtı yaralanan müsəlmanlara kömək də diqqət mərkəzində idi. Bu problem Şuşada daha mürəkkəb xarakter almışdı, çünki şəhər xəstəxanası erməni məhəlləsində yerləşirdi, azərbaycanlıların isə orada müalicə alması mümkünsüz idi. 1905-ci il avqust qırğınlarından sonra qısa müddət ərzində şuşalı həkim Karim bəy Mehmandarovun səyi ilə müsəlman hissəsində ambulatoriyalı xəstəxana quruldu və azərbay-

canlı yaralılar orada müalicə almağa başladılar. Lakin 1906-cı ildəki qırğınların daha miqyaslı olması və yaralıların sayının artması ilə əlaqədar xəstəxananın saxlanılmasına maddi kömək lazım idi. Bunun üçün doktor K.Mehmandarov "İrşad" qəzetinə teleqram vuraraq "müsəlmanların diqqətini bu yerlərin naəlac halına cəlb edir" və onlardan xəstəxanaya pul, tibbi, cərrahi alətlər, dərman ilə yardım göstərməyi xahiş edirdi¹. Kərim bəyin 1906-cı ilin sentyabrında "Kaspi" qəzetində belə bir hesabatı dərc edilmişdi: avqustun 15-dən 31-dək Şuşa müsəlmanlarına Nuxadan, Qazaxdan, Tiflisdən, Bakıdan, Salyandan, Vladıqafqazdan 1927 rubl 45 qəpik ianə daxil olub. Xəstəxananın açılmasından keçən müddət ərzində 6135 rubl 36 qəpik pul və 190 rublluq sargı materialı ianə edilib. Xəstəxanaya 33 nəfər ağır yaralı qəbul olunub, onlardan 23-ü sağalıb. Ambulator şəraitdə 100 nəfərdən çox yaralı müalicə alırdı, ölüm halları qeydə alınmamışdı. Ehtiyacı olanlara 2379 rubl məbləğində maddi yardım (pul, un, geyim və s. ilə) göstərilmişdi².

Qarabağ müsəlmanlarına ianə toplanılması məqsədilə müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi. Belə ki, Bakıdakı Tağıyev teatrında təşkil olunan müsəlman truppasının tamaşalarından, ədəbi-musiqili axşamlardan toplanan vəsait zərərçəkmişlər üçün göndərilirdi³. Həmvətənlərinin başına gələn faciə sırası azərbaycanlıları da birləşdirmişdi. "Kaspi" qəzetinin səhifələrində müxtəlif şəhər və kəndlərin sakinlərinin millətlərarası

¹ "İrşad", 24 iyul 1906-cı il, № 173, s. 1.

² Пожертвования / "Каспий", 10 сентября 1906 г., № 194, с. 3.

³ "Баку", 10 августа 1906 г., № 173; 15 августа 1906 г., № 177; 6 сентября 1906 г., № 190 и др.

¹ Badikubə cəmətinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14, s. 1.

² Yenə orada.

qırğınların qurbanları üçün ianə toplaması haqqında elanlar dərc olunurdu¹.

Lakin ayrı-ayrı yığıncaqlarda, tamaşalarda, xeyriyyə axşamlarında toplanan ianələr Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin ehtiyaclarının çox cüzi hissəsini ödəmək iqtidarında idi və bu işin daha mütəşəkkil aparılmasına ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri H.Z.Tağıyev Bakının general-qubernatoru S.A.Fadəyevə müraciət edərək Şuşa, Zəngəzur və digər qəzaların müsəlmanları üçün ianələrin toplanmasına icazə verilməsini xahiş etmişdi.² Digər müraciətdə isə Yelizavetpol quberniyasının hər bir qəzasının ehtiyaclarını müəyyənləşdirəcək xüsusi komitənin yaradılması üçün Bakının nüfuzlu müsəlman xadimlərinin toplantısının keçirilməsinə icazə istənirdi.³ H.Z.Tağıyevin xahişi müsbət qarşılanmışdı.

1906-cı il noyabrın sonunda Bakıda H.Z.Tağıyevin sədrliyi ilə Yelizavetpol Quberniyasının Aclıq Keçirən Müsəlmanlarına İanələr üzrə Mərkəzi Komitə təşkil olundu. Onun tərkibinə Azərbaycan cəmiyyətinin ən nüfuzlu və tanınmış simaları – Əhməd bəy Ağaoğlu, İsa bəy və Əjdər bəy Aşurbəyovlar, Əsədulla Əhmədov (komitənin xəzinədarı), Murtuza Muxtarov, Hacı Yusif Dadaşov, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Qara bəy Qarabəyov, Behbud ağa Cavanşir, Məmməd həsən Hacınski, Həsənağa Həsənov və b. daxil idilər.⁴ Ko-

¹ "Каспий", 10 августа 1906 г., № 173, с. 3; 15 августа 1906 г., № 177, с. 3; 6 декабря 1906 г., № 261, с. 3 и др.

² "Каспий", 16 ноября 1906 г., № 246, с. 3.

³ "Каспий", 21 ноября 1906 г., № 250, с. 3.

⁴ Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2; "Каспий", 29 ноября 1906 г., № 256, с. 3.

mitənin noyabrın 26-da şəhər dumasının binasında keçirilən iclasında bir sıra mühüm qərarlar qəbul edildi. İlk növbədə H.Z.Tağıyevin adından Qarabağın bütün mühüm nöqtələrinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərilməsi qərara alındı: "Aranızda zühura gəlmiş və erməni-müsəlman hadisatından nəşət etmiş [yaranmış – F.C.] məhalik [təhlükələr – F.C.] və aclıq xəbərləri gəlib Bakıda sakin müsəlman qardaşlarınızın qəm və yasına və qeyratkeşliyinə səbəb oldu. Böyük bir şurada qət olundu ki, fəvvrən [dərhal – F.C.] ianə cəm etməyə şüru olunsun [başlanılsın – F.C.]. Bu məqsədlə xüsusi bir komitə təşkil olunub, təvəqqe edirəm ki, əhaliyə təskinlik verib xatircəm edəsiniz ki, tezliklə ianə gələcək. Sədri-komitəyi-ianə Tağıyev."¹

Bundan başqa iclasda həmçinin qərara alındı:

- Ə.Ağaoğlu, M.Hacınski, Q.Qarabəyov, İ.Aşurbəyov, H.Həsənov komitənin nizamnaməsini və təlimatnaməsini hazırlasınlar;

- pul və əşya şəklində ianələr H.Z.Tağıyevin kontorunda, "İrşad" və "Kaspi" qəzetlərinin redaksiyalarında yığılsın;

- Qafqaz canişini vasitəsilə yollar nazirindən xahiş olunsun ki, ianələri ünvana çatdırmaq üçün komitənin ixtiyarına 25 vaqon verilsin;

- komitənin yerli şöbələrini yaratmaq və ianə toplamaq üçün üzvlərdən Ə.Ağaoğlu və Ağa Abbas Hacıyev Cənubi və Şimali Qafqaz şəhərlərinə, Həşim bəy Vəzirov isə Aşqabada və Xorasana ezam olunsunlar, Ə.Aşurbəyov isə Bakıtrafi kəndlərdə şöbələr təşkil etsin;

- üzvlərdən İ.Aşurbəyov, B.Cavanşir, Lütfəli bəy Behbudov və Muxtar bəy Qarabağa göndərilənlər,

¹ Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.

orada lazım olan yerlərdə ianələri paylaşdırmaq üçün komissiyalar təşkil etsinlər;

- Tiflis, Vladiqafqaz və Aşqabada nüfuzlu müsəlman ictimai xadimlərinə məktublar göndərilsin və onlardan ianə toplanılmasında iştirak etmələri xahiş olunsun.¹

Göründüyü kimi, İanə Komitəsinin 1906-cı il 26 noyabr tarixli iclası bir tərəfdən Qarabağ üçün ianə toplanmasının mərkəzləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu, digər tərəfdən isə Bakının müsəlman cəmiyyətinin birliyini, mütəşəkkilliyini nümayiş etdirdi.

Qarabağ üçün yardımın nə qədər zəruri olduğunu və bu məqsədlə hamının var-gücü ilə çalışmasının vacibliyini qeyd edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: "Şimdi ya məşərülislam [islam camaatı – F.C.]! Mədəd [kömək – F.C.] və həmiyyət [qeyrət – F.C.] vaxtıdır! Dinimizin əsası öz qardaşlarımıza köməkdir! Quranın hər surəsi, hər səhifəsi "Allah yəamuru bil-ədl, vəl ihsan" ["Allah sizə ədaləti və ehsanı [yaxşılıq etməyi] buyurur" – F.C.] ayatu fəlah və nəcat [səadət və nicat ayələri – F.C.] ilə doludur. Bir fikir edək. İki yüz minlərcə qardaşlarımız nədən ötrü o qarlı dağların, o buz tutmuş dərələrin aralarında ac, susuz, çıl-

paq, evsiz, məskənsiz, düçari- dərd olmuşlar? Cümləsi hifz-i millət [milləti qoruma – F.C.] yolunda ölməyib? Bəs nə rəvadır ki, bizim yolumuda canlarından, mallarından, evlərindən, övrət-uşaqlarından keçənlərdən biz bir az ianəni müzayiqa edək [əsirgəyək – F.C.]? Bəs bizim qeyratımız, namusumuz, dinimiz, şanımız nərdə qalır? Bəs biz nə vaxtın müsəlman qardaşlarıyız! Bircə o soyuq dağlarda gəş-tüğüzar edən [gəzib dolanan – F.C.] ac uşaqların, çılpaq övratların, fələkzadə [bədbəxt – F.C.] qocaların halətini mülahizə edək... Qoy hər kəs hər nə bacarar versin. Xəcalət çəkməsin. Bu yolda az-çox yoxdur. Bu yol ehsan yoludur. Verilən nə qədər olursa olsun, fəqət ürəkdən verilmiş olsun. Qoy hər kim libas ilə bacarar libas versin, pul ilə bacarar pul versin, un ilə, buğda ilə bacarar un, buğda versin. Cümləsi lazımdır, cümləsi işə keçər. Lakin Allah xatirəsi üçün hər nə olursa əcalə ilə olsun. Çünki hər işdə olduğu kimi bu işdə də gecikmişik. Ermənilər üç ay bundan əqdəm bu işlərin qeydinə qalib, lazım olan əqdamatı [addımları – F.C.] əmələ gətirib, ianələr cəmi edib, sursatlar yığıb öz qardaşlarını mürəffəhülhal [ehtiyacsız keçinən, yaşayışı gen-bol olan – F.C.] etmişlər. Biz isə ancaq qış düşdükdə fəlakət və zillətin son həddə çatdığından sonra bu fikrə düşmüşük. Lakin əgər əcalə edib hümmət və qeyratımızı fəvri [dərhal – F.C.] etsək, çox yaralara məlhəm qoyub, çox canları fəlakətdən, acılıqdan xilas edəriz."¹

Ə.Ağaoğlu özünə məxsus kəskin, iti qələmi ilə həmvətənlərinin ağır günündə yaxasını kənara çəkən, milli məsələdə laqeydlik nümayiş etdirən müsəlman varlılarına xitab edərək yazırdı: "Ey milyonları sandıqlara yığıb qeyrət və hümmətdən bərk-bərk saxlayan əgriyalar [dövlətçilər – F.C.]! Qorxun Allahın qəzəbindən,

"İrşad" qəzetində dərc olunmuş "İanə komitəsi" məqaləsi

¹ Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.

¹ Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.

peyğəmbərin nifrinindən və millətin qəzəbindən. O gündən ki, bu millət sizin buxl [simiclik – F.C.] və dənaətinizdən [alçaqlığınızdan – F.C.] təngə gəlib, axırda millətə borclu olduğunuz yüz minlərcə zəkati, xümsi zor ilə sizdən ala. Məgər Allah Taala həzrətləri bu zəkati millətin möhtacları, fəqirləri, miskinləri üçün təyin etməyib? Məgər siz millətə borclu deyilsiniz?! Xatircəm olun! Axirətə, peyğəmbərin hüzuruna bir xəcalətdən, rəzalətdən savayı bir şey aparmayacaqsınız!.. Nə üçün beş gün ömürdən istifadə edib, Allahın sizə ata etdiyi nemətlər ilə Allahın rizasını, peyğəmbərin xoşnudluğunu [xoşbəxtliyini – F.C.], insanların duasını qazanmayırsınız? Məgər bu qədər düçari-fəlakət və zillət olan müsəlmanlar sizin millətinizin, evlərinizin, paroxodlarınızın, pullarınızın mühafizəsi üçün ölməyiblər?"¹

Komitənin yaranmasından sonra keçən qısa müddət ərzində onun Cəbrayıl, Yelizavetpolda, Nuxada yerli şöbələri təşkil olundu. Bu şöbələrin vəzifəsi ianələr haqqında xahişnamələri toplamaq və Bakıdakı Mərkəzi Komitəyə göndərmək idi. Yelizavetpolda yaradılan yerli şöbənin (mənbələrdə bəzən onun adı "Yelizavetpol komitəsi" kimi də verilirdi) tərkibinə axund Məhəmməd Pişnamazzadə, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Adil xan Ziyadxanov, şəhər başçısı Əsgər bəy Adıgözəlov, Ələkbər bəy Xasməmmədov və b. daxil idi².

1906-cı ilin sonunda Şimali Qafqazda səfərdə olan Ə. Ağaoğlunun fəaliyyəti nəticəsində Vladıqafqazda və Xasavyurtda İanə Komitəsinin şöbələri yaradıldı. Vladıqafqaz komitəsinə şəhər başçısı doktor M.M. Dalqat, generallar T-B-K. Dudarov, X.A. Tuqanov, C.K. Kudenetov, polkovnik F.D. Qusov, knyazlar T.K. Alxazov

və X. Usmiyev, vəkillər C.T. Şanayev və B. Dalqat, Xasavyurt komitəsinə isə knyazlar B. və S. Qaplanovlar və Usmiyev daxil idilər. Bundan başqa Vladıqafqazda şahzadə Aliyə Qacarın sədrliyi ilə yaradılan müsəlman qadın komitəsinə generallar T-B-K. Dudarovun, X.A. Tuqanovun xanımları və qızları, general C.K. Kudenetovun xanımı, knyaz Usmiyevin xanımı, xanzadə Naxçıvanskaya, Nisə xanım Qaffari və b. daxil idilər.¹ Ə. Ağaoğlu Vladıqafqaz və Xasavyurt səfəri barədə yazdığı hesabat xarakterli məqaləsində bildirirdi ki, "...qardaşlarımız da can-dil ilə öz Zaqafqaziya qardaşlarına məqdur [mümkün olan – F.C.] kömək etməyi öhdələrinə aldılar və Bakıdan bu barədə dəstürüləmə [təlimat – F.C.] və icazənamə yetişən kimi işə şüru edib [başlayıb – F.C.] kəndlərdən ianə toplamağa vəd etdilər."² Vladıqafqazda və Xasavyurtda İanə Komitəsinin şöbələrinin təşkil olunması və ianələrin yığılması işinə verilən dəstək Şimali Qafqaz əsilzadələrinin Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlarla həmrəyliyinin bariz nümunəsi idi. Qeyd edək ki, H.Z. Tağıyevin Şimali Qafqazda ianə toplamaq haqqında vəsatətinə Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkov tərəfindən müsbət cavab alınmışdı³.

H.Z. Tağıyevin adına başqa ünvanlardan da ianələr göndərilirdi. Belə ki, Qafqaz canişininin gəlini qrafinya V.D. Vorontsova-Daşkova Zəngəzur qəzasında aclıqdan əziyyət çəkənlərin nəfinə xeyriyyə ziyafəti təşkil etmişdi və burada yığılan 3500 rublu H.Z. Tağıyevə

¹ "Каспий", 8 декабря 1906 г., № 263, с. 3.

² Ağayev Ə. Mənim səyahətim / "İrşad", 10 dekabr 1906-cı il, № 282, s. 1.

³ "Каспий", 12 декабря 1906 г., № 266, с. 3.

¹ Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.

² "Каспий", 24 декабря 1906 г., № 277, с. 3.

göndərmişdi.¹ Maraqlıdır ki, bu barədə məlumat mətbuatda 1907-ci ilin fevralında dərc olunmuşdu; yəni, göründüyü kimi, erməni-azərbaycanlı münaqişəsi sona çatsa da, onun nəticələri tam aradan qaldırılmamışdı.

Qırğınlardan əziyyət çəkənlərə yardım kampaniyasında Azərbaycan qadınları da fəallıq göstərirdilər. 1906-cı il dekabrın 8-də H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın təşəbbüsü ilə Tağıyevlərin sarayında Bakının əsilzadə xanımlarının iclası keçirildi. Yelizavetpol quberniyasının əhalisinə yardım göstərilməsi məqsədilə təşkil olunmuş bu yığıncaqda Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadənin, sahibkar-xeyriyyəçilər Şəmsi Əsədullayevin, Musa Nağıyevin, İsa bəy Aşurbəyovun, дума üzvləri Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Kamil bəy Səfəraliyevin, Qara bəy Qarabəyovun və b.-nin xanımları iştirak edirdi. Toplaşanlar qarşısında çıxış edən S.Tağıyeva dindəşlara köməyin göstərilməsinin vacibliyini qeyd etməklə bərabər, qadınları xeyriyyə işlərində kişilərdən geri qaldıqlarına görə tənqid etdi. Onun təşəbbüsü ilə Yelizavetpol quberniyasında aclıq keçirənlərə ianə toplamaq üçün müsəlman qadın komitəsinin təşkili qərara alındı².

Beləliklə, Azərbaycan əhalisinin erməni terroru nəticəsində ağır məhrumiyyətlərə düçar olması cəmiyyəti müdafiəsiz qalmış insanlara humanitar yardımın göstərilməsi məqsədilə birləşməyə vadar etdi. Təsadüfi deyil ki, Məhəmmədəmin Rəsulzadə erməni-azərbaycanlı qırğınlarının tariximizdəki yerinə toxunaraq, bu hadisə nəticəsində Azərbaycan millətinin birləşdiyini

¹ "Баку", 9 февраля 1907 г., № 31, с. 4.

² "Баку", 16 декабря 1906 г., № 269, с. 3.

və Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində, 1905-ci ildə və ondan əvvəlki dövrdə olduğu kimi, "başıpozuq və şəkilsiz bir kütlə" olmadığını xüsusi qeyd etmişdi¹.

¹ Resulzade M.E. Kafkasya türkləri. İstanbul, 1993, s. 26.

VI Fəsil. Qarabağ və Zəngəzur hadisələrinin Azərbaycan cəmiyyətində siyasi təşkilatlanma prosesinə təsiri

Millətlərarası toqquşmalar Azərbaycandakı ictimai qüvvələri təkcə zərərçəkənlərə yardım etmək üçün deyil, həmçinin öz millətini daşnakların silahlı hücumlarından qorumaq üçün birləşməyə vadar edirdi. Azərbaycan ziyalıları silahlı özünümüdafiə qüvvələrinə malik olan, erməni terroruna cavab verə bilən siyasi partiyanın yaradılması ideyasını qarşıya məqsəd qoymuşdular. Onlar yaxşı təşkilatlanmış düşmənlə pərakəndə aparılan mübarizənin həmişə sonuncunun xeyrinə başa çatacağını başa düşür və Cənubi Qafqazın bütün erməni əhalisinin kiçik istisnalarla azərbaycanlılara qarşı mübarizədə birləşdiyini nəzərə alırdılar. Bir qədər sonra ermənilərdən müdafiə olunmaq vəzifəsinə Qarabağda və Zəngəzurda azərbaycanlıları bəzi yerli məmurların açıq ermənipərəst mövqeyindən və siyasətindən qorumaq vəzifəsi də əlavə olundu.

Beləliklə, erməni-azərbaycanlı münaqişəsi Azərbaycanda milli siyasi təşkilatların yaranmasına təkan verdi, bunlardan da ən məşhuru məhz 1905-1906-cı illər qırğınlarının təsiri altında meydana gələn "Difai" partiyası idi. "Difai"nin təməli Əhməd bəy Ağaoğlunun 1906-cı ilin yayında Qarabağa səfəri vaxtı qoyulmuşdu. Bu səfər zamanı Əhməd bəy Şuşadakı qanlı hadisələrin nəticələrini əyani şəkildə görmək imkanını əldə etdi. Mətbuatın yazdığına görə, general-qubernator V.N.Qoloşapov onu, Cavad ağa Cavanşiri, knyaz Xasay Usmiyevi və Həşim bəy Vəzirovu vəziyyətlə yerində tanış olmaq və sülh işinə yardım göstərmək

üçün Şuşaya dəvət etmişdi. V.N.Qoloşapov Əsgəranın keçid üçün açıq olması xəbərini verənədək onlar Ağdamda gözləməli olmuşdular¹. 1906-cı il avqustun 22-də Ə.Ağaoğlu və başqaları Şuşaya gəldilər. V.N.Qoloşapov onları şəhər kənarında qarşıladı².

"Kaspi"nin 1 sentyabr 1906-cı il tarixli sayında Ə.Ağaoğlunun Şuşadan göndərdiyi teleqramı dərc olunmuşdu: *"Sülh komissiyası qəzalara baş çəkir, sakinlər sülh istəyir. Ermənilərin barışmaz qrupu buna mane olur, lakin ona qarşı digər erməni qrupu fəaliyyət göstərir və onlar arasında kəskin mübarizə gedir. Hər şeyini itirmiş sakinlər öz yerlərinə qayıtmazlar, sülh mümkün olmayacaq."*³

Ə.Ağaoğlunun Şuşada olması çox vacib işin həyata keçməsinə – erməni terrorunun qarşısını almaq və onu dəstəkləyən hökumət məmurlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün siyasi təşkilatın yaradılmasına təkan verdi. Sonu görünməyən millətlərarası münaqişə Azərbaycan ictimai qüvvələrini millətin mənafeyi naminə birləşməyə stimullaşdırırdı. "Daşnaksutyun" partiyası kimi qüvvəyə malik olan, millətlərarası ədavətə çoxdan hazırlaşan ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar hazırlıqsız idi və əslində terrorla üz-üzə müdafiəsiz qalmışdılar. Əgər hansısa bölgədə hücumları dayandırmaq, təşəbbüsü ələ almaq mümkün olurdusa, bütün bunlar yalnız Azərbaycan özünümüdafiə dəstələrinin qəhrəmanlığı və ya həmin bölgədə erməni hərbi qüvvələrinin zəifliyi nəticəsində baş verirdi. Bütövlükdə isə müqavimət qeyri-mütəşəkkil idi. Dinc əhali arasında itkilər və maddi ziyan daha çox

¹ "Баку", 8 августа 1906 г., № 171, с. 4.

² "Баку", 22 августа 1906 г., № 182, с. 4.

³ "Каспий", 1 сентября 1906 г., № 188, с. 3.

Azərbaycan tərəfinin payına düşürdü. Bununla əlaqədar milli ziyalılar Azərbaycan əhalisinin müdafiəsi üçün cəmiyyətin siyasi konsolidasiyasının zəruriliyini get-gedə daha aydın anlamağa başlamışlar. Azərbaycan millətinin siyasi təşkilatlanma prosesi 1906-cı ilin yayında – proqramı və taktikası əhaliyə daha yaxın

Əhməd bəy Ağaoğlu
(1869-1939)

olan kütləvi partiya yaranan zaman özünü qabarıq şəkildə göstərdi. Söhbət rəsmən Qafqaz Ümummüsəlman "Difai" Komitəsi və ya Qafqaz Ümummüsəlman "Difai" İttifaqı adlandırılan, 1906-cı il avqust-sentyabr aylarında meydana gələn "Difai" partiyasından gedir¹. Arxiv mənbələri, o cümlədən Qafqaz administrasiyası nümayəndələrinin rəsmi yazışmaları, polis mə-

lumatları təsdiqləyir ki, Ə.Ağaoğlu "Difai"nin yaradıcısı və rəhbəri idi². Burada haşiyə çıxaraq qeyd edim ki, bu sətirlərin müəllifinin 2019-cu ildə nəşr etdirdiyi kitabda qeyd olunurdu ki, Əhməd bəy nə özünün tərcümeyi-halında, nə də sonrakı xatirələrində "Difai"nin

¹ Qafqaz Ümummüsəlman "Difai" İttifaqı və "Müdafiə" partiyası haqqında / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 18, v. 10.

² Bakı Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Bakı şəhər rəisinə məktubu (22 iyun 1911-ci il) / ARDTA: f. 46, siy. 1, iş 218, v. 6; Bakı Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Bakı şəhər rəisinə məktubu (22 yanvar 1909-cu il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 16, v. 35; "Difai" müsəlman milli partiyası və onun fəaliyyəti (tarixsiz) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 3, iş 284, v. 15.

qurucusu olduğu barədə heç nə yazmamışdı¹. Lakin tədqiqatçı Dilqəm Əhmədin araşdırmaları göstərdi ki, Ə.Ağaoğlu ölümündən bir qədər əvvəl yazdığı tərcümeyi-halında bu faktı qeyd eləmişdi. İstanbulda çıxan "Cümhuriyyət" qəzetinin 22 may 1939-cu il tarixli sayında dərc olunan həmin tərcümeyi-halda deyilir: "...Eyni zamanda, əməli-siyasi mücadilədə iştirak etmək üçün "Difai" adında bir siyasi cəmiyyət quraraq, bir tərəfdən rus hökumətinə, digər tərəfdən ermənilərə qarşı türkləri müdafiə etdik..."²

Arxiv mənbələrindən bəlli olur ki, siyasi təşkilatın yaradılması təşəbbüsü Ə.Ağaoğlunun Şuşa səfəri zamanı meydana gəlmişdi. Burada olarkən o, "nüfuzlu və hörmətli" müsəlmanları toplamış, toplantı zamanı onlar "olduqca həyəcanlı halda idilər və siyasi xarakterli nitqlər söyləyirdilər. Yeri gəlmişkən, Ağayev... və başqaları deyirdilər ki, biz müsəlmanlar bu vaxtdək rus hökumətinə sadıq idik, o isə gördüyünüz kimi, biza bu cür minnatdarlıq etdi. General Qoloşapov erməni xumbları [ermənicə dəstə, qrup deməkdir; burada daşnak dəstələri nəzərdə tutulur – F.C.] ilə ittifaqda biza qarşı çıxış etdi, evlərimizi, şahzadələrin evlərini, məscidimizi dağıtdı, minlərlə müsəlman aclığa düçar oldu..."³

¹ Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu / Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. Bakı, 2019, s. 106.

² Əhməd D. Əhməd bəy Ağaoğlunun irsi və siyasi fəaliyyəti Türkiyənin "Cümhuriyyət" qəzeti səhifələrində (1929-1939-cu illər) / Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları (Bakı, 2-3 oktyabr 2019-cu il). Bakı, 2019, s. 303.

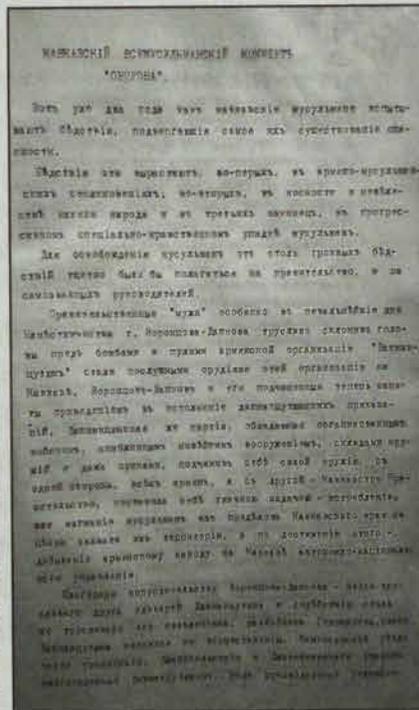
³ Arayış: Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin sənədləri əsasında (1906-cı il) /

Şuşa ilə yanaşı Ə. Ağaoğlu oxşar yığıncaqları Ağdamda və Cavanşir qəzasının Bərdə kəndində də keçirdi. Nəticədə bütün adıçəkilən yerlərdə "komissiyalar", başqa sözlə, "Difai"nin özəkləri yaradıldı¹.

1906-cı il oktyabrın 13-də "İrşad" qəzetində Qafqaz

"Difai" partiyasının "İrşad" qəzetində dərc olunmuş ilk bəyannaməsi

"Difai" partiyasının ilk bəyannaməsinin rus dilində versiyası

ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 59, v. 152-152 arx.

¹ Arayış: Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasında köməkçisinin sənədləri əsasında (1906-cı il) / ARDTA: f. 62, siy. 1, iş 59, v. 152 arx.-153.

Ümummüsəlman "Difai" Komitəsinin bəyannaməsi dərc olundu¹. Bəyannamənin məhz Ə. Ağaoğlunun redaktoru olduğu qəzetdə çapdan çıxması onun bu təşkilatla əlaqələrini dolayısı ilə təsdiq edir. Güman etmək olar ki, sənədin müəllifi də Əhməd bəyin özü idi. Redaksiyanın sənədin sonunda verdiyi qeyddə göstərilirdi ki, məktub (mətnə bəyannamə belə adlanırdı) poçt vasitəsi ilə daxil olub, rus və müsəlman (yəni Azərbaycan türkcəsi) dillərində yazılıb. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki mətn identikdir. Lakin rus dilində və Azərbaycan türkcəsində olan mətnlər üzərində iş zamanı əvvəllər mütəxəssislərin diqqətindən kənar qalan və tarixşünashıqda ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilən olduqca maraqlı cəhət üzə çıxdı². Məsələn burasındadır ki, tarixçilərin ixtiyarında olan iki mətn bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, "İrşad"da Azərbaycan türkcəsində dərc olunan variant Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan rus dilindəki variantdan daha yumşaq tərzdə yazılıb³. Azərbaycan dilində olan mətnə İ.İ. Vorontsov-Daşkovun, V.N. Qoşapovun və digər hökumət təmsilçilərinin adları çəkilmir, lakin rusca variantda onlar nəinki kəskin tənqid edilir, eyni zamanda, açıq-aşkar qorxaqlıqda və

¹ Qafqaz Ümummüsəlman komitəsi "Difai" / "İrşad", 13 oktyabr 1906-cı il, № 241, s. 2.

² Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu... , s. 107-108; Cabbarov F. Bir daha "Difai" partiyası və partiyanın ilk bəyannaməsi haqqında / "Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə", 2021, №1, s.169-174.

³ Qafqaz Müsəlman komitəsi "Difai" / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 18, vv. 15-17; Qafqaz Müsəlman komitəsi "Difai" / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 28, vv. 141-142 arx.

daşnaklara havadarlıq etməkdə günahlandırılırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər "Difai"nin tarixinə həsr olunmuş əsərlərin müəllifləri bu məqama diqqət yetirməmişlər. Partiyanın ilk bəyannaməsi haqqında danışarkən, onlar bir qayda olaraq "İrşad" qəzetinə istinad edir, əslində isə arxiv sənədindəki mətni təqdim edirdilər. Lakin hər iki mətn arasında prinsiplə fərqlər var və həmin fərqlər ilk növbədə hakimiyyət təmsilçilərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə aiddir. Çox maraqlıdır ki, "Difai"nin bəyannaməsini çap edən "İrşad"ın redaksiyası mətnin sonunda "İdarədən" başlıqlı aşağıdakı sözərdi vermişdir: "... *elannaməni bilkülliyyə [tamamən – F.C.] dərc etmək olardı, əgər Qafqaz canişini qraf Vorontsov-Daşkov həzrətləri barəsində bəzi nalayiq lisanda olmasaydı. Qraf həzrətlərinin nə qədər küll-Qafqaza [bütün Qafqaza – F.C.] xeyrixah və ələlxüsus biz müsəlmanların ehtiyacat və dərdlərinə qalib tərəqqi etmələrinə müsaidə [yardım – F.C.] olunması cümlənin məlumudur. Bu cəhətdən biz elannamədə qraf barəsində olan nalayiq sözləri layiqi-çap hesab etməyib onları götürdük və bu elannaməni buraxan firqəyə tövsiyə edirik ki, öz milli mülahizatında ədalət və insafı əldən buraxmasın. Qraf barəsində isə yazılan sözlərin ədalət və insafdan kənar olmaları hər kəsə aşikardır.*"¹

Təqdim olunan yazıdan aşağıdakılar bəlli olur: 1) "İrşad"da dərc edilən mətn "Difai" partiyasının bəyannaməsinin ixtisar olunmuş variantıdır; 2) arxivdə qorunub saxlanılan rusca mətn çox güman ki, "İrşad"da ixtisara məruz qalan bəyannamənin tam variantıdır. Şübhəsizdir ki, sənədin tam şəkildə çap olunmasının

həm "İrşad"ın, həm də özünün taleyinə mənfi təsir göstərəcəyindən ehtiyatlanan Ə. Ağaoğlu qəzətdə bəyannamənin mətnini "kəsməyə" və canişinin ünvanına reverans etməyə məcbur olmuşdu.

"Difai" özünün ilk bəyannaməsində mövcud duruma dair münasibətini dəqiq ifadə edərək göstərmişdir ki, müsəlmanların bütün bələləri davam edən millətlərarası toqquşmalar, sosial-mədəni durğunluq və müsəlman cəmiyyətinin ətaləti ilə əlaqədardır. Bundan xilas olmaq üçün siyasi təşkilatın yaradılması zərurəti əsaslandırılırdı. Həmin təşkilat maarif və güc vasitəsilə müsəlmanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmalı idi. Bəyannamənin böyük hissəsi ermənilərlə münasibətlərə və yerli hakimiyyətin tənqidinə həsr edilmişdir. Difaiçilər hökumət təmsilçilərini daşnaklardan qorxmaqda və səhlənkarlıqda günahlandırırdılar. Davam edən münaqişə ilə əlaqədar bildirilirdi ki, ermənilərin əsas məqsədi müsəlmanları qırmaq və Qafqazdan qovmaq, daha sonra isə özləri üçün milli muxtariyyət yaratmaqdır. Bu planı gerçəkləşdirməkdən ötrü ermənilər Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarında azərbaycanlıları qırır, öz yurdlarından qovulmuş minlərlə insan ev-əşiksiz, müdafiəsiz, yeməksiz qalaraq qaçqın həyatını yaşayır. Canişin, general-qubernator və başqa hökumət səlahiyyətliləri isə bütün bunlara göz yumurlar.

Bəyannamədən görünür ki, "Difai" ermənilərə və hökumət administrasiyasına qarşı əsas mübarizə vasitəsi kimi xalqın maariflənməsini, həmçinin güc yolunu, o cümlədən, terroru seçmişdir. Tezliklə "Difai"nin fəaliyyəti demək olar ki, Yelizavetpol quberniyasının bütün ərazisini əhatə etdi. Bakıda fəaliyyət göstərən

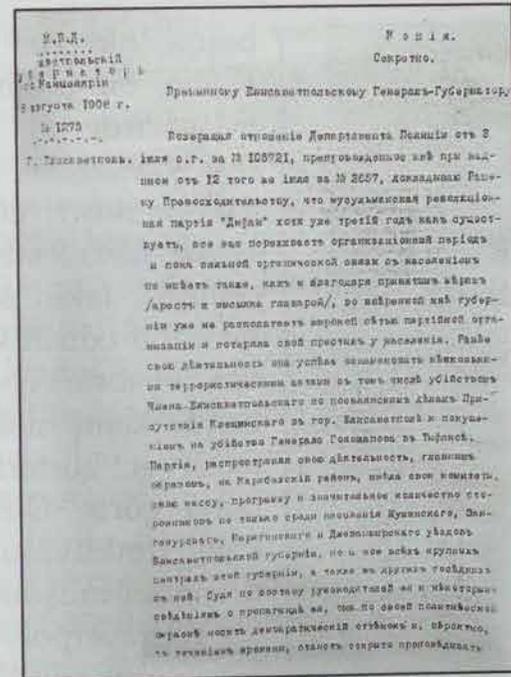
¹ Qafqaz Ümummüsəlman komitəsi "Difai" / "İrşad", 13 oktyabr 1906-cı il, № 241, s. 2.

Mərkəzi Komitə ilə yanaşı Yelizavetpolda, Şuşada, Qazaxda və quberniyanın digər məntəqələrində yerli komitələr yaradıldı¹. Maraqlıdır ki, 1906-1907-ci illərə aid rəsmi yazışmalarda Ə.Ağaoğlu birmənalı olaraq "Difai"nin yaradıcısı və Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri kimi qeyd edilsə də², Əhməd bəyin partiya lideri kimi əməli işinə, həmçinin partiyanın Bakıdakı fəaliyyətinə dair heç bir məlumat qalmamışdır. Bununla belə, bütün arxiv sənədləri birmənalı olaraq təsdiq edir ki, partiyanın daha fəal işlədiyi bölgə məhz Qarabağ bölgəsi idi. Bu, bir tərəfdən Qarabağda kütləvi qırğınların daha şiddətli və azərbaycanlı əhalinin müdafiəyə daha çox ehtiyacı olması ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən, bölgədə siyasi proseslərə, təşkilatlanmaya marağın, milli oyanışın get-gedə daha geniş vüsət almasının göstəricisi idi. Təsadüfi deyil ki, Yelizavetpol qubernatoru A.A.Kalaçyov 1907-ci ilin avqustunda yazırdı: "...son bir-iki il ərzində yerli azərbaycanlılar – xüsusən Qarabağda, ictimai işlərə maraq baxımından xeyli irəliləyiblər"³. Onun sözlərinə görə, "Difai"nin fəaliyyəti əsasən Qarabağ bölgəsini əhatə edir, partiyanın öz kassası,

¹ "Difai" müsəlman milli partiyası və onun fəaliyyəti (tarixsiz) / ARPIİSSA: f. 276, siy. 3, iş 284, vv. 15-16; Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 3.

² Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 6; Bakı Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Bakı şəhər rəisinə məktubu (22 yanvar 1909-cu il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 16, v. 35.

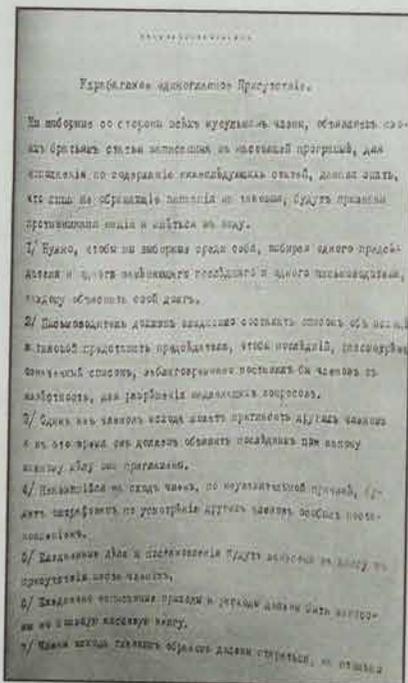
³ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 5.

Yelizavetpol qubernatorunun Qarabağda "Difai"nin fəaliyyətinə dair raportundan. Avqust, 1908-ci il

yerli komitələri, Şuşa, Zəngəzur, Karyagin və Cavanşir qəzalarının əhalisi arasında xeyli tərəfdarları var. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda olsa da, Yelizavetpol quberniyası ərazisində baş komitə Şuşada yerləşirdi, Ağdam, Bərdə, Tərtər, Karyagino, Cəbrayıl şöbələri isə Şuşa komitəsinə tabe idilər. Partiya Qarabağda və Zəngəzurdə əhalinin problemləri ilə məşğul olan təşkilat kimi çıxış edirdi – şikayətlərə baxır, günahkarları cəzalandırır, cərimələr yığırdı və xalqın etibarını qazanmışdı. Qubernatorun sözlərinə görə, əhali öz qayğı və problemləri ilə yerli hökumət orqanlarına deyil, məhz "Difai"yə müraciət edirdi¹. Bu detala diqqət çəkən

¹ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə

Qarabağ Birlik Məclisinin proqramı

Məclisi, Qarabağ Komissiyası kimi tanınan² və "Difai" partiyasının bölgədəki əsas özəyi olan təşkilat idi³. Onun sədri erməni-azərbaycanlı qırğınları

üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, vv. 3-7.

¹ Cavanşir qəza rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (dekabr 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 28.

² Cavanşir qəza rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (10 sentyabr 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 22.

³ "Qarabağ Birlik Məclisi"nin təşkilati strukturu, proqramı və fəaliyyəti haqqında Eldar Əzizovun "'Difai": XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri" kitabında (Bakı, 2009) ətraflı bəhs edildiyindən (s. 101-145) burada bu məsələlərə toxunulmur.

başqa bir rus məmuru əhalini buna görə qınayır və yazırdı ki, "xalq partiyası fəalları təzyiqlə və hədə-qorxularla altında hökumət idarələrinə müraciət etmirdi", lakin sonra özü də etiraf edirdi ki, 1907-ci ilin noyabrına qədər Qarabağda kənd məhkəmələri fəaliyyət göstərmirdi və buna görə "Difai" məhkəmə funksiyasını öz üzərinə götürmüşdü¹.

Yelizavetpol qubernatorunun Şuşadakı "baş komitə" adlandırdığı qurum Qarabağ Məclisi, Qarabağ Birlik

vaxtı Qarabağda sülhün və barışığın əldə olunmasında xidmətlər göstərmiş, zərərçəkmiş müsəlmanlar üçün Şuşada xəstəxana açdırmış doktor Kərim bəy Mehmandarov, müavini şuşalı mülkədar Cahangir xan Nurubəyov, katibi isə Xuduş Quliyev idi¹. Qarabağ Birlik Məclisinin Şuşada gənclərdən ibarət 400 nəfərədək yaxşı silahlanmış, hazırlıqlı döyüş dəstəsi var idi². Difaiçilər qırğınlara məruz qalmış bölgələrin silahla təmin olunması işini təşkil etmişdilər. Sənədlərdə qeyd olunduğu kimi, silah təchizatı işinə Ələkbər bəy Rəfibəyovun, vəkil Xəlil bəy Xasmməədovun, keçmiş pristav köməkçisi Ə.Quliyevin, məhkəmə tərcüməçisi K.Rəfibəyovun və yerli sakin Xanlar Xanəli oğlunun başçılığı ilə "Difai"nin Yelizavetpol təşkilatı (arxiv sənədlərində adı "татарский комитет" ("türk komitəsi") kimi keçirdi) rəhbərlik edirdi. Polisin məlumatına görə, həmin komitə silah almaq üçün bütün əhalinin üzərinə xüsusi pul vergisi qoymuş və xeyli vəsait yığa bilmişdi. Müsəlmanlar arasında rəğbət qazanmış komitə hər həftə məsciddə toplaşaraq, cari məsələləri müzakirə edir, lazımi sərəncamları

Cahangir xan Nurubəyov (1861-1934)

¹ Cavanşir qəza rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (10 sentyabr 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 22.

² Yenə orada, v. 23.

verir, mülki işlər üzrə mübahisələri həll edirdi¹. Məlumatlara görə, təkcə Yelizavetpol quberniyasında deyil, həmçinin Bakı quberniyasında və Naxçıvan qəzasında silah almaq üçün pul toplanırdı². Eyni zamanda, agentura məlumatlarından bəlli olur ki, H.Z.Tağıyev də "Difai"yə maddi yardım göstərir³, partiyanın bir çox üzvü isə onun başçılıq etdiyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə əlaqə saxlayırdı⁴. "Difai" ilə sıx əlaqədə olan təşkilatlardan biri də əvvəlki fəsildə haqqında ətraflı bəhs edilən Yelizavetpol Quberniyasının Aclıq Kəçirən Müsəlmanlarına İanələr üzrə Mərkəzi Komitə idi⁵.

"Difai"nin Azərbaycan əhalisini erməni terrorundan qorumaq missiyasını öz üzərinə götürməsinə baxmayaraq, difaiçilərin nə Qarabağda, nə Zəngəzurda, nə də qırğınların baş verdiyi digər bölgələrdə ermənilərə hücumu, onlara qarşı zorakılıq faktlarına rast gəlinməyib. "...Biz Difai firqəsi qəbul etməyəcəyik ki, ermənilər bizim milli yerlərimizə malik olub, bizim viranələrimizdə özləri üçün abadanlıq mühəyyə etsinlər [abadlıq üçün zəmin hazırlasınlar – F.C.]" bəyanatına⁶, Qara-

¹ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Qafqaz polisinin rəisinə məktubu (2 avqust 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 170, vv. 4-5.

² Xarici işlər nazirinin Qafqaz canişininə məktubu (7/8 iyul 1906-cı il) / GMDTA: f. 13, siy. 29, iş 64¹, vv. 1-3.

³ "Difai" müsəlman milli partiyası və onun fəaliyyəti (tarixsiz) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 3, iş 284, v. 14.

⁴ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 3.

⁵ Cavanşir qəza rəisinin Yelizavetpol qubernatoruna raportu (10 sentyabr 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 22.

⁶ Qafqaz Ümummüsəlman komitəsi "Difai" / "İrşad", 13 oktyabr 1906-cı il, № 241, s. 2.

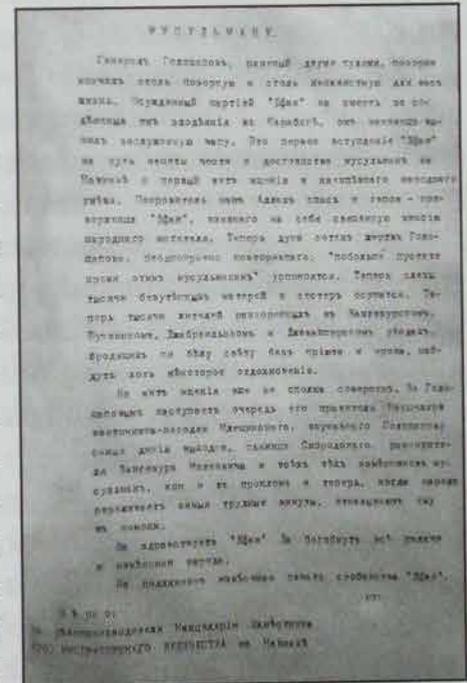
bağ Birlik Məclisinin döyüşçü dəstələrinə malik olmasına baxmayaraq, difaiçilərin daşnaklarla hər hansı silahlı toqquşması qeydə alınmayıb. Arxiv sənədlərinin birində deyildiyi kimi, Qarabağ Birlik Məclisinin

(sənəddə "Şuşa türk komitəsi" ("Шушинский татарский комитет" adı ilə göstərilib) məqsədi bütün azərbaycanlı əhalini silahlandırmaqdan ibarət olsa da, bu ermənilərə qarşı təcavüz üçün deyil, yalnız onların hücumlarından qorunmaq üçün edilir¹. Yelizavetpol qubernatoru A.A.Kalaçyovun maraqlı qeydinə görə, difaiçilər "ermənilərlə dinc münasibətləri təbliğ

edirlər."² Bundan başqa, difaiçilər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının əsas baskarı olan daşnaklarla həтта birgə işləməyi də təklif edirdilər. Partiyanın ilk bəyanatında bununla bağlı deyilirdi: "Bizim

¹ Qafqaz canişinliyinin polis hissəsi üzrə xüsusi şöbəsinin müdirinin Qafqaz canişininə məktubu (7 oktyabr 1906-cı il) / ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, iş 191, v. 2.

² Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə köməkçisinə məktubu (19 avqust 1907-ci il) / ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 15, v. 4.

V.N.Qoloşapova sui-qəsdlə bağlı "Difai" partiyasının bəyannaməsi

ən ümdə qəsdimiz Qafqazın cümlə millətləri ilə həqiqi bir qardaşlıq meydana gətirməkdir. Və əgər Daşnaksutyun bizə ən açıq saf-sadiqanə al uzadıb öz məramlarını zahir etsələr və bu məram Qafqazın səadətina müvafiq və cümlə tayfaların müsavət üzərinə hüquq və ixtiyaratına müsaid isə, biz onlar ilə birlikdə iş görməyə hazırız..."¹

Göründüyü kimi, "Difai" ermənilərə qarşı radikal addımlar atmırdı. Partiyanın əsas hədəfi milli qırğınlar vaxtı ermənipərəst mövqedə duran və erməni terroruna rəvac verən rus məmurları idi. "Difai" Qafqazda geniş rezonans doğuran bir neçə terror aksiyası həyata keçirmişdi. Bunların arasında general V.N.Qoloşapova, sabiq Naxçıvan qəza rəisi A.K.Enkelə, V.N.Qoloşapovun dəftərxanasının sabiq müdiri K.V.Kleşinskiyə və başqalarına qarşı törədilən terror aktları daha səs-küylü idi².

"Difai" partiyasının, "Qarabağ Birlik Məclisi"nin fəaliyyəti hökumət dairələrini ciddi narahat edirdi və buna görə 1908-1909-cu illərdə onlara qarşı irimiqyaslı repressiyalar həyata keçirildi. Yelizavetpol qubernatorunun 14 mart 1908-ci il tarixli məktubunda göstərilirdi ki, "Difai"nin fəaliyyətinə son qoymaq üçün birinci növbədə partiyanın Mərkəzi Komitəsi və onun sədri Ə.Ağaoğlu Cənubi Qafqazdan çıxarılmalıdır³. Martin

¹ Qafqaz Ümummüsəlman komitəsi "Difai" / "İrşad", 13 oktyabr 1906-cı il, № 241, s. 2.

² "Каспий", 10 декабря 1906 г., № 265, с. 2; Агаларов А.Р. Краткий очерк из истории тюркской партии "Дифай" / АРПІІССА: ф. 276, с. 10, iş 109, vv. 18-20; "Каспий", 11 ноября 1906 г., № 243, с. 2, 4.

³ Yelizavetpol qubernatorunun Qafqaz canişininin dəftərxanası nəzdində polis hissəsi üzrə Xüsusi şöbəyə məktubu (14 mart 1908-ci il) / ARDTA: f. 524, с. 1, iş 15, vv. 40-41.

sonunda Şuşa şəhərində və qəzada "Qarabağ Birlik Məclisi"nin üzvləri həbs edildi, evlərində axtarışlar aparıldı. Məhkəmənin hökmü ilə doqquz nəfər Həştərxan quberniyasına sürgün edildi, lakin bir qədər sonra bu cəza 3 min rubl girovun ödənilməsi ilə əvəz olundu¹. Kütləvi həbslər, təqiblər, Ə.Ağaoğlunun Türkiyəyə mühacirət etməsi "Difai" partiyasının 1909-cu ildə öz fəaliyyətini dayandırması ilə nəticələndi.

Milli partiyaların yaranması ilə yanaşı 1905-1906-cı il qırğınları vaxtı Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi cəhətdən konsolidasiyasını və erməni ekspansiyasına cavab vermək üçün birləşmək zərurətini dərk etməsini Qafqaz və Krım müsəlmanları nümayəndələrinin 1907-ci ilin martında Yelizavetpolda keçirilmiş qurultayı da nümayiş etdirdi. Qurultayda "Daşnaksutyun"un nümunəsində ümummüsəlman ittifaqını yaratmaq və terror yoluna keçmək, bu vasitə ilə məcburiyyət qarşısında qalmış hökumətin güzəştlərinə nail olmaq haqqında qərar qəbul edildi. Bundan əlavə bakılı sahibkarların köməyi ilə Ağdamdan Xocalıya qədər olan bütün torpaqları ermənilərdən satın almaq, şuşalıları mütləq Şuşada yaşamağa məcbur etmək və Qarabağı ümumiyyətlə müsəlman əyalətinə çevirmək qərara alındı². Sonuncu üç vəzifəni praktiki cəhətdən icra etmək mümkün olmasa da, onların məqsəd kimi irəli sürülməsi göstərirdi ki, müsəlman nümayəndələri Qarabağ bölgəsində erməni amilinin mövcudluğunun gələcəkdə hansı təhlükələr yaradacağını yaxşı dərk edirdilər.

¹ Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск первый. Баку, 1920, с. 44-47.

² "Difai" Qafqaz Ümummüsəlman İttifaqı və "Müdafiə" partiyası haqqında məlumatlar (1906-cı il) / RFDA: f. 102, с. 253, iş 291, v. 2 arx.

Sözardı

1905-1906-cı illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qanlı qırğınlar minlərlə insanın tələf olması, yaralanması, var-yoxdan çıxması ilə nəticələnsə də, ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Azərbaycanlıları tam məğlub etmək, zəiflətmək, onları yaşadıkları yerlərdən tamamilə qovub çıxarmaq və həmin yerləri zəbt edib, orada erməniləri məskunlaşdırmaq planları iflasa uğradı. Özündən qat-qat yaxşı silahlanmış, təşkilatlanmış, daha hazırlıqlı düşməne müqavimət göstərməyi bacaran Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələri münaqişənin ən çətin məqamlarında qüvvələri səfərbər edə bilmiş, erməni terrorunun qarşısını almağı bacarmış və hətta bəzi bölgələrdə daşnakları məğlub etməyə müyəssər olmuşdu.

Qarabağda və Zəngəzurda baş verən faciəli hadisələr 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin bir hissəsi olmaqla, eyni ssenari ilə başlamış və eyni sonluqla da başa çatmışdı. Başqa bölgələrdə olduğu kimi, burada da ermənilərin azərbaycanlılara hücumları, zorakılıq və terror sonda iki millətin barışığa gəlməsi və sülhün əldə olunması ilə nəticələndi. İkitərəfli münasibətlər tədricən normallaşır və əvvəlki məcraya daxil olur, ədavət sanki unudulurdu. İlk baxışdan belə təsəvvür yaranırdı ki, ermənilər azərbaycanlılarla düşmənçiliyin əbəs, birgəyaşayışın qaçılmaz olduğunu anlayıb, ən başlıcası isə tökülən bu qədər qanın mənasızlığını görüb öz siyasətlərindən imtina edəcəklər. Lakin bu belə deyildi. Ötən əsrin əvvəllərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının tarixini qələmə alan M.M.Nəvvab yazırdı: *"Təaccüb və təəssüf doğuran budur*

*ki, erməni milləti bu qədər can və mal xəsarətinə düçar olsalar da, tutduqları əməldən bir nəticə çıxarmayıb nə peşiman olurlar, nə də qəflət yuxusundan ayılırlar."*¹

Tarix göstərdi ki, 1905-1906-cı illərdəki millətlərə-rası münaqişə ermənilərin gələcəkdə törədəcəyi daha dəhşətli terror, soyqırım, deportasiya aktları üçün bir növ məşq idi və onların sülh, barışıq sazişləri, vədləri yalnız sözdədir. M.M.Nəvvab bu məsələyə toxunaraq yazırdı: *"Ermənilərin bu növ siyasətinə və hiyləsinə inanmaq, eləcə də sülh məramına bel bağlamaq olmazdı. Çünki neçə dəfə bu qərar ilə məsciddə, kilsədə və qazinin evində bütün keşişlər, xəlifənin özü və erməni əyanları toplaşaraq çoxlu nitqlər söyləmiş, xütbələr oxumuş və dostluqdan danışımlar. Amma axırı yenə mənasız olub. Belə ki, onlar, yəni ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkməyərək xalqın rahatlığını kəsib onları qırğına düçar etmişlər."*²

İlk millətlərə-rası münaqişənin başa çatmasından 12 il sonra ermənilər Qarabağda və Zəngəzurda növbəti dəfə qanlı qırğınlar törətdilər. Bu dəfə münaqişə təkcə iki xalq arasında deyil, həm də Rusiya imperiyasının süqutundan sonra 1918-ci ildə müstəqil dövlətlərini yaratmış Ermənistanla Azərbaycan arasında gedirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinə ərazi iddialarını irəli sürən Ermənistan Respublikası digər torpaqlar kimi Qarabağı və Zəngəzuru da ələ keçirməyə çalışırdı. "Böyük Ermənistan" qurmaq xülyası ilə yaşayan gənc erməni dövləti bu yolda yenə də əsas maneə olan müsəlman əhalisini hədəfə almışdı, onu fiziki cəhətdən məhv etmək, əzəli torpaqlarından qovmaq siyasə-

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 76.

² Yenə orada, s. 46.

tini yenidən işə salmışdı. Bu təcavüzkar siyasətə bəraət qazandırmaq üçün isə Qarabağ və Zəngəzur dünyaya "əzəli erməni torpaqları" kimi təqdim edilir, ermənilərin burada həmişə yaşadıkları, etnik çoxluq təşkil etdikləri barədə yalanlar uydurulurdu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918-ci ilin noyabrında İstanbulda apardığı danışıqlarda bu məsələyə toxunaraq demişdi: "...Qarabağ məsələsi, ermənilərin təqdim etdiyi kimi, heç də 5, yaxud 10 kənd məsələsi deyildir; mübahisə bütöv dörd sancaqdan (Qarabağ (Şuşa), Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur) gedir. Bu bütöv bir xanlıqdır ki, onun hüddullarında ermənilərlə müsəlmanların sayı, əgər eyni deyilsə də, hər halda ermənilərin əhəmiyyətli dərəcədə çoxluğundan danışmağın yeri yoxdur. Həm də sonuncular burada yerli əhali deyil, Rusiya ilə müharibələrdən sonra Türkiyədən gəlmiş qaçqınlardır... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər kütləvi toplum halında yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq yaşayırlar..."¹

Ermənistanın 1918-1920-ci illərdə Azərbaycana qarşı təcavüzü Qarabağda və Zəngəzurdə dəhşətli qırğınlarla müşayiət olunurdu. 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, yenə də azərbaycanlılar yaşayan kəndlər yandırılır, qarət olunur, dinc insanlar qətlə yetirilir, sağ qalanlar didərgin salınırdılar. Ermənilər 1905-1906-cı illərdə istifadə etdikləri terror metodlarını 1918-1920-ci illərdə də sınaqdan keçirirdilər. Yuxarıda bəhs edildiyi kimi, 1905-1906-cı illərdə daşnak quldurları

¹ Əlimərdan bəy Topçubaşov. İstanbulda diplomatik görüşlər (Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli nazirinin qeydləri). 1918-1919-cu illər / Rucadan tərcümə edən Ü.Hüseynova. Bakı, 2018, s. 127-128.

Şuşaya gedən yolları bağlayaraq, müsəlman əhalisini mühasirədə saxlayırdılar. Eyni üsul 1918-1919-cu illərdə – Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə apardığı dövrdə də tətbiq olunurdu. 1918-ci il dekabrın 20-də Parlamentdə çıxışı zamanı Baş nazir Fətəli xan Xoyski Şuşa ermənilərinin Əsgəranda Şuşa-Yevlax yolunu bağlayaraq, Şuşanın müsəlman əhalisini çətin vəziyyətə saldıqlarını bildirmişdi. Hökumətin Qarabağa göndərdiyi qoşunlar erməni quldur dəstələrinin başçısı Andranikin qüvvələrini Zəngəzura sıxışdırmış, Şuşa-Yevlax yolunu açmışdılar¹.

Parlamentin 1919-cu il 7 iyul tarixli iclasında Qarabağda baş verən hadisələrin müzakirəsi zamanı çıxış edən deputat Qara bəy Qarabəyovun məlumatına görə, Şuşa-Yevlax yolu üzərində yerləşən kəndlərin erməniləri şosseni atəşə tutur, müsəlmanları öldürür, furqonları qarət edirlər. Cəbrayıl-Şuşa, Cəbrayıl-Gorus yolları ermənilərin əlindədir və müsəlmanlardan heç kim bu yollardan keçə bilmir. Müsəlman rayonları dünyadan tamamilə təcrid olunublar². Beləliklə, ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən 13 il sonra da ermənilər Qarabağda və Zəngəzurdə dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı terror və zorakılıq aksiyalarını davam etdirirdilər. Q.Qarabəyovun çıxışında daha bir maraqlı cəhət diqqəti cəlb edir. O, deyirdi: "...Bunu da qeyd etməliyəm ki, 1905-ci ildə vüquq vurmuş olan erməni-türk toqquşmasından bəri erməni hissəsi ilə müsəlman hissəsi sərhədi arasında sənəqlər qayrılmışdır. Bir şey olan kimi

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s. 97.

² Yenə orada, s. 784.

türklər öz səngərlərinə dolurlar, ermənilər də öz səngərlərinə."¹

Göründüyü kimi, 1906-cı ildə qırğınlar başa çatsa da, iki millət arasında etimad, sülh hələ də tam bərpa olunmamışdı, əks halda Şuşanın erməni və müsəlman məhəllələrini ayıran səngərlər 13 il ərzində toxunulmaz qalmazdı. Lakin 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, bu dəfə də Qarabağın və Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisi öz torpaqlarını ermənilərə təslim etmədi, müqavimətini dayandırmadı, milli orduya dəstək olub ermənilərlə vuruşdu. Yerli camaatın öz hökumətinə inamının, torpağı son damla qana qədər qorumaq əzmininin ən bariz nümunəsi kimi 1919-cu ildə Ağdam sakinlərinin bir qrupunun Cümhuriyyətin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə teleqramını göstərmək olar. Bu teleqramda deyilirdi: *"Ağdam rayonunun sakinləri Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağı, Naxçıvanı müdafiə etməyə həmişə hazırdırlar. Bir daha mübahisəsiz vətənimiz uğrunda ölməyə hazır olduğumuzu bildiririk."* Teleqramın sonunda qətiyyətlə bildirilirdi ki, ermənilər Qarabağın və Naxçıvanın onların olacağına ümid eləməsinlər, Qarabağı ancaq iki yolla – ya silah gücünə qalib gəlməklə, ya da müsəlmanları tamam qırmaqla ala bilərlər².

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycanın tərkibində saxlamağı bacardı. 1920-ci ildə həm Azərbaycan, həm Ermənistan müstəqilliklərini itirdikdən və

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s. 787.

² Bədəlbəyov, Behbudov, Sadıxov və başqalarının Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə teleqramı (10 iyun 1919-cu il) / ARPIİİSSA: f. 277, siy. 2, iş 41, v. 29.

sovetləşəndən sonra isə iki dövlət arasında ərazi mübahisələrinin həlli artıq Sovet Rusiyasından asılı oldu. Məhz onun müdaxiləsi ilə 1921-ci ildə Zəngəzurun qərb hissəsi Azərbaycandan qoparılib Ermənistana verildi, 1924-cü ildə isə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan erməni əhalisinin maraqları naminə Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Bundan sonra Qarabağda və Zəngəzurdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə, qırğın və müharibələrə son qoyuldu. Lakin ziddiyyətlər, gizli ədavət və ən əsası – ermənilərin ərazi iddiaları davam edirdi. Nəhayət, 1988-ci ildə erməni ekstremizminin və separatizminin yenidən baş qaldırması nəticəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi şüarı ilə hərəkət başladı. Münaqişə bir neçə ildən sonra irimiqyaslı müharibəyə çevrilərək, Azərbaycanın 20 % torpaqlarının işğalı, Ermənistandan, həmçinin işğal olunmuş Qarabağın dağlıq hissəsindən və ətraf rayonlardan 1 milyon azərbaycanlının qovulması ilə nəticələndi. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, yenə də Qarabağda və Zəngəzurdə yaşayan dinc insanlar erməni terrorunun, etnik təmizləmələrin qurbanları oldular, 1992-ci ildə isə ermənilər tarixdə insanlığa qarşı ən dəhşətli cinayətlərdən birini – Qarabağ ərazisindəki Xocalı şəhərində soyqırım törətdilər. Bütün bunlar göstərir ki, ermənilər XX əsrin əvvəllərində təməli qoyulmuş və əsrin sonunda daha da qəddar xarakter almış ekstremist, terrorçu, antihumanist metodlardan istifadəni davam etdirirdilər.

1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin, azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il soyqırımının, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi-

nin tarixi göstərdi ki, ermənilər azərbaycanlıların fiziki məhvi, onların torpaqlarının işğal edilməsi planlarından əl çəkməmiş, Cənubi Qafqazda sabitliyə, dinc birgəyaşayışa əsas təhlükə olaraq qalmışlar. Lakin 2020-ci ildə 44-günlük Vətən Müharibəsində qələbə qazanmış Azərbaycan nəinki tarixi ədaləti bərpa etdi və işğal altındakı torpaqları qaytardı, həmçinin erməni faşizminə sarsıdıcı zərbə endirdi. Bu gün Azərbaycan bölgədə davamlı sülhün, düşmənçiliyə son qoyulmasının ardıcıl tərəfdarı kimi çıxış edir. Bəs Ermənistan buna hazırdır mı? Bu suala indi cavab vermək çətindir, lakin bir şey şübhəsizdir – Ermənistan cəmiyyəti və hakimiyyəti revanşizmdən, qonşularla münasibətlərdə düşmənçilikdən nə qədər tez imtina etsə, Cənubi Qafqazda sülh və sabitlik bir o qədər tez bərqərar olar...

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat

Arxiv sənədləri

- ARDTA: f. 1, siy. 2, iş 1.
ARDTA: f. 46, siy. 1, iş 218.
ARDTA: f. 62, siy. 1, işlər: 41, 59.
ARDTA: f. 183, siy. 3, iş 102.
ARDTA: f. 484, siy. 1, iş 47.
ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 4.
ARDTA: f. 524, siy. 1, işlər: 12, 15, 16, 18, 28.
ARPIİİSSA: f. 276, siy. 3, iş 284.
ARPIİİSSA: f. 276, siy. 7, iş 2.
ARPIİİSSA: f. 276, siy. 8, işlər: 37a, 41, 61, 104, 111, 123, 170, 191, 212, 256, 259, 269, 571.
BOA: BEO, № 2757/206702.
BOA: Y.A.HUS, № 500/21.
BOA: Y.A.HUS, № 499/57.
GMDTA: f. 13, siy. 15, işlər 128, 173.
GMDTA: f. 13, siy. 27, işlər: 8, 22, 93, 5379.
GMDTA: f. 13, siy. 29, işlər: 1, 6, 64¹.
GMDTA: f. 83, siy. 1, işlər: 32, 54, 97, 303, 380.
RDTA: f. 727, siy. 2, iş 87.
RDTA: f. 1276, siy. 19, iş 70.
RDTA: f. 1291, siy. 50, iş 29.

RDTA: f. 1405, siy. 110, iş 3461.

RFDA: f. 102 OO 1905-ci il, siy. 233 a, iş 1350 h. 68.

RFDA: f. 102 OO 1906-cı il, siy. 235, iş 40.

RFDA: f. 102, siy. 253, iş 291.

Bibliografiya

Azərbaycan dilində

Ağayev Ə. Qoloşapovun cinayətləri və onun təhti məhkəməyə alınmasının lüzumu / "İrşad", 26 iyul 1906-cı il, №175.

Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273.

Ağayev Ə. Mənim səyahətim / "İrşad", 10 dekabr 1906-cı il, № 282.

Ağayev Ə. Müsəlmanlar barəsində təzə bir iftira və böhtan və bu iftira və böhtan üzrə olunan qorxulu bir intriqa / "Həyat", 16 iyun 1905-ci il, № 9.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998.

Badikubə cəmaətinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14.

Behbudov R. Şişə faciəsinin təfsili / "İrşad", 2 avqust 1906-cı il, № 181.

Cabbarov F. Bir daha "Difai" partiyası və partiyanın ilk bəyannaməsi haqqında / "Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə", 2021, №1.

Cəbrayıl uyezdinə dair / "İrşad", 3 fevral 1906-cı il, № 38.

Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri: 3 cildə. C. 3. Bakı, 2005.

Evi dağılanların halı / "İrşad", 18 aprel 1906-cı il, № 92.

Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu / Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. Bakı, 2019.

Əhməd D. Əhməd bəy Ağaoğlunun irsi və siyasi fəaliyyəti Türkiyənin "Cümhuriyyət" qəzeti səhifələrində (1929-1939-cu illər) / Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları (Bakı, 2-3 oktyabr 2019-cu il). Bakı, 2019.

Əlimərdan bəy Topçubaşov. İstanbulda diplomatik görüşlər (Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli nazirinin qeydləri). 1918-1919-cu illər / Rucadan tərcümə edən Ü.Hüseynova. Bakı, 2018.

Filankəs. Ordan-burdan / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009.

"Həyat", 31 avqust 1905-ci il, № 55.

Xəlil İbrahim. Təhlükə qarşısında / "Azərbaycan" qəzeti. 1918-1920. Transliterasiya edənlər M.Gəncəli, A.Ağaoğlu. I cild. Bakı, 2021.

"İrşad", 24 iyul 1906-cı il, № 173.

Köçərli F. Şişə faciəsinə dair / "İrşad", 31 iyul 1906-cı il, № 179.

Qafqaz Ümummüsəlman komitəsi "Difai" / "İrşad", 13 oktyabr 1906-cı il, № 241.

Qarabağ əhvalatı / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, №14.

Qarabağ əhvalatı / "İrşad", 6 yanvar 1906-cı il, № 16.

Qarabağ möhtacları / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13.

Qarabağa dair / "İrşad", 1 yanvar 1906-cı il, № 12.

Qarabağın haləti / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, №13.

Quliyev V. Azərbaycanca erməni zülmü. Bakı, 2001.

Məmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı, 1996.

Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Tərtib edənləri, əski əlifbadan çevirən və işləyənləri K.Şərifli və A.Ramazanzadə. Bakı, 1993.

Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi. Tərtib edəni, mətni sadələşdirən və qeydlərin müəllifi A.Hacıyeva. Bakı, 2009.

Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.

Ordubadi M.S. Qanlı illər. Ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan Əkrəm Bağirov. Bakı, 2012.

Şişə əhvalatı / "İrşad", 16 iyul 1906-cı il, № 166.

Şişə əhvalatı / "İrşad", 18 iyul 1906-cı il, № 168.

Şişə xəbərləri / "İrşad", 25 iyul 1906-cı il, № 174.

Ü. Şuşa qırğınına dair / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kə-

nara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009.

Üzeyir. Bəyani-həqiqət / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri. (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009.

Üzeyir. Sevindilərmə? / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009.

Üzeyir. Şuşa qırğınları / Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912). Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi və lüğətin tərtibçisi Ş.Hüseynov. Bakı, 2009.

Zəngəzurdan / "İrşad", 16 fevral 1906-cı il, № 48.

Türk dilində

Resulzade M.E. Kafkasya türkləri. İstanbul, 1993.

Rus dilində

Агаев А. Есть ли национальная рознь на Кавказе? / "Каспий", 29 ноября 1902 г., № 257.

Агаев А. Завравшаяся плутократия / "Каспий", 24 июня 1905 г., № 120.

Агаларов А.Р. Краткий очерк из истории тюркской партии "Дифаи" / ARPIİSSA: f. 276, sıy. 10, iş 109.

Алиева С.И. Татары в Азербайджане в начале XX века (до 1917 года) / Научное наследие и общественная деятельность братьев Максуди. Материалы Международной научной конференции, приуроченной к 150-летию А.Максуди и 140-летию С.Максуди (Казань, 7 декабря 2018 г.). Казань, 2019.

"Армянский вопрос" на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914. Т. 2 / Сост. и коммент.: Гейдаров Т.К., Багиев Т.Р., Шукюров К.К. Санкт-Петербург, 2011.

"Баку", 18 июля 1906 г., № 154.

"Баку", 8 августа 1906 г., № 171.

"Баку", 10 августа 1906 г., № 173.

"Баку", 15 августа 1906 г., № 177.

"Баку", 22 августа 1906 г., № 182.

"Баку", 6 сентября 1906 г. № 190.

"Баку", 16 декабря 1906 г., № 269.

"Баку", 9 февраля 1907 г., № 31.

Вадин В. Кавказские наброски. Из воспоминаний русского офицера об армяно-татарских столкновениях. Санкт-Петербург, 1907.

Веверн. По поводу статей "Еще о подвигах каза-

ков" и других / "Каспий", 5 июля 1906 г., № 144.

Везиров А. К известиям о событиях в Елизаветпольской губернии / "Каспий", 25 мая 1906 г., № 111.

Везиров А. К событиям в г. Шуше / "Каспий", 26 июля 1906 г., № 161.

Дело "Амазаспа". Полный судебный отчет. Баку, 1909.

Джаббаров Ф.Р. Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX вв. Баку, 2018.

Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск первый. Баку, 1920.

Заварян С. Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907.

К событиям в Елизаветпольской губернии / "Каспий", 13 января 1906 г., № 10.

К событиям в Шуше / "Каспий", 27 августа 1905 г., № 165.

К событиям в Шуше / "Каспий", 28 августа 1905 г., № 166.

"Кавказ", 28 февраля 1905 г., № 48.

"Кавказ", 6 марта 1905 г., № 61.

"Кавказ", 14 января 1906 г., № 11.

"Кавказ", 21 января 1906 г., № 17.

"Кавказ", 27 января 1906 г., № 22.

"Кавказ", 4 февраля 1906 г., № 28.

"Кавказ", 5 февраля 1906 г., № 29.

“Кавказ”, 22 марта 1906 г., № 67.
“Кавказ”, 1 апреля 1906 г., № 75.
“Кавказ”, 13 июня 1906 г., № 135.
“Кавказ”, 15 июня 1906 г., № 137.
“Кавказ”, 27 июля 1906 г., № 169.
“Кавказ”, 10 сентября 1906 г., № 204.
“Кавказ”, 20 сентября 1906 г., № 211.
“Каспий”, 18 августа 1905 г., № 161.
“Каспий”, 19 августа 1905 г., № 162.
“Каспий”, 1 сентября 1905 г., № 168.
“Каспий”, 31 декабря 1905 г., № 245.
“Каспий”, 8 января 1906 г., № 6.
“Каспий”, 10 января 1906 г., № 7.
“Каспий”, 19 января 1906 г., № 15.
“Каспий”, 29 января 1906 г., № 24.
“Каспий”, 4 февраля 1906 г., № 28.
“Каспий”, 9 марта 1906 г., № 54.
“Каспий”, 24 марта 1906 г., № 67.
“Каспий”, 28 марта 1906 г., № 69.
“Каспий”, 30 марта 1906 г., № 71.
“Каспий”, 2 апреля 1906 г., № 73.
“Каспий”, 6 апреля 1906 г., № 74.
“Каспий”, 5 мая 1906 г., № 98.
“Каспий”, 14 мая 1906 г., № 103.

“Каспий”, 24 мая 1906 г., № 110.
“Каспий”, 3 июня 1906 г., № 118.
“Каспий”, 8 июня 1906 г., № 122.
“Каспий”, 10 июня 1906 г., № 124.
“Каспий”, 11 июня 1906 г., № 125.
“Каспий”, 18 июля 1906 г., № 155.
“Каспий”, 30 июля 1906 г., № 165.
“Каспий”, 10 августа 1906 г., № 173.
“Каспий”, 11 августа 1906 г., № 175.
“Каспий”, 15 августа 1906 г., № 177.
“Каспий”, 23 августа 1906 г., № 184.
“Каспий”, 1 сентября 1906 г., № 188.
“Каспий”, 3 сентября 1906 г., № 190.
“Каспий”, 12 сентября 1906 г., № 195.
“Каспий”, 12 октября 1906 г., № 217.
“Каспий”, 11 ноября 1906 г., № 243.
“Каспий”, 16 ноября 1906 г., № 246.
“Каспий”, 21 ноября 1906 г., № 250.
“Каспий”, 29 ноября 1906 г., № 256.
“Каспий”, 6 декабря 1906 г., № 261.
“Каспий”, 8 декабря 1906 г., № 263.
“Каспий”, 10 декабря 1906 г., № 265.
“Каспий”, 12 декабря 1906 г., № 266.

“Каспий”, 17 декабря 1906 г., № 271.

“Каспий”, 24 декабря 1906 г., № 277.

Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1989.

Киракосян Н.Б. Создание и деятельность партии “Дашнакцутюн” (1890-1907 гг.) / История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. Москва, 1997.

Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II / Составила и подготовила к печати Н.Г.Богданова. Москва-Ленинград, 1937.

Л.К. Экономические последствия армяно-татарских столкновений / “Каспий”, 1 января 1906 г., № 1.

Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 2 сентября 1905 г., № 169.

Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 6 сентября 1905 г., № 172.

Муслим. Шушинские события / “Каспий”, 7 сентября 1905 г., № 173.

Мустафа Н. Погромы азербайджанцев начала XX века под углом зрения армянских авторов / “İrs”, 2018, № 6.

Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. I. Санкт-Петербург, 1836.

Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. IV. Санкт-Петербург, 1836.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXIII, Елисаветпольская губерния, 1904.

Пожертвования / “Каспий”, 10 сентября 1906 г., № 194.

Правдивое слово об елисаветпольском армяно-мусульманском кровавом столкновении / “Кавказ”, № 16, 20 января 1906 г.

Adlar göstəricisi

A

A-Do (bax: Ter-Martirosyan O.)
Abbas bəy Talib bəy oğlu 37
Abbasov M. 68
Abdal 85, 88
Adıgözəlov Ə. 142
Ağadədəli 113
Ağamirzadə M.İ. 37
Ağaoğlu Ə. 13, 14, 50-52, 86, 105, 117, 133, 135, 138-143, 146-151, 153, 154, 160, 161
Ağayev Ə. (bax: Ağaoğlu Ə.)
Ağbulaq (Cəbrayıl qəzası) 26
Ağbulaq (Şuşa qəzası) 60
Ağdam 47, 48, 85, 86, 90, 93, 99, 103, 106, 114, 115, 123, 129, 136, 147, 150, 155, 161, 166
Ağdərə 64
Ağoğlu 24
Ağudi 69
Ağvanlı 76
Axund Molla Qasım 37
Axund Molla Şükür 37
Axundov B. 135
Axundov İ. 91
Axundzadə Ə. 42, 46
Akimov M. 85
Aleksandra 95
Alxazov T.K. 142
Alftan V.A. 93-101, 104, 106, 118
Amazasp 60-62, 64, 65, 79
Andranik 165

Apresyan O. 84, 85
Arakelov A. 16
Arutyunov S.S. 98, 99
Arxangelsk quberniyası 124
Asar 76
Asilov 118
Aşağı Seysulan 62
Aşqabad 139, 140
Aşot 95-100, 104-106
Aşurbəyov Ə. 138, 139
Aşurbəyov İ. 138, 139, 144
Atkiz 76
Avaliani M.B. 56, 68
Avropa 16
Azərbaycan (Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycan Respublikası) 5, 6, 11, 12, 19, 24-29, 32, 39-42, 47, 48, 54, 56, 58, 61, 62, 65, 68, 69, 72, 75, 82-85, 88, 90, 92, 96, 100, 102, 103, 105, 114, 115, 118, 121, 126, 129, 131-134, 144, 146-148, 158, 161-168

B

Babayev A. 21
Bakı quberniyası 4, 22, 158
Bakı şəhəri 5, 19, 21-23, 27, 33, 38, 50, 51, 53, 54, 60, 82, 86, 87, 119, 125, 134-140, 142-144, 153-155
Ballica 42
Barabatum 71, 73
Baranovski V.N. 28, 41-43, 45, 46, 62
Bauer A.F. 121-123
Bayandur 56
Behbudov L. 135, 139

Behbudov R. 113
Bəhmən mirzə Qacar 87
Bərdə 150, 155
Biğ 70
Boqaturov 90, 123
Boçalı qəzası 47
Borsunlu 103

C

Cağadüz 97
Canhəsən 88
Canzur 76
Cavad ağa Cavanşir 42, 43, 62, 146
Cavanşir B. 135, 138, 139
Cavanşir qəzası 8, 9, 11, 22, 46, 52, 58, 60-68, 71, 90,
96, 101, 104, 118, 122, 129, 131, 150, 153, 155, 164
Cəbrayıl qəzası 8, 9, 11, 18, 24-26, 46, 48, 58, 60, 71,
90, 96, 102, 104, 129, 131, 142, 153, 155, 164, 165
Cənubi Azərbaycan 73, 114
Cənubi Qafqaz 4, 5, 12, 13, 15, 16, 19-21, 23, 27, 46,
47, 88, 104, 139, 146, 160, 168
Cinni 34
Culfa 17

Ç

Çanaxçı 97
Çaylı 62
Çəkədək 71
Çəmənzəminli Y.V. 15, 31
Çöllü 76
Çuxurməhlə 99

Çürtükənd 76

D

Dadaşov H.Y. 138
Dağlıq Qarabağ 167
Dalqat B. 143
Dalqat M.M. 142
Damcılar 60
Darabas 69
Daşanlı 34
Davudlu 70
Daşnov 72
Dəlili 88
Dəmirilər 62
Diğ 56
Divanəli 25
Dolanlar 26, 60
Dondurlu 77
Donoqo H-M. 7
Dovanalılar 88
Dudarov T-B-K. 142, 143
Duşet qəzası 123
Düdükcü 26

E

Eçmiədzin 97
Eklund Q. 53
Enkel A.K. 160
Ermənistan 6, 163, 164, 166-168
Evoğlu 103
Eyvazlar 70

Ə

Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu 37
 Əfşar 25, 26
 Əhməd D. 149
 Əhmədavar 99
 Əhmədbəy qışlağı 76
 Əhmədov Ə. 138
 Əhmədov S. 7
 Əliağalı 62
 Əliqulukənd 55
 Əliyev 123
 Ərəş qəzası 8, 46, 96, 104
 Əsədullayev Ş. 144
 Əsgəran 47-50, 80-82, 85, 86, 90, 94, 96, 97, 123, 135, 147, 165
 Əzizov E. 122

F

Fadəyev S.A. 119, 138
 Fəna M.R. 4, 35, 39, 40, 61, 81
 Fərcan 76
 Fətəli mirzə 41, 42
 Firidunbəy qışlağı 76
 Fleginski N.M. 61, 66, 67
 Freylix V.V. 106

G

Gerasimov A.V. 109, 110, 112
 Gəncə (bax: Yelizavetpol şəhəri)
 Gəncə qapıları (Şuşada) 80

Gicalan 75
 Gorus 23, 47, 48, 70, 86, 90, 91, 165
 Göyal 76
 Göyçay qəzası 46
 Göygöl (bax: Yelenendorf)
 Gülablı 60, 85, 88
 Gülanı 88
 Güman 76
 Gürcüstan 6

H

Hacıbəyli Ü. 5, 13, 95, 104, 105, 116, 117
 Hacınski M. 138, 139
 Hacıyev A.A. 139
 Hacıyev K.İ. 133, 138
 Haxulu 26
 Hartill L.R. 84
 Haşimov H. 134
 Hayastan 85
 Heyvalı 62, 63
 Həsən Cəlalov A. 63
 Həsənabad 88
 Həsənoğlu M. 7
 Həsənov H. 138, 139
 Həsənov M. 134
 Həştan 76
 Həştərxan quberniyası 161
 Hüseyin 122
 Hüsü Əli 122

X

Xanabad 89
Xanəzək 88
Xankəndi 23, 83, 84, 88
Xanlar Xanəli oğlu 157
Xantəmirova İ. 7
Xasavyurt 142, 143
Xasməmmədov Ə. 32, 142
Xasməmmədov X. 157
Xatavar 118
Xatisov A.İ. 98
Xatunbağı 76
Xələc 72, 76
Xəlfəli 88
Xəzəz 25
Xinzirək 17-19
Xırmancıq 26
Xoca Mircanlı 113
Xocalı 42, 161, 167
Xocalılar (bax: Xocalı)
Xorasan 139
Xoşəndam 26
Xoyski F. 165
Xoznavar 55
Xuramurd 99
Xutsiyev M.Y. 53, 30

İ

İbrahim bəy Əli Məhəmməd bəy oğlu 111, 112
İbrahim xan 47
İncəvar 72, 76

İran 10, 16, 17, 45, 87, 114
İrəvan qəzası 27, 46
İrəvan quberniyası 4, 22, 76
İrəvan şəhəri 27, 33, 50, 54, 125
İstanbul 88, 89, 149

K

Kalaçyov A.A. 154, 159
Kalantar A.A. 98
Kalantarov Q.S. 38, 104, 108
Kamandatov A. 18
Karakozov S. 17, 18
Karxana 72, 76
Karyagin qəzası 104, 118, 122, 129, 131, 155
Kazanalipov A. 111
Kələntərli 103
Kəllədağ 73, 74
Kərkicahan 88
Kirakosyan C. 51
Kleşinski K.V. 160
Kollu 76
Kosalar 56
Köçərli (Cavanşir qəzası) 103
Köçərli (Şuşada məhəllə) 113, 114
Köçərli F. 96, 105
Kırım 161
Kudenetov C.K. 142, 143
Kukuranov F.S. 68

Q

- Qabartı-Bayəhmədli 66
Qacar (Cəbrayıl qəzası) 25, 26
Qacar (Şuşa qəzası) 88, 94, 97
Qacar A. 143
Qafarov V. 7
Qaffari N. 143
Qafqaz 12, 14, 16, 23, 26, 42, 45, 51, 58, 76, 88, 89, 98,
99, 108, 114, 119, 120, 123, 133, 139, 143, 148, 152,
153, 160, 161
Qalaboynu 76
Qaladərəsi 56
Qaplanov B. 143
Qaplanov S. 143
Qarabağ əyaləti 10
Qarabağ xanlığı 28
Qarabəyov Q. 138, 144, 165
Qaradağlı 88
Qarakənd 114
Qarapirim 66
Qarin N.P. 52
Qatar 68, 71-74, 76
Qaybalıkənd 88
Qazax (Qazax qəzası) 8, 46, 104, 137, 154
Qərar 68
Qərvənd 107
Qılıçbağ 89
Qoloşapov V.N. 65-67, 89-92, 97, 98, 101-110, 113-
121, 146, 147, 149, 151, 159, 160
Qori qəzası 123
Quba 61
Qubadoğlu 77

Quliyev 32

Quliyev Ə. 157

Quliyev X. 157

Quliyev V. 84

Qulkazarov A. 18

Quramov 38

Qurban qışlağı 76

Qurdlar 88

Qusov F.D. 142

L

Lov 72

Lutsau N.A. 23, 24, 29

M

Malama Y.D. 23, 99, 100

Malıbəyli (Zəngəzur qəzası) 56

Malıbəyli (Şuşa qəzası) 83

Malkəndi 88

Mamayı 113, 114

Manteyfel 99

Maşuryants 37

Mehmandarov K. 83, 90, 91, 110, 136, 137, 157

Mehri 76

Mehrili 74, 76

Metnazar 76

Məlikli 69

Məlikşəfiyev G. 70

Məmmədbəyov K. 81

Məmmədhüseyn Usub oğlu 34

Məmmədov X. 122
Məşədi Abış Bəylər bəy oğlu 37
Məzrə 76
Minkənd 55, 56
Mircəfərzadə M.M.K. 144
Mirzoyev 52
Mişk 76
Mitkeviç G.İ. 68, 70, 71
Molla Hacı Mir Əbdüləzim oğlu 70
Molla Həsən Əfəndi 75
Mollaəhmədli 59
Mollalar 76
Muxtar bəy 139
Muxtarov M. 138
Mustafayev Q. 51

N

Nağıyev M. 144
Naxçıvan (Naxçıvan qəzası) 27, 33, 46, 50, 54, 71, 77,
86, 158, 160, 166
Naxçıvanskaya 143
Nemanzadə Ö.F. 115
Nerses 90
Neyqardt A.İ. 12
Nəcəfqulu ağa Cavanşir 37, 83, 91, 107
Nəsirova S. 7
Nəvvab M.M. 31-33, 36, 44, 55, 79, 93, 102-104, 111,
162, 163
II Nikolay 87, 96
Nuxa qəzası 8, 46, 104, 124
Nuxa şəhəri 9, 137, 142

Nurubəyov C. 90, 157

O

Oxçu 70, 74-76
Ordubad 75, 77
Ordubadi M.S. 25, 26, 61, 63, 64, 73, 75
Oruczadə H.H. 44, 46, 90
Osmanlı dövləti 10, 15, 16, 20, 88, 89, 96, 123, 161,
164
Ozarovski 97

P

Papravənd (Cavanşir qəzası) 64, 66, 103
Papravənd (Şuşa qəzası) 79, 88
Peterburq (bax: Sankt-Peterburq)
Petrosov O. 18
Pənah xan 47
Pirbulaq 114
Pirdavudan 76
Pişnamazzadə M. 115, 142
Pivovarov M.İ. 40-43, 54
Podşivalov 17
Ponet 76
Prujanovski 12
Pul 69
Purxut 76

R

Rəfibəyov Ə. 142, 157

Rəfibəyov X. 32
Rəfibəyov K. 157
Rəsulzadə M. 144
Rıjanov 83
Rusiya (Rusiya imperiyası) 10-12, 15, 16, 28, 87-89,
117, 163, 164
Rusiya Federasiyası 6
Rüstəmbəyov F. 134
Rzayev A. 134

S

Saxarov 72
Sako 77
Saqqarsu 75
Saldaşlı 72, 74, 76
Salyan 137
Sanalı 76
Sankt-Peterburq 34, 53, 88, 89, 119, 121
Servastyan A. (bax: Amazasp)
Seyid Miri 122
Seyidli 99
Səfərəliyev İ. 134
Səfərəliyev K. 38, 144
Səfərov qardaşları 123
Səfiyar bəy 71
Sırxavənd 62
Sisyan 59, 69
Skulski A.A. 53, 59, 60, 85, 107, 112
Sovet Rusiyası 167
Stolpin P.A. 115, 117
Sultan-Kırım-Gəray N.A. 49

Sultankənd 56
Sultanlıq 76
Sultanov C. 65
Sultanov X. 112
Sultanov M. 65
Sultanov S. 111, 112
Sürməli qəzası 46

Ş

Şahnazarov G. 90, 123
Şahtaxtlı M. 115, 118
Şaxyantı A. (bax: Aşot)
Şamaxı qəzası 46
Şanayev C.T. 143
Şazadov M. 17
Şelli 88
Şeyx Hüseyn 37
Şəbədək 75, 76
Şəki (bax: Nuxa şəhəri)
Şəmb 77
Şərur-Dərələyəz qəzası 46
Şıxlar 107
Şixavuz 68
Şimali Qafqaz 119, 139, 142, 143
Şirinkin Y.N. 46, 47, 52
Şişə (bax: Şuşa şəhəri)
Şuşa qəzası 8, 9, 11, 22, 23, 28, 48, 54, 58, 60, 79, 88,
90, 94, 96, 99, 100, 102, 104, 106, 107, 117, 118, 122-
124, 129-132, 138, 153, 155, 161, 164
Şuşa şəhəri 9, 11, 17, 19, 23, 26, 28, 29, 31-34, 36-55,
58, 60, 62, 71, 79, 80, 82-87, 89-94, 96, 101-104, 106,

108, 111-113, 115-117, 119-121, 123-125, 135-137,
146, 147, 149, 150, 154-157, 159, 161, 165, 166

T

Tağ 94
Tağavərd 97
Tağıyev H.Z. 86, 90, 115, 116, 119, 133, 134, 137-139,
143, 144, 158
Tağıyeva Ş. 144
Tahirzadə Ə. 7
Takayşvili V.S. 49, 56, 58, 61, 135
Tamama 113
Ter-Arutyunov T. 19
Ter-Martirosyan O. 69, 112
Ter-Mosesov 17, 18
Tənzəvar 76
Tərtər 115, 155
Təzəmähəllə 114
Tiflis quberniyası 4, 22, 123, 134
Tiflis şəhəri 27, 29, 34, 42, 50, 51, 79, 86, 88, 98, 102,
105, 119, 121, 125, 137, 140
Tobolsk quberniyası 124
Toçkin A. 92
Topçubaşov Ə. 133, 144, 164
Tuğ 94, 95
Tuqanov X.A. 142, 143
Türkiyə (bax: Osmanlı dövləti)
Türkiyə Respublikası 6

U

Uğurbəyli 103

Usmiyev 143
Usmiyev X. 143, 146

Ü

Ümidli 62-64, 68

V

Vadin V. 77
Vanik 62
Vevern V.A. 66, 93, 94, 97-101, 116, 120
Veydenbaum Y.G. 99
Veysəlli 25
Vəkilov İ. 118
Vəlixanlı N. 6
Vəliyev 109
Vəng 76
Vəzirov A. 82, 83, 93, 102
Vəzirov H. 91, 139, 146
Vəzirov N. 135
Vladıqafqaz 137, 140, 142, 143
Vorontsov-Daşkov İ.İ. 42, 58, 76, 79, 88, 89, 91, 95,
98, 104, 110, 117-120, 125, 135, 143, 151, 152
Vorontsova-Daşkova Y.A. 96
Vorontsova-Daşkova V.D. 143

Y

Yelenendorf 23
Yatskeviç V.A. 76
Yelizavetpol qəzası 8, 58, 104

Yelizavetpol quberniyası 4, 8-10, 16, 17, 22-24, 26, 28, 29, 41, 42, 45, 52, 53, 56, 58, 60, 61, 65-67, 79, 86, 89, 92, 93, 101, 104, 117, 118, 123-126, 134, 135, 138, 144, 153-155, 158, 160

Yelizavetpol şəhəri 9, 23, 27, 32, 34, 58, 59, 65, 114, 115, 142, 154, 157, 161

Yeməzli 76

Yevlax 17, 86, 89, 90, 96, 107, 115, 165

Yuxarı Çaylı 62

Yusifbəyli N. 166

Z

Zaqafqaziya 120, 143

Zarışlı 34

Zavaryan S. 129

Zəngəzur qəzası 8, 9, 11, 17-19, 46, 48, 55, 56, 58, 59, 68-71, 75-78, 96, 104, 111, 118, 122, 124, 129-131, 138, 143, 153, 155, 164, 165

Zəngəzur mahalı 10

Zəngilan 68, 73

Zərdabi H. 133

Ziyadxanov A. 142

Ziyadxanov İ. 32

Zülqədarov A. 118, 119

Zürul 76

Dizayner: Aynurə İsmayılova

Çapa imzalanmışdır 28.12.22. Kağız formatı 60x90¹/₁₆.
Fiziki çap vərəqi 12,5 Sifariş 257. Tiraj 200.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29
e-mail: tahsil_az@yahoo.com

